

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Ελένη Κώτσου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

Χριστίνα Τζωρτζάκη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ειρήνη Καλομοίρη, Στέλιος Σκουρλής

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ

Freya Evenson, Δημήτριος Δούμας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

ΦΩΤΟΛΙΟ Α.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 69-70 (2014-2015)

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Αστράγαλοι ζώων ως αναθήματα. Βιολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά ενός καίριου συνδετικού κρίκου	1-64
ΕΥ. ΣΚΑΦΙΔΑ, Α. ΚΑΡΝΑΒΑ, Ι. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Δ. ΑΓΝΟΥΣΙΩΤΗΣ, Ο οικισμός στο Κάστρο-Παλαιά Βόλου. Από τις έρευνες του Δημήτρη και της Μαρίας Θεοχάρη μέχρι σήμερα	65-82
Α. ΠΑΝΤΗ, ΣΠ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το νεκροταφείο της ΠΕΣ στην οδό Θ. Σοφούλη στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης	83-144
Δ. ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ, Μυτιλήνη αρχαϊκή. Ανασκαφή ελλειψοειδούς κτιρίου και άλλων αρχαϊκών και ΥΓ κτισμάτων. Ιερό Ήρας - «Αιοληίης θεού» (;)	145-280
Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αρχαϊκό ιερό στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος (II): Ο «οίκος» και τα ευρήματά του. Ειδώλια και μικροαντικείμενα του αποθέτη	281-410
Π. ΜΙΧΑ, Δύο ομάδες τάφων από την περιοχή Ποσειδωνία στη δυτική απόληξη του Ισθμού της Κορίνθου	411-470
Μ. ΣΕΛΕΚΟΥ, Ενταφιασμός ενηλίκων σε πίθους στην Οπουντία Λοκρίδα κατά τους ιστορικούς χρόνους	471-490
ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Χ. ΚΑΛΛΙΝΗ, Βεργίνα. Το θέατρο των Αιγών. Νέες παρατηρήσεις και ευρήματα από την παλιά ανασκαφή	491-542
Ε. ΚΟΛΙΑ, Τράπεζα Διακοπτού: Παράκτιος οικισμός στη χώρα της Βούρας	543-560
Ν. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Ο «θησαυρός» Πέλλα/1996. Συνεισφορά στη μελέτη της νομισματοκοπίας των πόλεων της Πέλλας, της Θεσσαλονίκης και της Αμφίπολης	561-596
Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Η τοιχογραφία της Παναγίας της Καμαριώτισσας στον Βασσαρά της Λακωνίας. Μια ερμηνευτική προσέγγιση	597-610
Ν. ΖΑΡΡΑΣ, Between the Palaiologan Tradition and the Art of Theophanes the Cretan. Remarks on the 16th-century Painter Makarios on Mount Athos	611-636

ΜΥΤΙΛΗΝΗ ΑΡΧΑΪΚΗ*
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΟΥΣ ΚΤΙΡΙΟΥ
ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΥΓ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ
ΙΕΡΟ ΗΡΑΣ - «ΑΙΟΛΗΙΣ ΘΕΟΥ» (;)

Ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του πρώιμου αρχαϊκού ελληνικού πολιτισμού ήταν αναμφίβολα η Μυτιλήνη. Η πρωτοπόρα προσφορά της Λέσβου και ιδιαίτερα της Μυτιλήνης, που πολύ νωρίς κυριάρχησε ανάμεσα στις πέντε μεγάλες πόλεις του νησιού, στην ποίηση και τη μουσική, είναι γνωστή και παραδεκτή από την αρχαιότητα ακόμα.

Αλλά, ενώ διασώθηκαν έστω και αποσπασματικά στίχοι της Σαπφούς και του Αλκαίου και γραπτές πληροφορίες¹, για τη ζωή και το έργο του Τέρπανδρου, του Αρίωνα και του Πιττακού, που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα για τη ζωή και το υψηλό πνευματικό επίπεδο των Λεσβίων στον 7ο αι. π.Χ. ακόμα, δεν συνέβαινε το ίδιο με τα έργα των εικαστικών τεχνών ή τα αντικείμενα του υλικού πολιτισμού, αυτά που προέρχονται κυρίως από ανασκαφές, τουλάχιστον ως το 1970. Χαρακτηριστική είναι η εκφρασθείσα σχετική άποψη του Σ. Χαριτωνίδη για την «Ιδιομορφία του Λεσβιακού πολιτισμού στην αρχαϊκή εποχή»².

Άλλωστε, εκτός από την επιφανειακή κυρίως έρευνα και αποτύπωση των αρχαίων που αποδόθηκε στη μνημειώδη δημοσίευση του R. Koldewey³ στο τέλος του προπερασμένου αιώνα και τη μικρής σχετικά κλίμακας ανασκαφή στο αιολικό ιερό της Κλοπεδής⁴ και την Άντισσα⁵, καμιά συστηματική ανασκαφή δεν είχε γίνει ως τότε στο νησί σε στρώματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και ιδιαίτερα σε στρώματα αρχαϊκά.

Η έλλειψη αρχαϊκών ευρημάτων ήταν ιδιαίτερα αξιοσημείωτη στην πόλη της Μυτιλήνης, όπου μόνον ελάχιστα τυχαία ευρήματα που μαρτυρούσαν την ύπαρξη εγκατάστασης στους πρώιμους ιστορικούς και αρχαϊκούς χρόνους είχαν εντοπιστεί⁶. Οι δυσκολίες για την αποκάλυψη του αρχαϊκού στρώματος εδώ ήταν

* Το άρθρο αυτό γράφτηκε το 1983 αλλά για λόγους πέρα από τη θέλησή μου δεν δημοσιεύθηκε ως τώρα. Δίδεται καθυστερημένα προς δημοσίευση για τους εξής λόγους: α) επειδή τα ανασκαφικά στοιχεία, περιγραφές και τεκμηρίωση των κτισμάτων, πολλά από τα οποία έχουν καταστραφεί εν μέρει ή και ολοσχερώς, είναι χρήσιμα για την αποκατάσταση και ανάδειξη του χώρου και των μνημείων που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ στο οικόπεδο Ασύλου Ανιάτων, β) για να διευκρινιστούν ορισμένα θέματα ώστε να αποφευχθούν περαιτέρω λάθη ή παρερμηνείες ως προς τα ανασκαφέντα μνημεία, τα ευρήματα και τη χρονολόγησή τους, που παρεισέφρησαν στη βιβλιογραφία από πιθανή έλλειψη των πραγματικών στοιχείων και γ) για την πιθανότητα ταύτισης του χώρου με σημαντικό αρχαϊκό ιερό της Μυτιλήνης σύμφωνα με νέα δεδομένα.

1. Page 1955. Bowra 1997. *IG Suppl.* XII, 1939, 56-59 (F. Hiller von Gaertringen). Βλ. και Γ. Κορδάτου, *Η Σαπφώ και οι κοινωνικοί αγώνες στη Λέσβο*, Αθήνα 1982· Caciagli 2006.

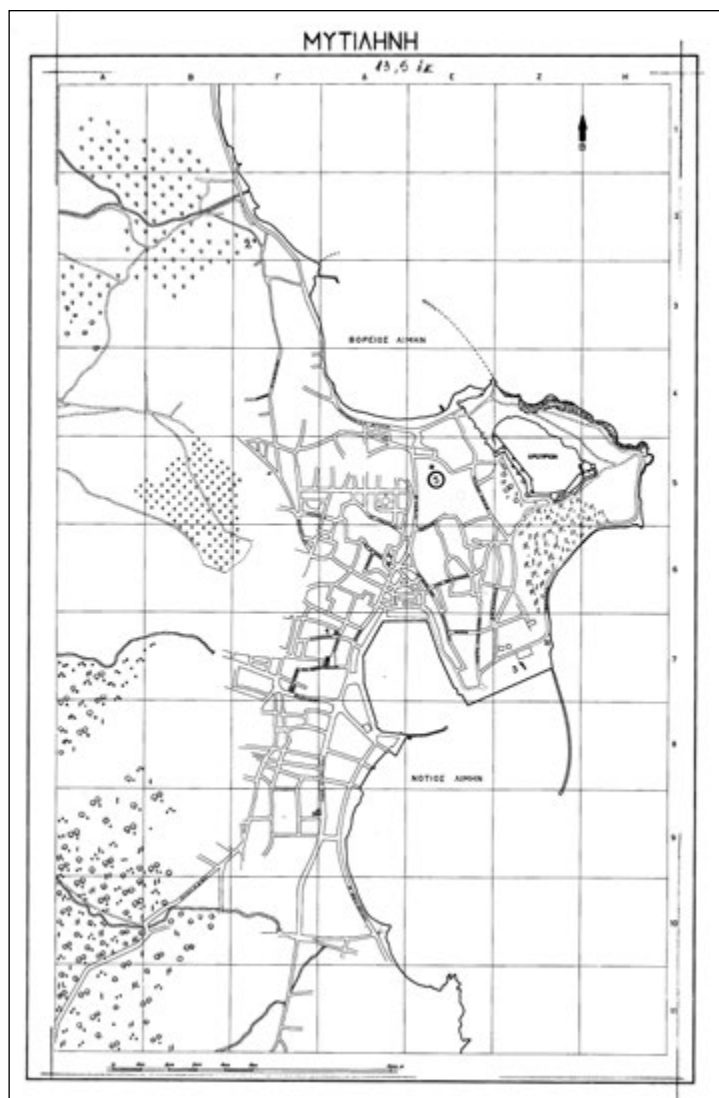
2. Χαριτωνίδης 1966.

3. Koldewey 1890.

4. Ευαγγελίδης 1924-1925, 41-54. Ευαγγελίδης 1927, 57-59. Ευαγγελίδης 1928, 126-137. Χατζή 1971, 457, εικ. 462. Χατζή 1972α, 43-46. Βλ. και Spencer 1995α, 299-300. Ρούγγου κ.ά. 2014, 30-36 και Ρούγγου κ.ά. 2017, 111-122.

5. Lamb 1930-1931, 166-178. Lamb 1931-1932, 41-67. Lamb 1932, 1-12. Επίσης, H. G. G. Payne, *Archaeology in Greece*, *JHS* LI (1931), 202-203, LII (1932), 251.

6. Coldstream 1977, 262-263 (ΠΓ όστρακα). Herbig 1928, 620, και ίδια αντίληψη (ΥΓ-αρχαϊκή γκρίζα κεραμική από τάφους

Σχέδ. 1. Χάρτης της Μυτιλήνης με ενδεδειγμένη τη θέση (5) της ανέγερσης της νέας πτέρυγας του Ασύλου Ανιάτων Μυτιλήνης, όπου διενεργήθηκε η ανασκαφή.

ακόμα μεγαλύτερες, επειδή ο χώρος όπου πιστεύεται ότι εκτεινόταν η αρχαϊκή πόλη, το ακρωτήριο στο βορειοανατολικό άκρο της σημερινής πόλης, το οποίο στους αρχαϊκούς χρόνους ήταν ακόμη νησίδα, είχε κατοικηθεί ιδιαίτερα έντονα σε όλες τις μεταγενέστερες εποχές και έως σήμερα, εκτός ίσως από το χώρο που καταλαμβάνει το μεσαιωνικό Κάστρο (Σχέδ. 1).

στη θέση του Αγίου Συμεών). Χατζή 1971, 449, πίν. 452α (ΠΓ όστρακα από το οικόπεδο ΟΤΕ). Κοντής 1978, 211-215. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί ένα τμήμα ΠΓ περόνης, το οποίο βρέθηκε κάτω από τα θεμέλια του πύργου των Γατελούζων στο Κάστρο της Μυτιλήνης στη διάρκεια στερεωτικών εργασιών το 1971. Τα τελευταία χρόνια προστέθηκαν ορισμένα νέα ευρήματα: α) στην περιοχή του Βόρειου λιμανιού, όπου ένα κρηπίδωμα στο οικόπεδο Πίκουλου-Λημναίου ταυτίστηκε με το ναό του Απόλλωνα Μαλλόεντος, η πρωιμότερη φάση του οποίου ανάγεται στην πρωτογεωμετρική εποχή (βλ. ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, 200 και ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, 477), β) στα βορειοδυτικά της Ακρόπολης, κοντά στο Βόρειο λιμάνι, ένα ΠΓ όστρακο σκύφου και ένα ακόμη όμοιο ΠΓ στο Κάστρο - Αρχαία Ακρόπολη (βλ. Η. - C. Williams, Excavations at Mytilene (Lesbos), *Échos du monde classique* 1988, 146 και 1989, 177) και γ) στην περιοχή του Νότιου λιμανιού όπου ανασκάφηκαν τρία κτίρια, έξι κλίβανοι και δύο πηγάδια που χρονολογήθηκαν μεταξύ του β' μισού του 8ου και του α' μισού του 6ου αι. π.Χ. (βλ. κυρίως Κουρτζέλλης 2012).

Για τους λόγους αυτούς η εξαγωγή αρχαϊκών οστράκων γκρίζων *Bucchero* από το μηχανικό εκσκαφέα στη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση νέας πτέρυγας του Ασύλου Ανιάτων Μυτιλήνης, στην οδό Αχιλλέως 7, τον Απρίλιο του 1972, προκάλεσε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και την προσοχή μας (Σχέδ. 1, αριθ. 5).

Επιπλέον, η ιδιαίτερη θέση του οικοπέδου αυτού δυτικά του Κάστρου, κοντά στο Βόρειο λιμάνι της πόλης και σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά της οδού Ερμού, της Κεντρικής Αγοράς της Μυτιλήνης από τα χρόνια της τουρκοκρατίας, που θεωρείται ότι κάλυπτε τον αρχαίο Εύριπο⁷, δηλαδή τη στενή θαλάσσια ζώνη ή πλωτό «διάυλο» που διαχωρίζει τη νησίδα ανατολικά, όπου εκτείνονταν η αρχαία πόλη με την Ακρόπολη, από τη δυτική στεριά, στην οποία επεκτάθηκε αργότερα η πόλη, και ένωνε το Βόρειο με το Νότιο λιμάνι, ενίσχυσε το ενδιαφέρον για την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου.

Η ανασκαφή διενεργήθηκε κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες γιατί είχε ήδη χορηγηθεί άδεια ανέγερσης του νέου κτιρίου⁸, ενώ επιπλέον τα αλληπάλλληλα οικοδομικά λείψανα όλων των εποχών που υπήρχαν πάνω από το αρχαϊκό στρώμα δυσχέραιναν ιδιαίτερα την έρευνα σε αυτό καθώς και την ερμηνεία των τμηματικά αποκαλυπτόμενων αρχαίων.

Θα πρέπει από την αρχή να σημειωθεί ότι η ανασκαφή δεν θεωρείται ότι έχει ολοκληρωθεί, γιατί α) σε κανένα σημείο δεν έφτασε στο φυσικό-παρθένο έδαφος και β) κανένα κτίριο δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο, ενώ είναι βέβαιο ότι ορισμένα τουλάχιστον συνεχίζονται έξω από τα όρια του ανασκαμμένου χώρου. Προς Β. σύνθετες κατασκευές του παλαιού κτιρίου του Ασύλου Ανιάτων και προς Ν. ο κίνδυνος να γκρεμιστούν δύο μικρά σύγχρονα σπίτια, κτισμένα στο σύνορο του οικοπέδου, εμπόδισαν την επέκταση της ανασκαφής ως τα όρια του οικοπέδου και την αποκάλυψη τουλάχιστον ολόκληρου του ελλειψοειδούς κτιρίου.

Παρόλα αυτά όμως, και αφού ως το 1982 για διάφορους λόγους η συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφής στάθηκε αδύνατη, δημοσιεύουμε τα αποτελέσματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε έως το 1978 σε μικρές περιόδους⁷, επειδή από πολλούς επιστήμονες κρίθηκαν ενδιαφέροντα, με κάθε επιφύλαξη για οποιαδήποτε διόρθωση προκαλέσει η μελλοντική ανασκαφή, με την ελπίδα και ευχή να επεκταθεί αυτή και πέρα από τα όρια του σημερινού οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων.

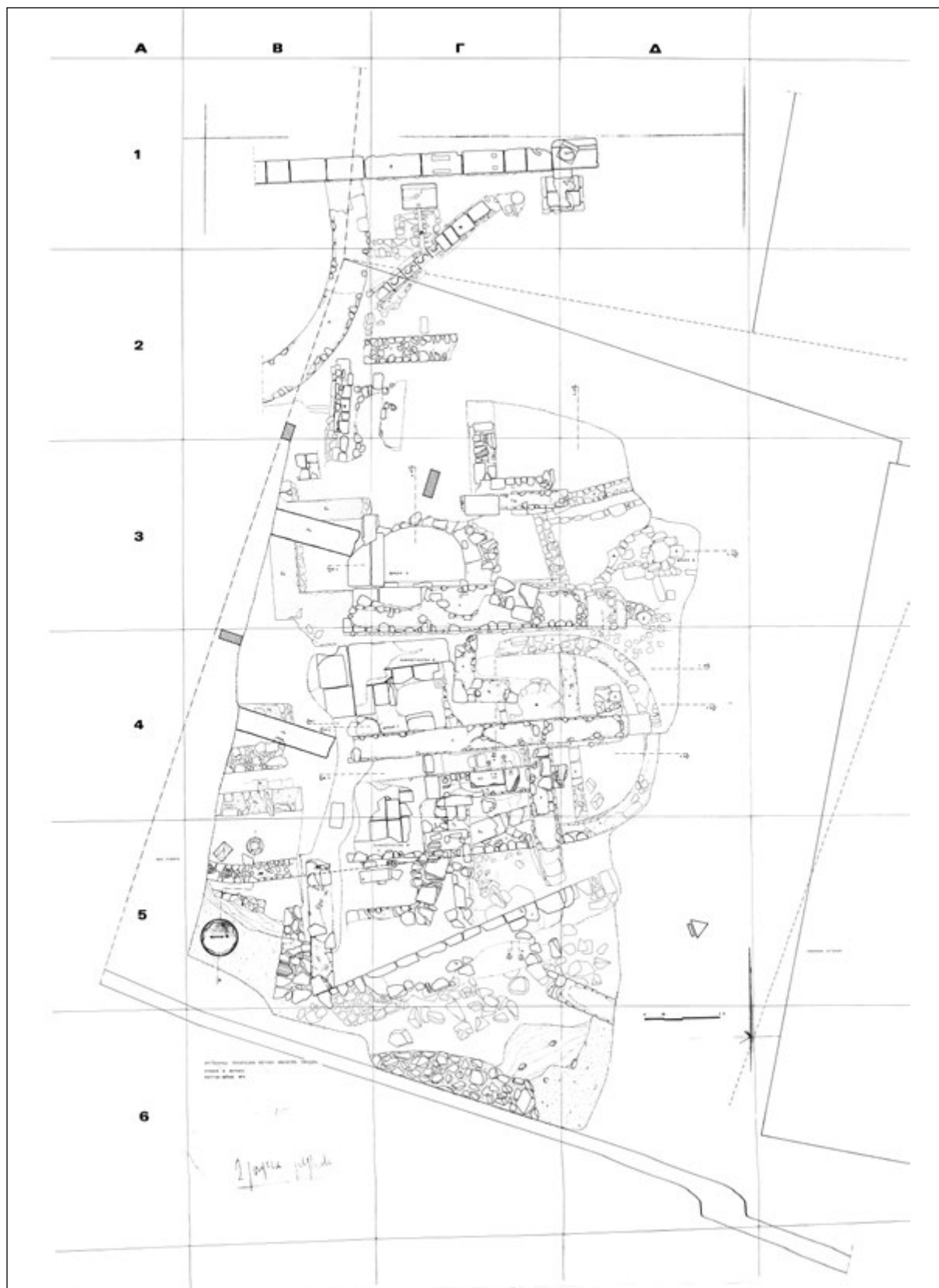
Η ανασκαφή στο οικόπεδο Ασύλου Ανιάτων, αν και είχε το χαρακτήρα της σωστικής, παρά τις τεχνικές δυσκολίες, έγινε με κάθε δυνατή προσοχή και με στρωματογραφία, όπου οι νεότερες κατασκευές το επέτρεπαν. Πραγματοποιήθηκε σε πέντε περιόδους και οδήγησε στην αποκάλυψη σημαντικών, και των αρχαιότερων ως το 1978, μνημείων της Μυτιλήνης, αλλά και κεραμικής και πλαστικής, που έχουν ένα εντελώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τη γνώση μας της ίδιας της πόλης της Μυτιλήνης όσο και για τις σχέσεις της και τη θέση της μέσα στον πρώιμο αρχαϊκοελληνικό κόσμο και γενικότερα στη Μεσόγειο.

Μια και το ελλειψοειδές και τα άλλα πρώιμα αρχαϊκά κτίσματα ήταν σχεδόν ολόκληρα καλυμμένα από διάφορες νεότερες τους κατασκευές, θεωρήθηκε αναγκαίο να δοθεί μια σύντομη περιγραφή των κατασκευών αυτών, για όσους τυχόν έχουν ενδιαφέρον για τα νεότερα και ρωμαϊκά μνημεία της Μυτιλήνης, κυρίως όμως για να γίνει περισσότερο σαφής η στρωματογραφία του χώρου, η μορφή και η χρονολόγηση των αρχαιότερων κτισμάτων στην οποία καταλήξαμε.

7. Koldewey 1890, 3, εικ. 1-2. Κοντής 1973, 71 κ.ε., 134, 175. Χατζή 1973, 510-515 (οδός Αγίου Συμεών, οικόπεδο Μ. Κουτρή). Βλ. και τις αρχαίες αναφορές Λόγγου, *Ποιμενικά*, I, 1 και Στράβωνα, *Γεωγραφικά*, XIII, Γ 617.2.

8. Ο κίνδυνος για συνέχιση των οικοδομικών εργασιών δεν είχε εκλείψει. Είχαμε την ελπίδα ότι η δημοσίευση των πρώτων αποτελεσμάτων των ερευνών θα συντέλεσει στην κατανόηση της σημασίας των ευρημάτων ώστε να αποφευχθεί οριστικά η ανοικοδόμηση και η κάλυψη των τόσο σημαντικών αρχαίων. Η επιτυχία τελικά της ανασκαφής οφείλεται στην επίμονη και αφοσιωμένη εργασία του προσωπικού της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μυτιλήνης και την υποστήριξη φιλάρχων Μυτιληνίων. Ευχαριστώ γι' αυτό τους φίλους Δ. και Λ. Γεωργιάδη, τον αείμνηστο Μ. Νίκου, τους φύλακες του Μουσείου Μυτιλήνης Μ. Βλάχο, Π. Ζεϊμπέκη, Ε. Κοντάρα, Γ. Αναγνώστου, την Κ. Καραλή και τη συντηρήτρια Ελ. Παναγιωτάκη. Ιδιαίτερος πρέπει να ευχαριστήσω την αρχιτέκτονα Λ. Καμπούρη, στην οποία οφείλονται τα περισσότερα σχέδια της ανασκαφής, και τον σχεδιαστή Στ. Πισκαρδέλλη, ο οποίος εκπόνησε τα σχέδια της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου και των αγγείων. Επίσης, ευχαριστώ τους αρχαιολόγους Φ. Τσιγκάκου, Μ. Λιλιμπάκη, Μ. Πετρίτση και Ζ. Μπόνια που για μικρά χρονικά διαστήματα εργάστηκαν στην ανασκαφή και τις καταγραφές των ευρημάτων της.

Οι φωτογραφίες της ανασκαφής και των κτιρίων έγιναν από τη συγγραφέα του παρόντος, καθώς και ορισμένων μικροαντικειμένων και οστράκων, ενώ οι φωτογραφίες όλων των δημοσιευόμενων εδώ αντικειμένων έγιναν από τον αείμνηστο φίλο φωτογράφο Σπ. Τσαβδάρη. Τέλος, η επιμέλεια της περίληψης στην αγγλική οφείλεται στον Don Evenly.

Σχέδ. 2. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 3. Κάτοψη ρωμαϊκῶν κτισμάτων.

ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΟΥΣ

Στην πρώτη φάση η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Αυτό καταλαμβάνεται από μεγάλο κτίριο ύστερης ρωμαιοκρατίας, του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον ένα τμήμα (Σχέδ. 2, 3, τμήμα 1-2/Β-Γ). Τμήμα ενός καλοκτισμένου καμπύλου τοίχου (τ. Α), πλάχ. 1 μ., φαίνεται ότι προχωρούσε νότια και σχημάτιζε ένα μεγάλο ημικυκλικό δωμάτιο, ακτίνας 4,60 μ., με τον τ. Β.

Ο τ. Α, κτισμένος με μικρές πέτρες, πρέπει να έφερε γραπτό ασβεστοκονίαμα τουλάχιστον στην εσωτερική του επιφάνεια, όπως δείχνει η υποδομή της και μικρά κομμάτια ασβεστοκονιάματος που βρέθηκαν στο εσωτερικό του χώρου. Αποκαλύφθηκε ένα τμήμα του ύψους του (0,80 μ.), χωρίς να βρεθεί το δάπεδο του δωματίου. Η άνω επιφάνειά του βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από του τ. Β, με τον οποίο είναι συνδεδεμένη (Εικ. 1).

Ο τ. Β, με κατεύθυνση Β.-Ν., πρέπει να ήταν στυλοβάτης, όπως συμπεραίνεται από μία μαρμάρινη βάση ιωνικού κίονα με συμφυή τετράγωνη πλίνθο που βρέθηκε στο βόρειο άκρο του. Ο τοίχος πατά σε μικρές αλλά και σε μεγάλες ορθογωνισμένες πέτρες από παλαιότερο κτίριο. Για τη δόμησή του έχουν χρησιμοποιηθεί και μεγάλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από παλαιότερα ρωμαϊκά κτίρια και φέρουν τόρμους, αύλακες και ένα από αυτά επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, δυστυχώς εντελώς «ξυσμένη» από την αρχαιότητα. Ο τ. Β αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ. αλλά συνεχίζει και αυτός, όπως και ο ημικυκλικός τ. Α, νοτιότερα, κάτω από τις γειτονικές οικίες.

Στη δυτική πλευρά του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε δάπεδο από πήλινες πλάκες, ενώ ο χώρος ανατολικά και μεταξύ αυτού και του τ. Α καταλαμβάνεται από ένα σύστημα αγωγών και φρεατίων σε επίπεδο βαθύτερο του αντίστοιχου δυτικού δαπέδου (αγωγοί α, β, γ). Οι αγωγοί είναι κτισμένοι με μικρές πέτρες, πηλό και ασβέστη και έχουν δάπεδο και κάλυψη⁹ από πήλινες πλάκες. Οι αγωγοί α και γ δείχνουν να τέμνονται από τον τ. Α, προς τον οποίο κατευθύνονταν (Εικ. 2).

Μεταξύ των αγωγών α και γ, και σε επίπεδο βαθύτερο από αυτούς, άρχισε να αποκαλύπτεται τοίχος (τ. Γ), πλάχ. 0,65 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αυτός, κτισμένος με πλακοειδείς πέτρες και πηλό, δεν έχει σχέση με τα ρωμαϊκά κτίσματα αλλά είναι αρχαιότερος και πιθανόν σχετίζεται με τους υστεροαρχαϊκούς τοίχους Π και ΞΙ, βορειοανατολικά (Σχέδ. 2, τμ. 2-3/Γ).

Η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βαθύτερα από 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ύστερα από την αποκάλυψη των ρωμαϊκών κτισμάτων, τα σχέδια της νέας οικοδομής που επρόκειτο να ανεγερθεί εκεί τροποποιήθηκαν και αυτή μετατοπίστηκε ανατολικότερα.

Έως αυτό το βάθος βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκής κυρίως εποχής, αλλά και λίγα ελληνιστικά, καθώς και όστρακα γκριζας λεσβιακής κεραμικής (bucchero λεσβιακά), τα οποία προήλθαν από τα βαθύτερα στρώματα με την εκσκαφή των θεμελίων των ρωμαϊκών τοίχων.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε σε όλο το οικόπεδο ανατολικότερα έως την παρυφή της οδού Αχιλλέως. Στο τμήμα αυτό υπήρχαν ακόμη στην επιφάνεια τοίχοι νεότερων κτιρίων (Σχέδ. 2, τοίχοι Ω1-Ω4), ενώ ο υπόνομος του κτιρίου της Κατοχικής Ασφάλειας, που καταστράφηκε το 1946, έφτανε έως το βαθύτατο αρχαϊκό στρώμα στη νοτιοδυτική γωνία, ακριβώς επάνω στη νότια ανίδα του ελλειψοειδούς κτιρίου, όπως διαπιστώθηκε αργότερα.

Μια σειρά αγγείων (Εικ. 3) και λίγα λείψανα κτιρίων, στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί και παλαιότερο υλικό (Εικ. 4), που αποκαλύφθηκαν ανατολικότερα στο πρώτο μετά το επιφανειακό στρώμα, στο τμήμα μεταξύ των τοίχων Ε και Η (Σχέδ. 2, τμ. 4/Γ) και ανατολικά του τ. Η, είναι τα μόνα δείγματα της εποχής της τουρκοκρατίας που είχαν διασωθεί στο οικόπεδο του Ασύλου Ανιάτων. Σημειώνουμε όμως ότι αυτό βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά από σημαντικά μνημεία της τουρκοκρατίας, το παλαιότερο τζαμί της Μυτιλήνης, το Γενή Τζαμί και τα Μεγάλα Λουτρά, που αποτελούσαν το κέντρο της πόλης σε αυτούς τους νεότερους χρόνους.

Οι τοίχοι της εποχής της τουρκοκρατίας όπως και οι εντελώς νεότεροι καθαιρέθηκαν για να προχωρήσει η ανασκαφή βαθύτερα, σύμφωνα και με τις απαιτήσεις της νέας υπό ανέγερση οικοδομής.

9. Βλ. και Χατζή 1973, 515-517, σχέδ. 10-11, όπου η σύντομη έκθεση της ανασκαφής του 1972.

Εικ. 1. Άποψη των τ. Α και Β, από Β.

Εικ. 2. Τοίχοι της ρωμαϊοκρατίας και της τουρκοκρατίας στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Εικ. 3. Κτιριακά λείψανα και αγγεία της εποχής της τουρκοκρατίας.

Εικ. 4. Μεταγενέστερα κτίσματα της εποχής της τουρκοκρατίας.

Εικ. 5. Γενική άποψη του αρχικά ανασκαμμένου ΒΔ χώρου, από ΒΑ. Στο μέσον ο τ. Ε-Ε' και βαθύτερα το δυτικό τμήμα της αιγίδας.

Τα οικοδομικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων είναι ιδιαίτερα πυκνά σε όλο το χώρο. Είναι αυτά κυρίως τα ρωμαϊκά κτίρια που φθάνουν ως το αρχαϊκό στρώμα και έχουν καταστρέψει τα αρχαιότερά τους κτίρια και βέβαια τη στρωματογραφία.

Δύο από τους τοίχους που σώζονται σε μεγάλο ύψος κυριαρχούν στο χώρο. Είναι οι τ. Ε και Η, σχεδόν παράλληλοι και σε απόσταση 2,60 μ. μεταξύ τους, με κατεύθυνση Β.-Ν. (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 3-4/Β-Δ).

Ο τ. Ε, που άρχισε να εμφανίζεται κάτω από λείψανα της εποχής της τουρκοκρατίας, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, είναι ιδιαίτερα παχύς (πάχ. 1,21 μ.) και επιμελημένος στην κατασκευή του. Σώζεται σε μήκος 9,30 και μέγιστο ύψος 1,50 μ. περίπου. Στο καλύτερα σωζόμενο τμήμα του (ύψ. 0-0,80 μ.) είναι κτισμένος με αργούς λίθους αλλά και μεγάλες μαρμάρινες και πώρινες πλίνθους, προφανώς προερχόμενες από παλαιότερα κτίρια σε β' χρήση εδώ, και πυκνό ασβεστοκονίαμα (Εικ. 5). Το κατώτερο τμήμα (ύψ. 0,70 μ.) προεξέχει στην ανατολική πλευρά του κατά 0,15 μ. Κτισμένο με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, ανήκε πιθανόν σε παλαιότερη φάση οικοδόμησης, αποτελούσε ωστόσο το θεμέλιο της νεότερης φάσης, όπως δείχνει το πλακόστρωτο δάπεδο που σώζεται ανατολικά του (δάπεδο Α). Το θεμέλιο αυτό πατεί σε μια σειρά πλακοειδών λίθων, το λιθολόγημα, που εξέχει ανατολικά (Σχέδ. 2-5, τομές 1-1 και 9-9 και Εικ. 5).

Αυτός ο τ. Ε με τις δύο φάσεις του είναι ομοιόμορφα θεμελιωμένος ακριβώς πάνω σε έναν αρχαιότερο τοίχο, τον τ. Ε', κτισμένο με μεγάλες πώρινες πλίνθους και ενδιάμεσα μικρούς λίθους και πηλό, ο οποίος σώζεται σε ύψος 0,40 μ. και στη δυτική πλευρά του εξέχει κατά 0,10-15 μ. από το υψηλότερο τμήμα του (Σχέδ. 4 και 5, τομές Β-Ν), κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής πλευράς του μετά την αποκάλυψη των αρχαιότερων κτισμάτων (Εικ. 5).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η δυτική όψη του τ. Ε-Ε'. Στο νότιο άκρο της σχηματίζεται μια «τυφλή καμάρα», μήκ. 2,20, ύψ. 0,85 μ., κτισμένη με λίθινες πλάκες (μήκ. 0,40, πάχ. 0,70-0,010 μ.) και ασβεστοκονίαμα (Σχέδ. 6, Εικ. 6), ακριβώς πάνω από μια ελλειψοειδή δεξαμενή (Σχέδ. 2, τμ. 3/Γ, φρέαρ Α), μήκ. 2,70 μ., κτισμένη με πλίνθους από καστανό ντόπιο πώρο και μερικές από κοκκινωπό τραχείτη (Εικ. 7).

Η κατασκευή της δεξαμενής είναι όμοια με του αρχαιότερου τ. Ε' και θα πρέπει να είχε σχέση με εκείνον. Όμως, όταν κτίστηκε ο τ. Ε, η δεξαμενή ενσωματώθηκε σε αυτόν με τη βοήθεια σπονδύλων κιόνων και άλ-

Εικ. 6. «Τυφλή» καμάρα επάνω από τη δεξαμενή (Φρέαρ Α).

Εικ. 7. Ελλειψοειδής δεξαμενή.

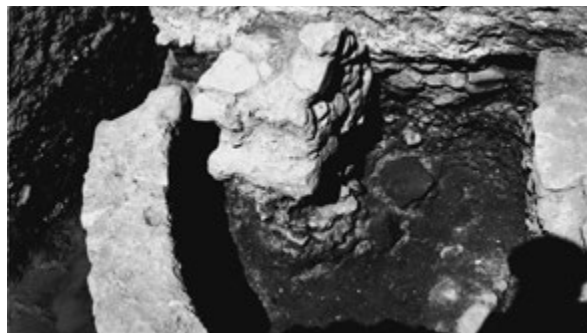
Εικ. 8. Δεξαμενή-Φρέαρ Α, λεπτομέρεια της κατασκευής.

Εικ. 9. Οι τ. Ξ2-Ξ-Ξ1.

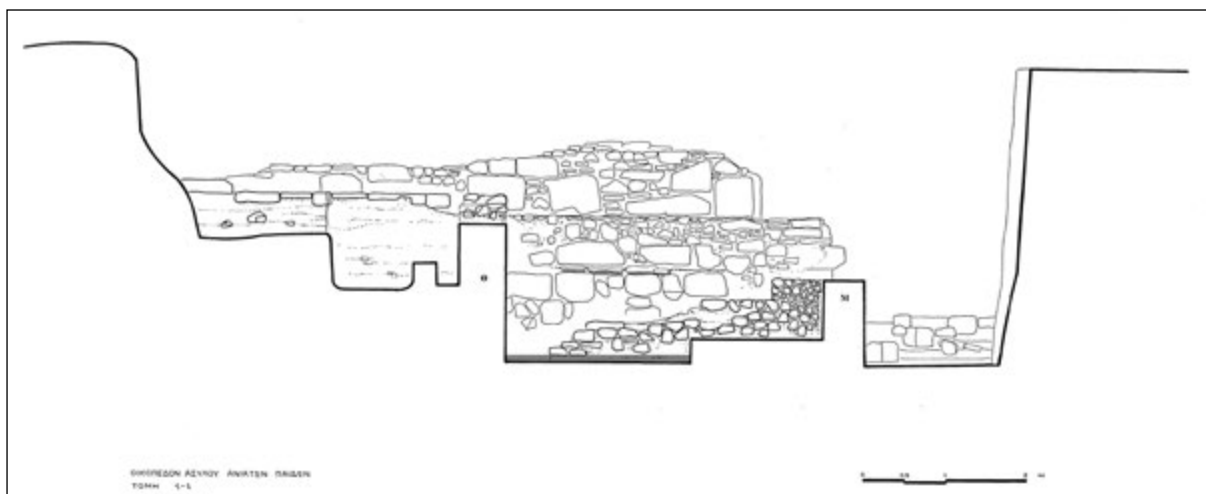
Εικ. 10. Πλακόστρωτο δάπεδο Α και τ. Θ και Θ1.

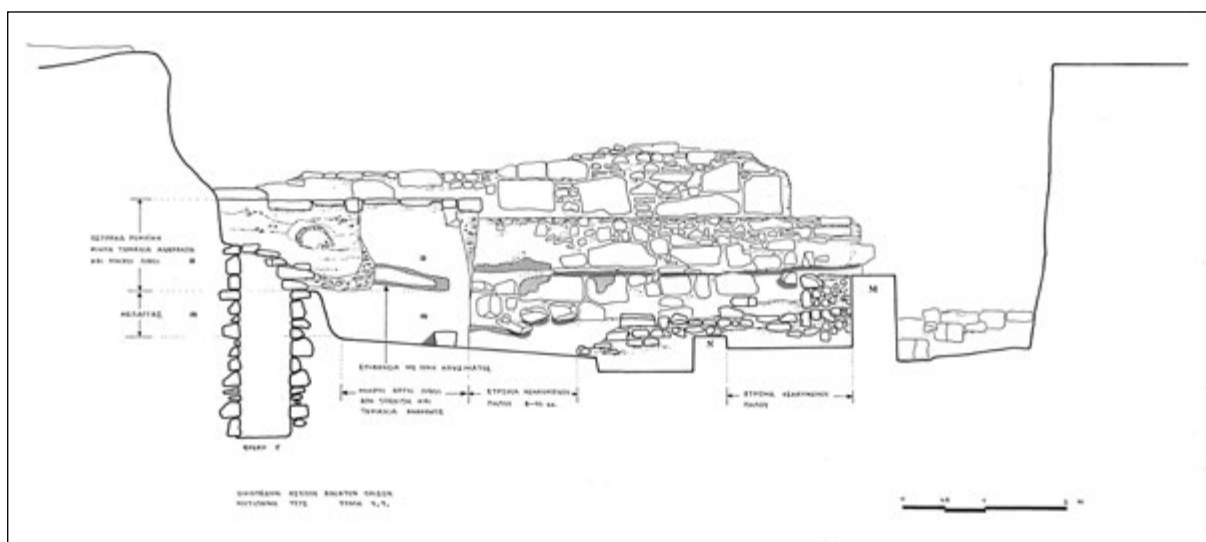
Εικ. 11. Ο τ. Ο στο βόρειο άκρο δυτικά του τ. Η.
Διακρίνεται ο καμπύλος τ. Μ.

Εικ. 12. Επίχωση κάτω από τους τ. Θ και Ε.

Σχέδ. 4. Τομή 1-1.

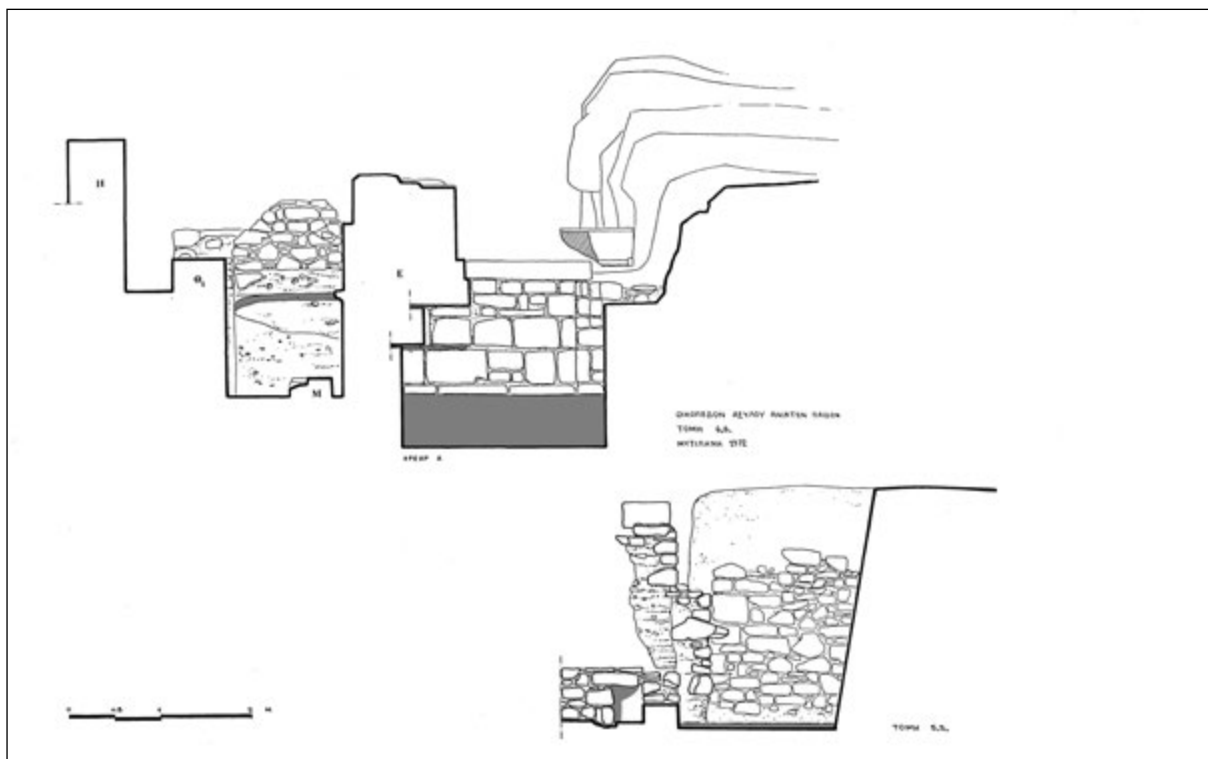
Σχέδ. 5. Τομή 9-9. Όψη - τομή τ. Ε, «Φρέαρ Γ», τ. Ν, Μ.

λων αρχιτεκτονικών μελών παλαιότερων (σε β' χρήση εδώ), που πατούσαν στην ανατολική πλευρά της δεξαμενής και εξέιχαν στο εσωτερικό της (Εικ. 8). Στα εξέχοντα μέλη στηριζόταν πλάκα τραχείτη (μήκ. 2,40, πάχ. 0,31 μ.), πάνω στην οποία ήταν κτισμένη η ψευδοκαμάρα. Στην ίδια πλάκα, επίσης, ανατολικά και στους πρόωινους δόμους δυτικά στηρίζονταν οι λίθινες πλάκες που κάλυπταν τη δεξαμενή, από τις οποίες βρέθηκαν στη θέση τους οι δύο νοτιότερες. Επάνω σε αυτές τις τελευταίες βρέθηκε, επίσης, ένα μαρμάρινο έδρανο με ανάγλυφα πόδια λιονταριού, ρωμαϊκής εποχής (Σχέδ. 6 πάνω δεξιά).

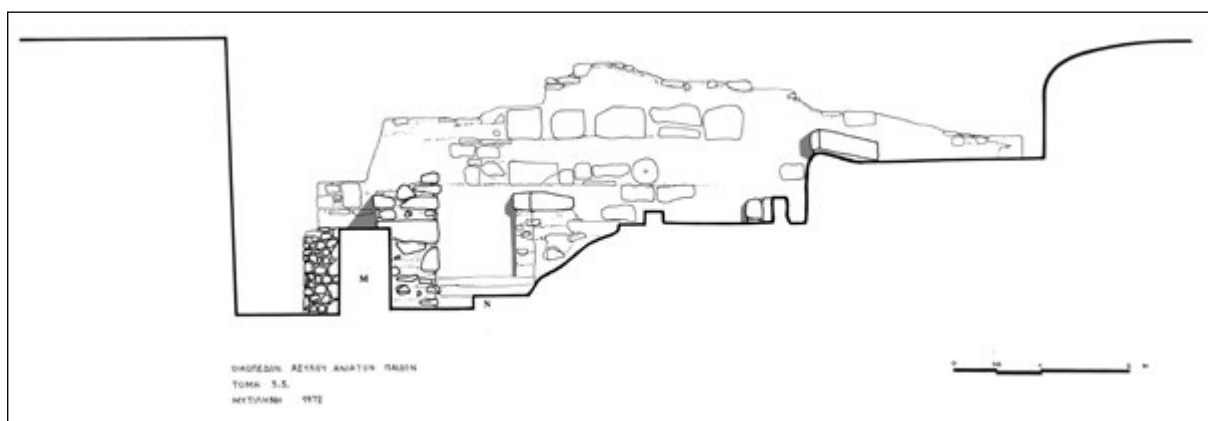
Η δεξαμενή Α ανασκάφηκε ως βάθος 2,50 μ. από την επιφάνειά της και εντός της αποκαλύφθηκαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή βαθύτερα ήταν αδύνατη γιατί η στάθμη του νερού, παρά την άντληση, δεν κατέβαινε.

Νότια της δεξαμενής ανασκάφηκε ένα δωμάτιο, πλ. 2,85 μ., που σχηματίζεται από τον τ. Ε και τους μικρότερου πάχους Ε1 και Ε2 (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 3/Β). Το βόρειο τμήμα του τ. Ε2 καθώς και το δυτικό του τ. Ε1 είναι κατεστραμμένα, ώστε δεν μπορούμε να ξέρουμε αν το δωμάτιο αυτό ήταν ανοιχτό προς τη δεξαμενή της οποίας οι καλυπτήριες πλάκες αποτελούσαν μέρος του δαπέδου του.

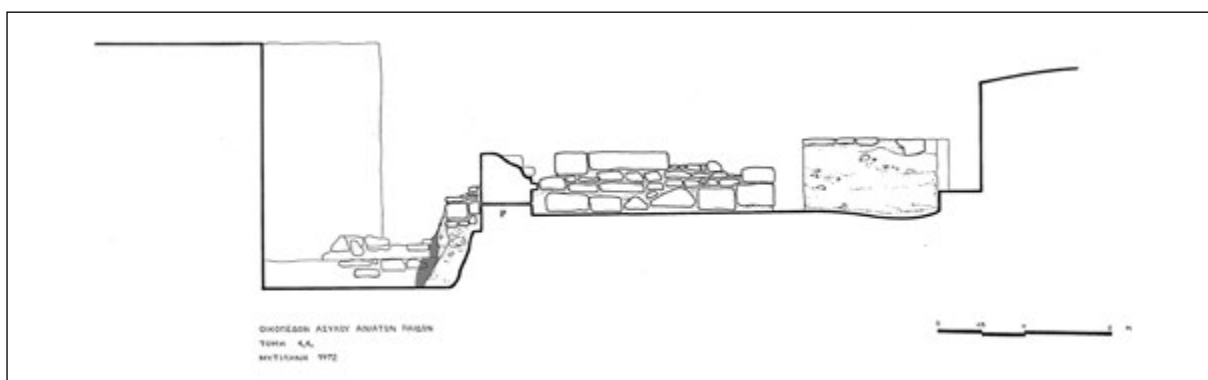
Ο τ. Ε1 είναι πολύ πιθανόν ότι συνεχιζόταν ως τον καμπύλο τ. Α και φαίνεται, επίσης, πολύ πιθανόν ότι και ο τ. Ε2 συνεχιζόταν βόρεια ως τον τοίχο Ξ2. Ο τοίχος Ξ2 (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 3/Γ, Εικ. 9) ήταν παράλλη-

Σχέδ. 6. Τομές 6-6. Όψη-τομή τ. E-E' και ελλειψοειδούς δεξαμενής (Φρέαρ A), 5-5.

Σχέδ. 7. Τομή 3-3. Όψη-τομή τ. H, M, N.

Σχέδ. 8. Τομή 4-4.

Σχέδ. 9. Τομές 7-7, 8-8. Όψη-τομή τ. T, H, P1, E, M, T της οδού Αχιλλέως.

λος του τ. E, κτισμένος όμοια με εκείνον, με παλαιότερες πλίνθους, αργές πέτρες και ασβέστη, επάνω στους πολύ αρχαιότερους τ. Ξ, Ξ1 και στρώμα χώματος.

Ανατολικά του τ. E, στο νοτιότερο τμήμα του, αποκαλύφθηκε 0,25 μ. υψηλότερο από την προεξοχή της υποθεμελίωσής του, δηλαδή σε υψηλότερο επίπεδο από τις καλυπτήριες πλάκες της δεξαμενής, δάπεδο, διαστ. 3,50×1,90 μ., αποτελούμενο από λίθινες πλάκες, ορθογώνιες, διαφόρων διαστάσεων. Επάνω στις πλάκες υπήρχε παχύ στρώμα κουρασάνιου, που τοποθετήθηκε μάλλον σε μεταγενέστερη επισκευή (Σχέδ. 2, τμ. 4/B-Γ, Εικ. 10, και Σχέδ. 4-5 αριστερά). Το πλακόστρωτο δάπεδο A είναι το μόνο δάπεδο που έχει σωθεί στο χώρο μεταξύ των τ. E και H, σύγχρονο με αυτούς.

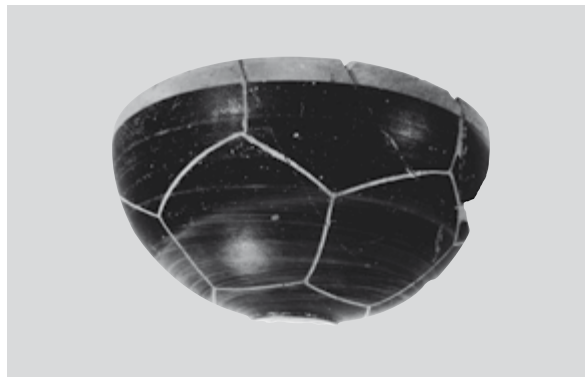
Στον υπόλοιπο χώρο μεταξύ των τ. E και H, βορειότερα του δαπέδου A, και σε επίπεδο βαθύτερο από εκείνους, βρέθηκαν λείψανα τοίχων (οι τ. Θ, Θ1, Ι και Ο), που μοιάζουν λίγο παλαιότεροι αλλά ανήκουν ακόμη στην εποχή της ρωμαιοκρατίας. Κάτω από αυτούς, στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε στη συνέχεια της ανασκαφής το δυτικό τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου (Σχέδ. 2-3, τμ. 4/Γ-Δ).

Ο τ. Θ (Εικ. 10), κτισμένος με αργές πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και πηλό, εφαπτόταν στο δυτικό άκρο του με τον τ. E, ενώ ανατολικά γωνίαζε με τον τ. Θ1. Στη γωνία των τ. Θ-Θ1 ήταν εντοιχισμένος μαρμαρίνος κιονίσκος περιρραντηρίου, ο οποίος προέρχεται πιθανότατα από το αρχαϊκό στρώμα (βλ. πιο κάτω σ. 232).

Δύο πολύ μικρά τμήματα τοίχων βρέθηκαν βορειότερα του Θ1, στο βόρειο άκρο του τ. H: ο τοίχος Ι, αποτελούμενος από μία σειρά λίθων, που εισέρχεται κάτω από τον τ. H, και ο τ. Ο, μήκ. 0,70, πλ. 0,64 μ.,

Εικ. 13. Κάνθαρος τύπου Δυτικής Κλιτύος από την ελληνιστική επίχωση.

Εικ. 14. Ημισφαιρικό κύπελλο με εγχάρακτη πολυγωνική διακόσμηση από την ελληνιστική επίχωση.

σωζόμενος σε μεγαλύτερο ύψος. Αυτός ο τελευταίος, κτισμένος με αργές πέτρες, πηλό και λίγο ασβέστη, έφθανε ως τον τ. Η και πιθανότατα καταστράφηκε από εκείνον (Σχέδ. 2, 3, τμ. 4/Γ-Δ και Εικ. 11).

Οι τ. Ι και Ο ήταν κτισμένοι πάνω σε μια επίχωση μικρού πάχους, από σκούρο καστανό χρώμα με μικρές πέτρες, που περιείχε κεραμική ανακατεμένη, ελληνιστικών και κλασικών χρόνων καθώς και αρχαϊκή. Λίγο βαθύτερα (0,20-0,30 μ.) άρχιζε το καθαρά αρχαϊκό στρώμα, που, όπως θα δούμε, ήταν το στρώμα της καταστροφής του ελλειψοειδούς κτιρίου, το οποίο αυτοί οι δύο τοίχοι, όπως και ο τ. Η, κατέστρεψαν (Εικ. 11).

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η επίχωση κάτω από τους τ. Θ-Θ1 (Εικ. 12) και το πλακόστρωτο δάπεδο Α (Σχέδ. 5, τομή 9-9 και Σχέδ. 6, τομή 6-6, Εικ. 10). Έως 0,80 μ. κάτω από την επιφάνεια του πλακόστρωτου, η επίχωση αποτελείται από μικρούς λίθους, όστρακα ρωμαϊκής εποχής, συνηθέστερα με λεπτές και πλατιές ραβδώσεις και κατάλοιπα καύσης. Είναι η αντίστοιχη επίχωση μεταξύ των ρωμαϊκών τοίχων Ε και Η. Βαθύτερα όμως (0,80-1,10 μ.) από την επιφάνεια του πλακόστρωτου, 0,20 μ. από τη θεμελίωση του τ. Θ, υπάρχει ένα έντονο στρώμα καύσης και απανθρακωμένου ξύλου, που περιείχε επίσης και καμένους πυρήνες ελαιών, που αντιστοιχεί με το επάνω μέρος του αρχαιότερου τ. Ε'. Αυτό πρέπει να αποτελεί το στρώμα της καταστροφής του τ. Ε', του οποίου λίθοι επίσης βρέθηκαν μαυρισμένοι.

Κάτω από το στρώμα καταστροφής και ως 1,50 μ. βαθύτερα, όπου άρχισε να ανασκάπτεται άλλο στρώμα καταστροφής με κατάλοιπα καύσης από την πυρκαγιά που κατέστρεψε προφανώς το ελλειψοειδές κτίριο (βλ. πιο κάτω, σ. 194 και 208), η επίχωση αποτελείται από χρώμα πρασινωπού χρώματος και πηλώδους υφής, το οποίο στη Λέσβο σήμερα λέγεται «μέλαγας». Το χρώμα αυτό είναι πολύ καθαρό στο τμήμα που αντιστοιχεί με την προς Ν. επέκταση του τ. Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου και υποθέτουμε ότι προέρχεται από διαλυμένες πλίνθους της ανωδομής του.

Στην επίχωση μεταξύ των τ. Ε-Η και κάτω από τους τ. Θ και Θ1, στο στρώμα που αντιστοιχεί στον αρχαιότερο τ. Ε', βρέθηκε κεραμική αρχαϊκή όμοια με εκείνη του καθαρά αρχαϊκού στρώματος, από τη διατάραξη του οποίου και προήλθε (βλ. πιο κάτω σ. 209), αλλά και μελαμβαφής του 4ου και κυρίως του 3ου αι. π.Χ., που δίνει μια πιθανή χρονολόγηση του βαθύτερου τ. Ε' στον 3ο αι. π.Χ. Ανάμεσά τους είναι ο κάνθαρος (ΟΜ. 44,1)¹⁰ τύπου Δυτικής Κλιτύος (Εικ. 13) και το ημισφαιρικό κύπελλο (ΟΜ 157,1) με την εγχάρακτη πολυγωνική διακόσμηση¹¹ (Εικ. 14), των οποίων τα όστρακα βρέθηκαν κοντά στο τ. Ε'.

Οι τ. Θ, Θ1, Ι και Ο καταστράφηκαν, όπως και ο Ξ2, για να αποκαλυφθούν τα βαθύτερά τους αρχαϊκά στρώματα.

10. Οι αριθμοί με την ένδειξη ΟΜ είναι οι αριθμοί των ομάδων των ευρημάτων της ανασκαφής που έχουν δοθεί σύμφωνα με το ημερολόγιο (Η καταγραφή των ευρημάτων στους καταλόγους του Μουσείου δεν είχε ολοκληρωθεί επειδή δεν είχε επιτραπεί από τον τότε αρμόδιο Έφορο). Διαστ. σκύφου: ύψ. 0,12, μέγ. διάμ. 0,105 μ. Εξωτερική επιφάνεια καστανή, εσωτερική γκριζόμαυρη. Διακόσμηση: στη ζώνη μεταξύ των λαβών ζώνη με λευκά άνθινα μοτίβα και στη μία όψη ανάγλυφο μονόγραμμα.

11. Άωτο ημισφαιρικό κύπελλο, ύψ. 0,65 μ. Εσωτερική επιφάνεια καστανέρυθη ως γκριζόμαυρη, εξωτερική καστανέρυθη στιλβωμένη εκτός της άβαφης ζώνης του χείλους. Για φόρμα, διακόσμηση και χρονολόγηση, βλ. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, Berlin 1968, 117, 154, πίν. 51, εικ. 10.1-2.

Εικ. 15. Οι τ. P1 και H, από Β. και μεταξύ τους επιμήκης χώρος.

Εικ. 17. Το πλακόστρωτο Β και οι τ. P, P1, P2, P3 και X, από Ν.

Εικ. 16. Οι τ. P, P2, P3 και X κάθετοι και επάνω από τον τ. M, από Α.

Στη δυτική πλευρά του νοτιότερου άκρου του τ. Η, και σε βάθος 1,45 μ. από τη σωζόμενη επιφάνειά του ή 0,60 μ. από το πλακόστρωτο δάπεδο Α, δηλαδή στο στρώμα της ρωμαϊκής επίχωσης, βρέθηκε το στόμιο πηγαδιού (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 4/Β-Γ, Σχέδ. 5, τομή 9-9, «Φρέαρ Γ»). Είναι λιθόκτιστο, διαμ. 0,60 μ., και ανασκάφηκε σε βάθος ως 2,20 μ. από το χείλος του. Ήταν γεμάτο πέτρες, οστά ζώων, όστρεα θαλασσινά και όστρακα μεγάλων άβαφών αγγείων.

Ο τ. Η, πάχ. 0,67 μ., σώζεται σε μήκος 8,10 και ύψος 1,40 μ. Είναι κτισμένος όμοια με τον Ε, με αργές πέτρες, λίγες δουλεμένες σε β' χρήση εδώ, και ασβεστοκονίαμα. Στο επάνω τμήμα του σώζεται επίχρισμα ασβεστοκονιάματος. Στη θεμελίωσή του έχουν χρησιμοποιηθεί πλίνθοι από τραχείτη, οι οποίες στην ανατολική πλευρά εξέχουν ελάχιστα (Εικ. 15).

Σε απόσταση 0,55 μ. ανατολικά από τον τ. Η και 0,45 μ. βαθύτερα από την υψηλότερη σωζόμενη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε ο παράλληλος τοίχος P1. Έχει πάχος 0,60 μ. και είναι κτισμένος με αργές πέτρες, αρκετές τετράπλευρες και πηλό. Στην επιφάνειά του σώζονται δύο μαρμαρίνες πλίνθοι που φέρουν τόρμους και αποτελούν ίσως κατώφλι θύρας. Σώζεται σε ύψος 1 μ. και η θεμελίωσή του, κτισμένη με μικρότερους λίθους, εξέχει στη δυτική πλευρά κατά 0,05-0,10 μ. (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 4/Β-Γ, 9, τομή 8-8 και Εικ. 15).

Η θεμελίωση του τ. P1 φθάνει σχεδόν έως το επίπεδο της σωζόμενης επιφάνειας του τ. Μ, δηλαδή της ανατολικής πλευράς του ελλειψοειδούς κτιρίου.

Ο τ. P1 γωνιάζει με τους τ. P2 και P3. Σώζεται σε

μήκος 5,80 μ., στο νοτιότερο τμήμα όμως σώζεται μόνο η θεμελίωσή του (Εικ. 16).

Τέσσερις τοίχοι κάθετοι στον τ. P1, οι τ. P, P2, P3 και X, σχηματίζουν δύο χώρους ανατολικά του (Σχέδ. 2 και 3, τμ. 5/Β-Γ, 10, Εικ. 17).

Ο τ. Ρ στο βόρειο άκρο, κτισμένος αμελέστερα από τον τ. Ρ1, με αργούς λίθους, πηλό και ασβεστοκονίαμα, είναι θεμελιωμένος σε επίπεδο υψηλότερο από τον τ. Ρ1, επάνω στον οποίο εν μέρει πατεί, και φθάνει ως τον τ. Η (Εικ. 15). Σώζεται σε μήκος 3,60 μ. και η θεμελίωσή του εξέρχει στις δύο πλευρές (0,10 μ. βόρεια, 0,12-0,14 μ. νότια).

Οι δύο παράλληλοι τ. Ρ2 και Ρ3 ήταν θεμελιωμένοι 0,30 μ. επάνω από τον τ. Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου, επάνω στους αρχαιότερους τ. Ρ4 και Ρ5 και στην επίχωση που έφτανε ως τη σωζόμενη επιφάνεια του τ. Μ και μεταξύ αυτού και του τείχους Τ ανατολικότερα. Ο τ. Ρ2 ήταν κτισμένος με λίθους αργούς, λίθους δολιμένους στη βόρεια πλευρά του, κεραμίδες, πηλό και λίγο ασβεστοκονίαμα. Η θεμελίωσή του αποτελείται από μικρές αργές και πλακοειδείς πέτρες που φθάνουν ανατολικά ως τη σωζόμενη επιφάνεια του «τείχους» Τ (Σχέδ. 9, τομή 7-7, 10 και 11, Εικ. 16 και 18). Σωζόταν σε μήκος 3,40 μ. και αρκετά μεγάλο ύψος.

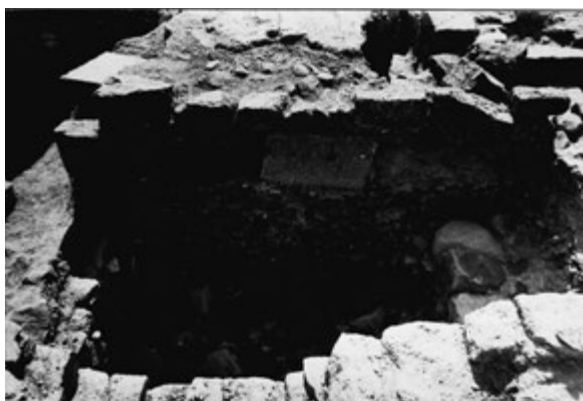
Ο τ. Ρ3 αποκαλύφθηκε κάτω από πολλές μεγάλες πεσμένες πέτρες 0,80 μ. βαθύτερα του τ. Ρ2 (Σχέδ. 2, 3, τμ. 5/Β-Γ, 8, 10, Εικ. 16). Ο χώρος νότια του τ. Ρ3 χωριζόταν με ένα μικρό τοίχο (τ. Υ) σε δύο τμήματα. Το δυτικό τμήμα ήταν καλυμμένο με δάπεδο από πήλινες πλάκες (πλακόστρωτο Β) που στηριζόταν στον τ. Υ και σε επίχωση πάνω από τον τ. Ρ1 και βρισκόταν σε υψηλό επίπεδο, περίπου στο ύψος του κατωφλιού του τ. Ρ1 (Σχέδ. 3, τμ. 5/Β-Γ, 10).

Ο τ. Υ αποτελούνταν από δύο σειρές τετράπλευρων ως επί το πλείστον λίθων σε β' χρήση, κεραμίδες και πηλό και ήταν θεμελιωμένος 0,30 μ. υψηλότερα από τους τ. Ρ3 και Χ. Βρισκόταν στην ίδια περίπου ευθεία με τον αρχαϊκό τ. Μ (λίγο δυτικότερα, βλ. Σχέδ. 10), αλλά 1 μ. υψηλότερα από εκείνον (Εικ. 19). (Σημειώνεται ότι από λανθασμένη ανάγνωση του δημοσιευθέντος αρχικά γενικού Σχέδ. 2 – Χατζή 1973, σχέδ. 10 – ο τ. Υ είχε εκληφθεί από ορισμένους ως η προς Ν. συνέχεια του ανατολικού τ. Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου. Αυτό οδήγησε αρχικά σε εσφαλμένη συμπλήρωση του σχεδίου μας. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι το καμπύλο τμήμα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου δεν ανήκε στο ελλειψοειδές κτίριο αλλά σε άλλο αρχαιότερο, ότι αποτελούσε την προς Ν. συνέχεια του τ. Σ, βλ. πιο κάτω σ.168, 193)¹². Ο άλλος χώρος ανατολικά μεταξύ των τ. Ρ3,Υ, Φ και Χ (διαστ. 1,30×2,20 μ.) βρέθηκε γεμάτος χώμα μαυρισμένο, κομμάτια κεραμίδων και όστρακα μεγάλων υστερορρωμαϊκών αγγείων και θα πρέπει να ήταν χώρος απορροής των υδάτων (υπόνομος), στον οποίο μάλιστα οδηγούσε και πήλινος αγωγός εντοιχισμένος στον τ. Χ (Εικ. 20, αριστερά).

Ο τ. Φ ήταν όμοιος με τον τ. Υ, κτισμένος δηλαδή με λίθους τετράπλευρους σε β' χρήση, κεραμίδες και πηλό και ήταν θεμελιωμένος επάνω στους τ. Ρ3 και Χ. Η πρόχειρη και αμελής κατασκευή των τ. Υ και Φ θα οφείλεται πιθανόν σε μεταγενέστερη επισκευή του ρωμαϊκού κτιρίου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από το μεταγενέστερο οικοδομικό υλικό που έχει ενσωματωθεί σε αυτούς.

Εικ. 18. Οι τ. Ρ, Ρ1, Ρ2, Ρ3 επάνω στο ελλειψοειδές κτίριο. Στο βάθος οι τ. Η και Ε.

Εικ. 19. Αποψη του τ. Υ και του πλακόστρωτου Β από Α., πριν από την αποκάλυψη του τ. Μ που μόλις διακρίνεται.

12. Βλ. Α. Mazarakis-Ainian, L'architecture religieuse grecque des Ages Obscurs, *AntCl* 54 (1985), 29, εικ. 12 και Spencer 1995β, 297, εικ. 12. Βλ. ωστόσο και Mazarakis-Ainian 1997, 87-113.

Σχέδ. 10. Κάτοψη τ. H, P, P1, P2, P3, P4, X, X1.

Το πλακόστρωτο Β, όπως και οι τ. Υ και Φ, καθαιρέθηκαν για να αποκαλυφθεί ο τ. Μ του αψιδωτού κτιρίου, ο οποίος είχε φανεί με την ανασκαφή του υπονόμου. Αποκαλύφθηκε έτσι το κατώτερο μέρος των τ. P1, P3, P2 και X, που έχουν θεμελιωθεί στην επίχωση του ελλειψοειδούς κτιρίου και επάνω στον τ. Μ, τον οποίο μάλιστα ο τ. Χ κατέστρεψε. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην κατασκευή αυτού του ασβεστόκτιστου τοίχου Χ, εκτός από το αρχαιότερο οικοδομικό υλικό, όπως σε όλους τους ρωμαϊκούς τοίχους του οικοπέδου, χρησιμοποιήθηκε και ένα αρχαϊκό γλυπτό από ντόπιο σκούρο καστανό τραχείτη (σαρμοσάκι), το ανάγλυφο της λ. «Κυβέλης»¹³ (Εικ. 20), όπου διακρίνεται στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς του ορθογώνιος τόρμος (Εικ. 121).

Μια σειρά από έντεκα χάλκινα νομίσματα (Μυτιλήνης 2ου και 1ου αι. π.Χ., πρβλ. SNG, Corp. αριθ. 400)¹⁴, που βρέθηκαν κάτω από το πλακόστρωτο Β και μεταξύ αυτού και του τοίχου P2, δίνουν ένα όριο

Εικ. 20. Χώρος μεταξύ τ. P3, Υ, Φ και Χ.
Στον τ. Χ διακρίνεται στο μέσον της κατώτερης σειράς λίθων η βάση του αναγλύφου της Κυβέλης με τόρμο.

13. Βλ. πιο κάτω σ. 235, Εικ. 121.

14. Οι ταυτίσεις των νομισμάτων που βρέθηκαν στο οικοπέδο Ασύλου Ανιάτων Μυτιλήνης οφείλονται στην αείμνηστη διευθύντρια της Νομισματικής Συλλογής Αθηνών Μ. Οικονομίδου και την αρχαιολόγο Η. Τσούρτη.

Εικ. 21. Ο τ. Μ μεταξύ των τ. Η και Τ.

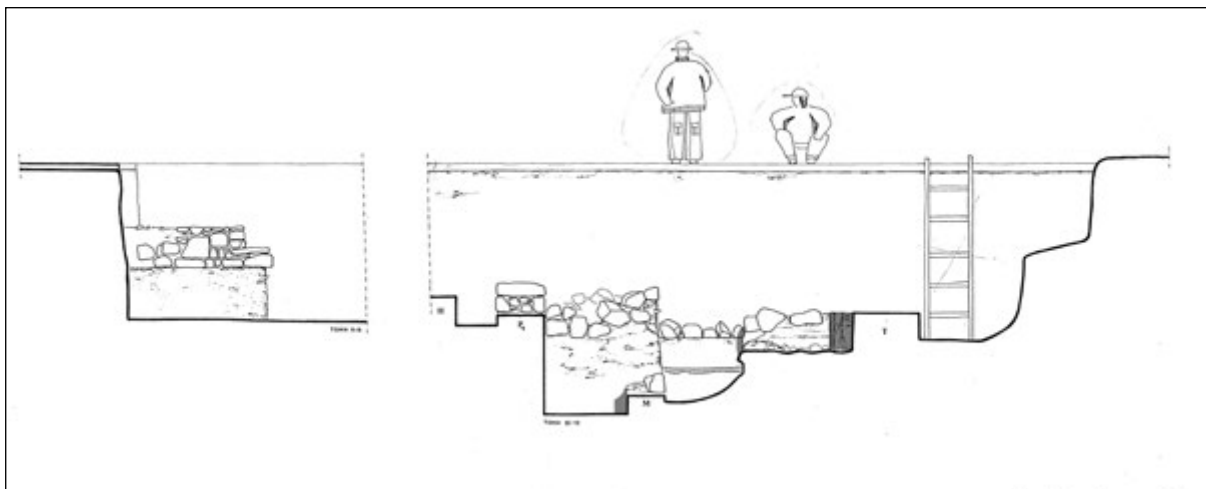
post quem χρονολόγησης αυτών των κτισμάτων που θεμελιώθηκαν επάνω στο ανατολικό τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου και μεταξύ αυτού και του «τείχους» Τ.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του τ. Χ υπάρχει ένας άλλος τοίχος (Χ1), πάχ. 0,65-0,70 μ., ο οποίος διασχίζει το χώρο από Α. προς Δ., από το «τείχος» Τ έως τον τ. Ε (Σχέδ. 2, 3, τμ. 4-5/Β, Εικ. 21). Στο ανατολικότερο τμήμα του σώζεται σε μεγάλο ύψος (1,75 μ.), ενώ το δυτικότερο, πλησίον του τ. Ε, είναι κατεστραμμένο. Ο τοίχος αυτός, κτισμένος με αργές πέτρες και ασβεστοκονίαμα, είχε θεμελιωθεί βαθιά, επάνω στον τ. Μ, συντελώντας, όπως και ο τ. Χ, στην καταστροφή του στο τμήμα αυτό.

Νότια από τον τ. Χ1 βρέθηκαν κάθετοι σε αυτόν τρεις ακόμη τοίχοι (οι τ. Χ2, Η2 και Η1), θεμελιωμένοι σε επίπεδο υψηλότερο από εκείνον κατά 1 μ. Η επίχωση στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου ήταν εξαιρετικά ανακατωμένη (με κεραμική σύγχρονη έως και αρχαϊκή) ίσως εξαιτίας της βαθιάς θεμελίωσης του κτιρίου της Κατοχικής Ασφάλειας. Στο χώρο άλλωστε μεταξύ των τ. Χ1 και Χ2 και 0,80 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. Χ1 υπήρχε το τσιμεντένιο δάπεδο του βόθρου του κτιρίου αυτού, ενώ η σύγχρονη κεραμική έφθανε ακόμη βαθύτερα, ως 1,40 μ. από τον τ. Χ1.

Εικ. 22. Νότια αγίδα, βάση κίονα.

Σχέδ. 11. Τομή 10-10, 11-11.

Σε αυτό το χώρο, βαθύτερα ακόμη, αποκαλύφθηκε η προς Ν. συνέχεια του τ. Μ με την απαρχή της νότιας ανίδα, κάτω από ένα στρώμα αμμώδους χώματος που περιείχε λατύπη τραχείτη, σιδερόπετρας και λίγες κεραμίδες και βρισκόταν στο επίπεδο της θεμελίωσης του τ. Χ1 (Εικ. 22).

Νότια του ανατολικότερου τμήματος του τ. Χ1, σε επαφή με αυτόν αλλά σε μεγαλύτερο βάθος (1,10 μ. από τον τ. Χ1, 3,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), αποκαλύφθηκε τμήμα μιας θεμελίωσης μήκ. 2,50, πάχ. 0,60-1 μ., αποτελούμενης από αργές πέτρες και αρχαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, ανάμεσα στα οποία και μαρμάρινο σπόνδυλο δωρικού κίονα, συνδεδεμένα με ασβέστη (Σχέδ. 2, 3, τμ. 5/Β). Φαίνεται σύγχρονη του τ. Χ1, ενώ αντίθετα στον υπόλοιπο χώρο νότια του Χ1 και ανατολικά του Χ3 και στο ίδιο με αυτήν επίπεδο (0,10 μ. υψηλότερα) βρίσκεται το αρχαϊκό στρώμα (βλ. πιο κάτω σ. 208 κ.ε.).

Στο ανατολικό τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου και μεταξύ των τ. Ρ, Ρ1, Ρ2 και Ρ3, πάνω από τη σωζόμενη επιφάνεια του τ. Μ και σε επίπεδο βαθύτερο από τη θεμελίωση των ρωμαϊκών τ. Ρ, Ρ2, ανασκάφηκαν δύο ακόμη τοίχοι, οι τ. Ρ4 και Ρ5, που αποτελούνται από μία σειρά μεγάλων πώρινων πλίνθων. Ο τ. Ρ4 έχει κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ ο τ. Ρ5 είναι κάθετος σε αυτόν, φθάνει ως τον τ. Η και αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση του τ. Ρ2 ακριβώς κάτω από εκείνον (Εικ. 18). Οι δόμοι των τ. Ρ4 και Ρ5 στηρίζονται στην επίχωση και εν μέρει (ο τ. Ρ4) στον τ. Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου (Σχέδ. 11, τομές 10-10, 11-11, Σχέδ. 9, τομές 7-7, 8-8), ενώ αντίθετα η θεμελίωση του τ. Ρ1 προχωρεί ακόμη βαθύτερα (0,20 μ.) μέσα στην αρχαϊκή επίχωση.

Στην τελευταία φάση της ανασκαφής οι ρωμαϊκοί τοίχοι καθώς και οι πώρινες πλίνθοι μεταξύ των τ. Η, Μ και Τ, βόρεια του τ. Χ, καθαιρέθηκαν και ο χώρος του ανατολικού μισού του ελλειψοειδούς κτιρίου, καθώς και μεταξύ αυτού και του «τείχους» Τ, ανασκάφηκε συστηματικά με αυστηρή στρωματογραφία, έτσι ώστε να μελετηθεί καλύτερα το αρχαϊκό στρώμα.

Η επίχωση κάτω από τους τοίχους αυτούς και έως 0,90 μ. βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του τ. Μ αποτελούνταν από καστανό αμμώδες χώμα και μικρά θραύσματα λίθων και περιείχε ως επί το πλείστον κεραμική αρχαϊκή αλλά και λίγα όστρακα αττικών ερυθρόμορφων και μελαμβαφών αγγείων (Εικ. 23), που δίνουν μια χρονολόγηση των τ. Ρ4 και Ρ5 και μαρτυρούν τη διατάραξη της αρχαϊκής επίχωσης σε μεγάλο βάθος σε αυτό το τμήμα κατά την πρώιμη κλασική περίοδο.

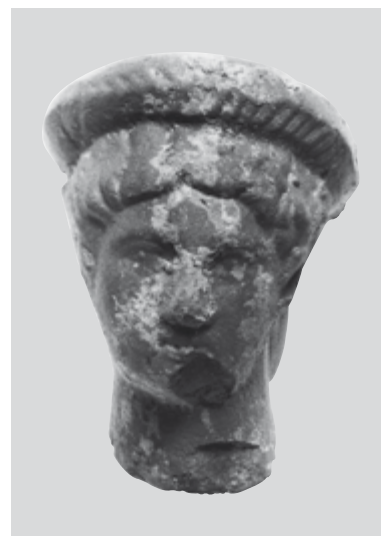
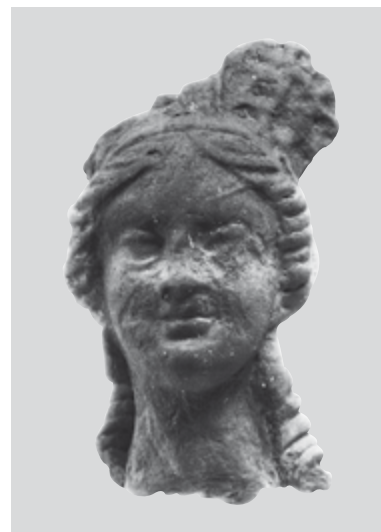
Οποσδήποτε η οικοδομική δραστηριότητα των κλασικών χρόνων στο χώρο του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων δεν φαίνεται μεγάλη και για ένα χρονικό διάστημα η περιοχή είχε ίσως εγκαταλειφθεί και επιχωθεί, έτσι ώστε διασώθηκε ένα μεγάλο μέρος των αρχαιότερων κτιρίων.

Με την ολοκλήρωση έτσι της ανασκαφής σε όλο το χώρο του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων ως το επίπεδο των αρχαϊκών οικοδομικών λειψάνων (και εν μέρει μέσα στην επίχωσή τους) αποκαλύφθηκε ένα σύνολο ρωμαϊκών τοίχων που ανήκουν σε περισσότερα από ένα κτίρια, που αποδίδονται στο Σχέδ. 3.

Τα κτίρια αυτά δεν είναι όλα σύγχρονα αλλά ανήκουν σε διάφορες οικοδομικές φάσεις. Αρχαιότερο είναι το συγκρότημα τοίχων που κτίστηκαν πάνω από το ελλειψοειδές κτίριο (τ. Ε, Η, Ρ), ενώ αντίθετα η κατασκευή των τ. Α-Β καθώς του τ. Χ1 είναι νεότερη.

Εικ. 23. Όστρακα ερυθρόμορφα και βάσεις σκύφων πρώιμης κλασικής περιόδου.

Εικ. 24-25. Κεφαλές πήλινων ειδωλίων από την επίχωση στην οποία κτίστηκαν τα ρωμαϊκά κτίρια.

Τα νομίσματα Μυτιλήνης 2ου-1ου αι. π.Χ., που βρέθηκαν πάνω από το πλακόστρωτο Β (βλ. παραπάνω σ. 159) και μεταξύ αυτού και του τ. Ρ3 δίνουν ένα βέβαιο όριο χρονολόγησης *post quem*, ενώ δύο άλλα νομίσματα που βρέθηκαν επάνω στο στυλοβάτη (τ. Β), α) ένα 40νούμιο Ιουστίνου Β' (βλ. C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, I, D'Anastase Ier au Justinien II, 491-711*, Paris 1970, II, 131 αριθ. 5/CP/AE/38, Νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης-χρονολογία κοπής 575/7) και β) ένα 20νούμιο Νομισματοκοπείου Νικομήδειας, 5ου-6ου αι. μ.Χ., δίνουν το χρονικό όριο εγκατάλειψης των κτιρίων αυτών.

Σε αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρξε στο χώρο του οικοπέδου μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα που κατέστρεψε σε μεγάλο βαθμό αρχαιότερα κτίρια.

Παρόλο όμως που στην επίχωση μέσα στην οποία κτίστηκαν τα ρωμαϊκά κτίρια βρέθηκε άφθονη κεραμική και άλλα αντικείμενα (ανάμεσα στα οποία μια σειρά πήλινων ειδωλίων, μικρή μαρμάρινη κεφαλή, ασημένιος δακτύλιος κ.ά., Εικ. 24-34) της ελληνιστικής εποχής, τα οικοδομικά λείψανα της εποχής αυτής, όπως και της κλασικής, είναι ελάχιστα.

Ο τοίχος Ε' και η δυτική παρεία της δεξαμενής Α είναι τα μόνα οικοδομικά δείγματα της ελληνιστικής εποχής, ενώ μια σειρά λίθων των τ. Ρ4 και Ρ5 είναι οι μόνοι μάρτυρες της κλασικής εποχής.

Εικ. 26-34. Κεφαλές και τμήματα πήλινων ειδωλίων, ασημένιος δακτύλιος και μαρμάρινη κεφαλή από την επίχωση στην οποία κτίστηκαν τα ρωμαϊκά κτίρια.

ΑΡΧΑΪΚΑ-ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Σε επίπεδα βαθύτερα από τα ρωμαϊκά, ελληνιστικά και κλασικά κτίρια, 1,80 έως 3 μ. περίπου βαθύτερα από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε ένα σύνολο αρχαϊκών κτισμάτων, τα οποία αποδίδονται στα Σχέδ. 12-14, 58-59 (βλ. και Χατζή 1973, 515-516, σχέδ. 10).

Στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου:

A. Το μεγάλο ελλειψοειδές κτίριο (τ. Μ και Ν, Σχέδ. 2, 12, τμ. 4-5, 58).

Δυτικά του ελλειψοειδούς:

B. Ο μικρός καμπύλος τοίχος Σ (Σχέδ. 2, 12, 13).

Γ. Τμήμα άλλου καμπυλόγραμμου κτιρίου (τ. Ξ και Κ, Σχέδ. 2, 12).

Δ. Τμήμα ενός ορθογώνιου κτίσματος (τ. Ξ1 και Π, Σχέδ. 2, 12).

E. Το πηγάδι Β (Σχέδ. 2, 12, 13).

Ανατολικά του ελλειψοειδούς:

Z. Ο «αποθέτης» Δ και το γύρω του συμπαγές στρώμα (Σχέδ. 2, 12, 58).

H. Το «τείχος» Τ που καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία και το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου (Σχέδ. 2, 12, 13, 59).

Ανάμεσα στους αρχαϊκούς τοίχους καθώς και ανάμεσα στους ρωμαϊκούς που δεν καθαιρέθηκαν (Σχέδ. 13), η αρχαϊκή και σε μικρό μέρος αρχαιότερη επίχωση ανασκάφηκε έως 3,60 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του εδάφους. Σε αυτό το βάθος η ανασκαφή διακόπηκε α) γιατί τα νερά που συνεχώς ανέβλυζαν, παρά την άντληση, την καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη και β) γιατί υπήρχε η προοπτική με την επέκταση της ανασκαφής ως τα όρια του οικοπέδου να ανασκαφεί ενιαία το στρώμα της καταστροφής των αρχαϊκών κτιρίων, καθώς και το βαθύτερο από εκείνα που πιθανότατα ανήκει στους υστερογεωμετρικούς χρόνους.

A. Το μεγάλο ελλειψοειδές κτίριο (Σχέδ. 2 και 12, τμ. 4-5/A-Δ, 13, 58, Εικ. 44-55)

Αποκάλυψη

Ανατολικά του τ. E, σε μικρή απόσταση (0,20-0,70 μ.) από αυτόν και 2 μ. σχεδόν βαθύτερα από την υψηλότερη σωζόμενη επιφάνειά του (2,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), άρχισε να εμφανίζεται ο καμπύλος τ. Μ. Με την επέκταση της ανασκαφής βόρεια και ανατολικά αποκαλύφθηκε η βόρεια ανίδα, ενώ όλο το υπόλοιπο κτίριο καλυπτόταν από νεότερα οικοδομικά λείψανα, τοίχους και δάπεδα (βλ. Σχέδ. 2 και Εικ. 35-36).

Σχεδόν κατά μήκος του άξονα B.-N. υπήρχε ο ρωμαϊκός τ. H. Αυτός και οι άλλοι νεότεροι τοίχοι (Θ, Θ1, I, O, P, P1-P5, X, X1) είχαν θεμελιωθεί μέσα στην αρχαϊκή επίχωση, την οποία αλλοίωσαν, και επάνω στους τ. Μ και Ν τους οποίους εν μέρει κατέστρεψαν (βλ. πιο πάνω περιγραφές τοίχων, σχέδια και τομές, ιδιαίτερα τις τομές αριθ. 1-1, 3-3, 4-4, 9-9, Σχέδ. 4, 5, 7, 8, 13).

Οι τ. Θ, Θ1, I, O, δυτικά του τ. H, και οι τ. P, Y, Φ, X, το δάπεδο B, οι τ. P1, P2, P3, P4, P5 ανατολικά του τ. H, διαλύθηκαν με τη σειρά που αναφέρονται, και η επίχωση κάτω από αυτούς ανασκάφηκε κατά τμήματα και στρωματογραφικά ως το επίπεδο του στρώματος της καταστροφής του ελλειψοειδούς, δηλαδή ως 1,10 μ. βαθύτερα από το υψηλότερο σωζόμενο τμήμα του τ. Μ ή 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σχεδόν σε όλο το εσωτερικό του κτιρίου, εκτός από τη βόρεια ανίδα, όπου η ανασκαφή προχώρησε και βαθύτερα (βλ. πιο κάτω σ. 194 και 201-202).

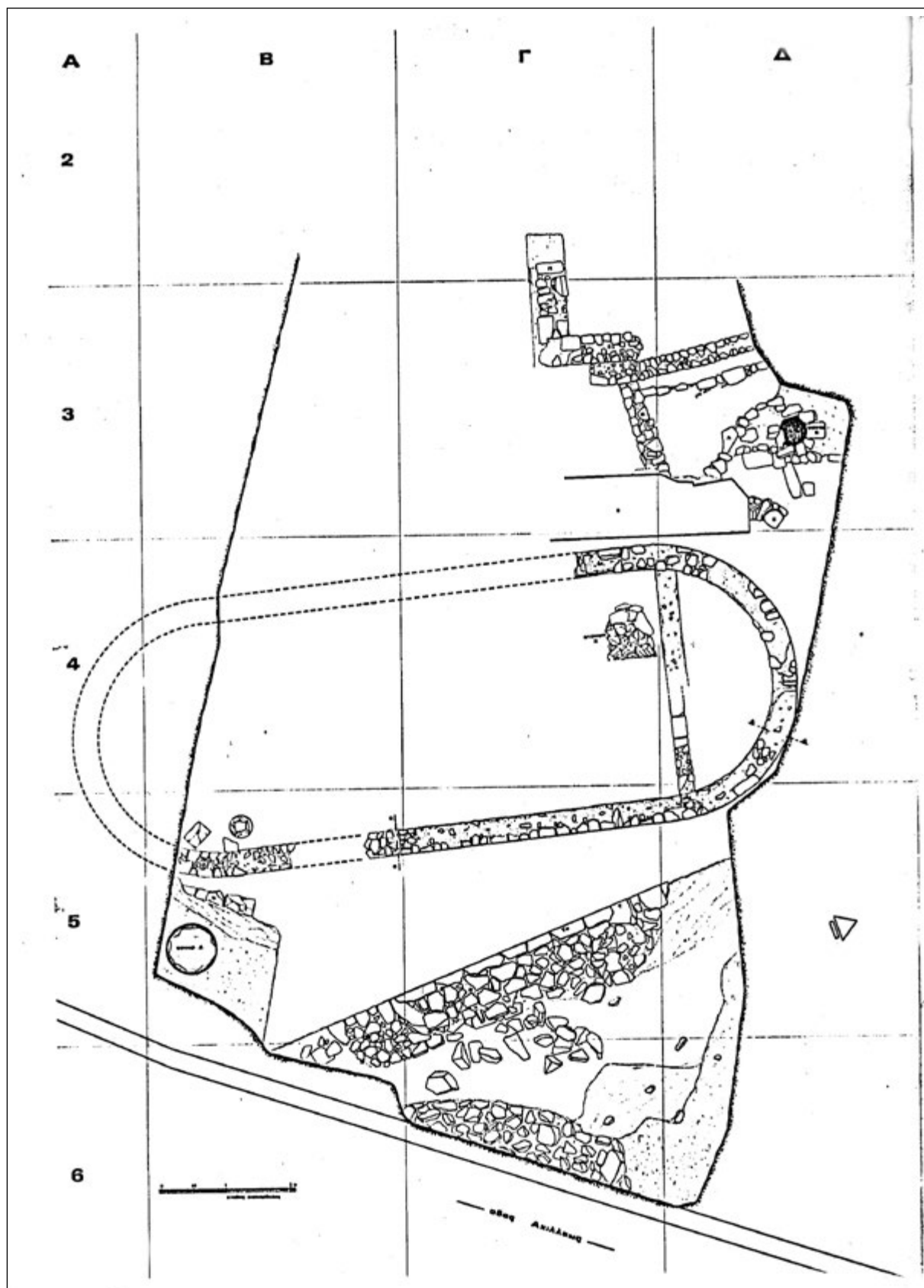
Οι τ. XI, H, H1-H2 και το πλακόστρωτο δάπεδο A διατηρήθηκαν (βλ. Σχέδ. 2) και το τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου που καλύπτεται από αυτούς, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τμήματος του κτιρίου και η νότια ανίδα δεν αποκαλύφθηκαν. Με τα τμήματα όμως που ως τώρα έχουν αποκαλυφθεί έχουμε σχεδόν πλήρη εικόνα της κάτοψης του κτιρίου.

Κάτοψη

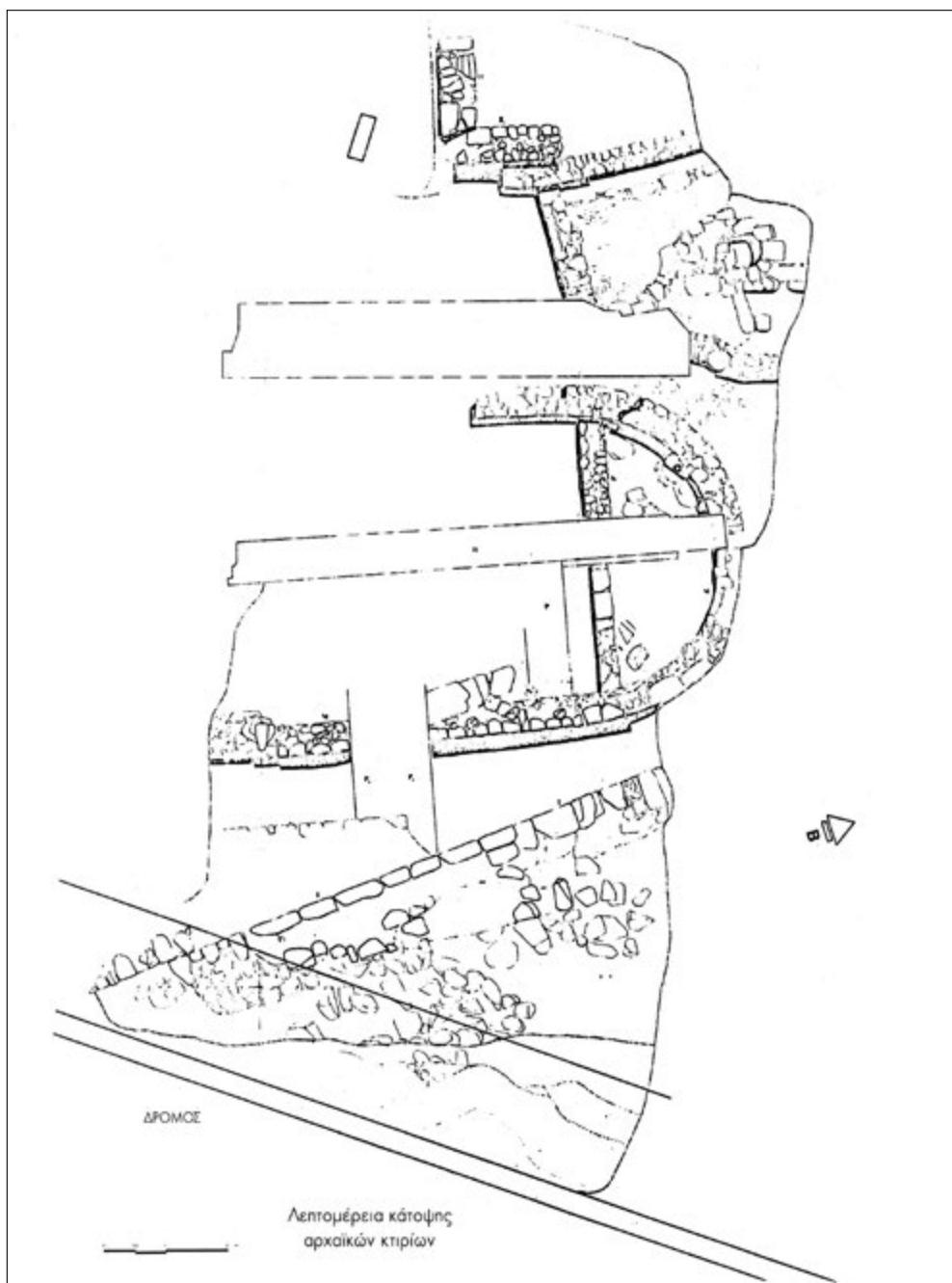
Το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης είναι ένα μακρόστενο και πολύ απλό στην κάτοψη κτίριο με άξονα B.-N.

Αποτελείται από δύο ευθείς και παράλληλους τοίχους (τ. Μ), οι οποίοι στο βόρειο και στο νότιο άκρο τους γίνονται καμπύλοι και σχηματίζουν δύο ανίδες.

Η βόρεια ανίδα σώζεται και αποκαλύφθηκε ολόκληρη (Εικ. 11, 35-39). Διαχωρίζεται από το υπόλοιπο κτίριο με έναν εγκάρσιο τοίχο (τ. Ν, π.χ. 0,30-0,37 μ.), ο οποίος άρχισε να αποκαλύπτεται 0,70 μ. βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του καμπύλου τ. Μ, στο σημείο όπου αρχίζουν να γίνονται καμπύλοι οι πλευρικοί τοίχοι ώστε να σχηματιστεί η ανίδα (Εικ. 37-39). Έτσι δημιουργείται στο βόρειο άκρο ένας εσωτερικός-απομονωμένος χώρος τοξωτός, πλ. 4,30 μ., μήκ. 2,15 ως 1,60 μ. από το μέσον του τ. Ν. Η ανίδα δεν είναι

Σχέδ. 12. Κάτοψη αρχαϊκών κτιρίων, ένδειξη τομών Α-Α, Β-Β, α-β.

Σχέδ. 13. Κάτοψη αρχαϊκών κτιρίων (1972).

ιδιαίτερα βαθιά. Το μεγαλύτερο βάθος της (1,60 μ.) συμπίπτει με το μέσο της καμπυλότητας του τόξου που σχηματίζεται από τους τ. Μ και Ν.

Ο δυτικός τ. Μ (πάχ. 0,43-0,46 μ.) σώζεται σε μήκος 1,50 μ. νότια από το διαχωριστικό τ. Ν, ενώ το υπόλοιπο τμήμα, ως το πλακόστρωτο δάπεδο Α, βρέθηκε κατεστραμμένο και νοτιότερα δεν ανασκάφηκε.

Αντίθετα, ο ανατολικός τοίχος (πάχ. 0,45-0,49 μ.) σώζεται σχεδόν ολόκληρος σε μήκος 9,70 μ. νότια από τον τ. Ν, εκτός από τμήμα μήκ. 1,80 μ., που βρέθηκε κατεστραμμένο από τον τ. Χ ή καλυμμένο από τον τ. Χ1. Ο τοίχος αυτός στο νοτιότερο άκρο του, που ανασκάφηκε μερικά κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο (1978), παρουσιάζει μια καμπυλότητα προς Δ., αντίστοιχη με εκείνη που δημιουργείται στο βόρειο τμήμα του, στη βόρεια ανίδα (Εικ. 22).

Εικ. 35. Άποψη της ανασκαφής από Β. Διακρίνονται αριστερά οι τ. Ρ-Ρ3. Δεξιά το ΒΔ τμήμα της αψίδας μεταξύ τ. Η και Ε.

Εικ. 36. Το ΒΔ τμήμα της αψίδας μεταξύ τ. Η και Ε, από Β.

Η ομοιόμορφη κατασκευή όλου του ανατολικού τ. Μ, παρόλο που το τμήμα νότια του τ. Χ1 σώζεται σε πολύ μικρό ύψος, και κυρίως η απαρχή αυτής της δεύτερης αψίδας μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι και στο νότιο άκρο σχηματιζόταν μια δεύτερη αψίδα, αντίστοιχη με τη βόρεια. Έτσι συμπληρώθηκε η κάτοψη του κτιρίου, του οποίου το πλάτος είναι 5,50 μ. (εσωτ. 4,50 μ.) και το μήκος του υπολογίζεται σε 14 μ., συμμετρική ελλειψοειδής, όπως παρουσιάζεται στο Σχέδ. 12, με υποθετική αλλά πολύ πιθανή μορφή της νότιας αψίδας. Διευκρινίζεται ότι στην πρώτη δημοσίευση του ευρήματος (Χατζή 1973, 515) το κτίριο αναφέρθηκε ως αψιδωτό διότι δεν είχε ως τότε επεκταθεί η ανασκαφή στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου και δεν είχε αποκαλυφθεί το τμήμα της νότιας αψίδας, που πραγματοποιήθηκε τελικώς κατά τη μικρή περίοδο ανασκαφής το 1978 (Σχέδ. 13).

Οι πλάγιοι τοίχοι, στο βόρειο τμήμα όπου σώζονται και οι δύο, είναι παράλληλοι και όμοια παράλληλοι θεωρήθηκαν για το υπόλοιπο κτίριο. Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου και στο σημείο που αυτός καταστράφηκε από το ρωμαϊκό τ. Χ (Σχέδ. 12 και 48, τομή Β-Β) υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι υπήρχε άνοιγμα θύρας (Εικ. 46, 48-49), χωρίς να αποκλείεται βέβαια η ύπαρξη άλλης θύρας στο άσκαπτο τμήμα του κτιρίου. Είναι, επίσης, πολύ πιθανόν ότι σχηματιζόταν άνοιγμα θύρας στο ανατολικό άκρο του τ. Ν που οδηγούσε στη βόρεια αψίδα, όπου παρατηρήθηκε διαφοροποίηση της λιθοδομής του και, μετά την ανασκαφή του σε βαθύτερο επίπεδο, είναι κενό (Εικ. 57-58).

Στο εσωτερικό του κτιρίου εκτός από τον εγκάρσιο τ. Ν κανένας άλλος τοίχος δεν βρέθηκε, τουλάχιστον στο τμήμα που ανασκάφηκε. Στο νοτιότερο όμως τμήμα, σε απόσταση 0,50 μ. βορειοδυτικά από το σημείο που αρχίζει να σχηματίζεται η καμπύλη της νότιας αψίδας, 0,22 μ. δυτικά του τ. Μ, βρέθηκε στο ύψος της κατώτερης σειράς λίθων πάνω στο λιθολόγημα, δηλαδή 1,08 μ. βαθύτερα από το υψηλότερο σωζόμενο σημείο του τ. Μ, που αντιστοιχεί στο επίπεδο του τ. Ν, μια κυκλική πέτρα κόκκινου τραχείτη, διαμ. 0,44 μ., που μοιάζει να είναι βάση ή κάτω μέρος κίονα (Εικ. 22).

Αφού η ανασκαφή δεν προχώρησε στο αρχαϊκό στρώμα δυτικά παρά μόνον ως τον τ. Χ3 (δηλαδή σε

χώρο 1,70×2,40 μ., βλ. και Σχέδ. 58), δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η βάση αυτή ήταν η μοναδική στο νότιο τμήμα του κτιρίου, ή εκεί σχηματιζόταν μια μικρή κιονοστοιχία. Οποσδήποτε τίποτε παρόμοιο δεν βρέθηκε στο υπόλοιπο ανασκαμμένο κτίριο.

Γύρω από τη «βάση» η ανασκαφή προχώρησε μόνο 0,20 μ. βαθύτερα από την επιφάνειά του, όπου άρχισε να διακρίνεται κάτω από το στρώμα μικρών λίθων μικρός τοίχος κάθετος στον τ. Μ, παράλληλος του Ν, πάνω στον οποίο φαίνεται να στηρίζεται η βάση.

Εικ. 37. Βόρεια αψίδα του κτιρίου. Στο μέσον ο τ. Η, από Β.

Εικ. 38. Βόρεια αψίδα, εξωτερική πλευρά, από Β.

Εικ. 39. Η βόρεια αγίδα μεταξύ των τ. Ε, Η και Τ, από ΒΔ.
Στο βάθος οι τ. Χ, ΧΙ.

Η ανασκαφή όμως διακόπηκε στο σημείο αυτό (1,30 μ. βαθύτερα από την υψηλότερη σωζόμενη επιφάνεια του τ. Μ) και δεν μπορούμε να αναφέρουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη ενός άλλου διαχωρίσματος στη νότια αγίδα, με όλο που αυτό φαίνεται το πιο πιθανό από άποψη λειτουργίας αλλά κυρίως οικοδόμησης-στέγασης του μεγάλου και μακρόστενου κτιρίου.

Με τα ανασκαφικά στοιχεία που έχουμε ως τώρα, η κάτοψη του κτιρίου παρουσιάζεται απλή και συνάμα συμμετρική και, σε συνδυασμό με τις μεγάλες σχετικά διαστάσεις και την αναλογία πλάτους-μήκους (1 προς 2,20 μ.), το κτίριο φαίνεται να έχει μορφή μνημειακή.

Καμπυλόγραμμα κτίρια

Τα καμπυλόγραμμα κτίρια έχουν μακρά παράδοση στο χώρο του Αιγαίου και γενικότερα της Μεσογείου από τη Νεότερη Νεολιθική ακόμη εποχή, την Πρώιμη και ιδιαίτερα τη Μέση Εποχή του Χαλκού και έως τους όνιμους χρόνους της αρχαιότητας¹⁵, ενώ σε ορισμένες περιοχές, όπως π.χ. στη Νότια Γαλλία-περιοχή της Camarque, την Αιτωλία κ.α., μπορούμε να πούμε ότι συνεχίζεται ως τον 20ό αιώνα¹⁶.

Το ελλειψοειδές κτίριο Α της Μυτιλήνης μέσα στο γενικό πλαίσιο των καμπυλόγραμμων κτιρίων

15. Για καμπυλόγραμμα κτίρια, αρχαιότερα της πρωτογεωμετρικής εποχής, βλ. *RE Suppl.* VII, 224 κ.ε. (D. M. Robinson)· J. Penrose Harland, *Life in a Minyan Village*, *Archaeology* 1948, 94 κ.ε., εικ. 2· Μαρινάτος 1964, 12-22· H. Gallet de Santerre, *Délos primitive et archaïque*, Paris 1958, 26 κ.ε.· Drerup 1969, 82 κ.ε.· Sinos 1971, 21, 36 κ.ε., 56 κ.ε., 81-83· J. C. Overbeck, *A Study of Early Helladic Architecture*, Ann Arbor 1963, πίν. II, IX-XIII, XXVII-XXX· J. G. Best, *The Foreign Relations of the Apsis-House Culture in the Palestine*, *Pulpudeva* 2 (1976), 205-209· M. B. Sakellariou, *Les Proto-Grecs*, Athènes 1980, 118-126 (όπου είναι συγκεντρωμένη όλη η σχετική βιβλιογραφία)· E. D. Francis, M. Vickers, *Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and Adjacent Areas*, *BSA* 84 (1989), 269 κ.ε. Επίσης, βλ. H. O. Thompson, *Apsidal Construction in the Ancient Near East*, *PEQ* 101 (1981), 52-54· J. Warner, *The Megaron and Apsidal House in Early Bronze Western Anatolia: New Evidence from Karatas*, *AJA* 83 (1986), 133-147. Ειδικότερα για τα ανηιδωτά και ελλειψοειδή κτίρια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, βλ. A. Mazarakis-Ainian, *Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and Adjacent Areas*, *BSA* 84 (1989), 269-288· Γ. Σωτηριάδης, *Τα ελλειψοειδή κτίσματα του Θέρμου*, Αθήνα 1909 και Ι. Παπαποστόλου, *Το τέλος της Μυκηναϊκής Εποχής στο Θέρμο*, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία 1999, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα 2003, 135-146· Δ. Θεοχάρης, *ΠΑΕ* 1961, 47, εικ. 1 (Ιωλκός)· Ζ. Μαλακασιώτη, Α. Μουσιώτη, *Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Αλο*, στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή, *Το Αιγαίο στην πρόιμη εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, 353-368· R. Hope Simpson, *Nichoria*, *Hesperia* 44 (1975), 80 κ.ε.· Σ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης, *Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης*, *AEMΘ* 3 (1989), 201-212· οι ίδιοι, *Η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης*, *AEMΘ* 5-7 (1991-1993), 279-286· Η. Ανδρέου, *Καμπύλα κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Γόρμου Πωγωνίου*, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία 1999, 117-133· Ι. Βοκοποπούλου, *Ποσειδί*, *AEMΘ* 5-7 (1991-1993), 201-412· Παπαποστόλου 2008. Για τη Δυτική Μεσόγειο, βλ. M. Pellicer, W. Schüle, *El Cerro del Real (Galera, Granada)*, *Excavaciones Arqueológicas en Espana* 12, Madrid 1962· G. Lillin, H. Schubart, J. Thimme, *Civilisations anciennes du bassin méditerranéen*, 1970· L. Bradford Welles, *Archaeological News, Celtic Culture*, *AJA* 52 (1948), 254-258, εικ. 17-18· A. Nickels, *La Monédière à Bessan (Hérault)*, *Documents d'archéologie méridionale* 12 (1989), 51-119· Nickels 1976, 99-128.

16. Για τα νεότερα-σύγχρονα καμπυλόγραμμα κτίσματα στην Camarque, βλ. Fr. Benoît, *Les "Chaumières à abside"*, *Revue du Folklore Français* 1938, 18-20. Για την Αιτωλία, βλ. Dyggve 1948, 324-331. Βλ. επίσης, J. Walton, *The Oval House*, *Antiquity* 26 (1952), 135-140 και Mazarakis-Ainian 1997, 111, αριθ. 682.

εντάσσεται στην ομάδα των αψιδωτών και ελλειψοειδών κτιρίων των πρώιμων ιστορικών χρόνων που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή στους υστερογεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους¹⁷.

Καμπυλόγραμμα κτίρια και ομοιώματά τους αυτών των χρόνων έχουν βρεθεί διάσπαρτα σε όλο τον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα όμως παρατηρούμε στη ζώνη Ανατολικής Ελλάδας-νήσων Αιγαίου και Κεντρικής Ελλάδας.

Στην Ανατολική Ελλάδα ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η αρχαία Σμύρνη¹⁸, όπου έχουν ανασκαφεί σημαντικά μνημειακά σύνολα του οικισμού του 10ου-7ου αι. π.Χ. και μεταξύ αυτών: αψιδωτά και ελλειψοειδή κτίρια της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (η λεγόμενη «ελλειψοειδής οικία», κτίρια/οικίες LV-LVI, LIII-LIV) και της Γεωμετρικής περιόδου (Trench H - Space XXXVIII, οικία C1-2, Trench B: δύο ελλειψοειδή κτίρια). Αψιδωτή ή σχεδόν ελλειψοειδής είναι η λεγόμενη «Priestess's House» στο Ιερό της Αθηνάς, χρονολογούμενη στο 690-670 π.Χ., αλλά πιθανόν αψιδωτός ήταν και ο σύγχρονός της πρώτος ναός της Αθηνάς (Temple I), μεγαλύτερος και με προσανατολισμό προς Α., ως ένα τελευταίο παράδειγμα καμπύλων κατασκευών που επικρατούσαν στην Εποχή του Σιδήρου στην αρχαία Σμύρνη¹⁹.

Λιγότερα αλλά αξιοσημείωτα, επίσης, είναι τα λίγο μεταγενέστερα καμπυλόγραμμα κτίρια στη Λάρισα του Έρμου (ένα μικρό ελλειψοειδές κτίριο, μήκ. 8,50 μ., στην Ακρόπολη της πόλης και ένα αψιδωτό κτίριο του 500 π.Χ. περίπου, το οποίο μάλιστα θεωρήθηκε από τον K. Schefold ως Βουλευτήριο²⁰), τις Σάρδεις (μία διπλή αψιδωτή κατασκευή που φαίνεται ότι κτίστηκε το 547 π.Χ. (;) σε επίχωση του 7ου αι. π.Χ. και καταστράφηκε κατά την Ιωνική επανάσταση το 499 π.Χ.²¹), τη Μελίη (ένα ελλειψοειδές κτίριο του 7ου αι. π.Χ. με άνισες ανίδεις)²².

Στη Μίλητο, ελλειψοειδή κτίσματα μέσα σε κτιστό περίβολο, που ερμηνεύτηκαν από τους ανασκαφείς ως ιερά – κτισμένα από τους Κάρες οι οποίοι κατοικούσαν στην περιοχή πριν από την έλευση των Ιώνων, χρονολογήθηκαν στους Γεωμετρικούς χρόνους, εκτός ενός (ελλειψοειδές κτίριο Β) που επισκευάστηκε με εγκάρσιο τοίχο στη νότια αψίδα και χρησιμοποιήθηκε και στον 7ο αι. π.Χ.²³. Τέλος, στην Έφεσο εντοπίζονται τμήματα γεωμετρικών αψιδωτών κτιρίων στο Αρτεμίσιο και στην Αγορά²⁴ και στην Ταρσό ένα επίμηκες αψιδωτό κτίριο (Unit U) της YEX, το οποίο επισκευάστηκε και επιμηκύνθηκε κατά τον 10ο-9ο αι. π.Χ.²⁵.

17. Γενικά βλ. Weickert 1929· Dinsmoor 1957, 90-91, κεφ. 9, με παλαιότερη βιβλιογραφία· Drerup 1969· ο ίδιος, *Zum geometrischen Haus*, *Marburger Winckelmann Programm* 1962, 1-9· ο ίδιος, *Griechische Architektur zur Zeit Homers*, *AA* 1964, 180-219· B. Schweitzer, *Die Geometrische Kunst Griechenlands*, Cologne 1969, 232-234· Sinos 1971, 109-110· Snodgrass 1971, 368-369, 408-410, 412-413, 421-429· J. Walton, *The Oval House*, *Antiquity* 26 (1952), 135-140· Coldstream 1977, 260-261, 303 κ.ε., 331 κ.ε.· Mallwitz 1981, 599-609· Schattner 1990. Ιδιαίτερα νεότερη βιβλιογραφία: Fagerstrom 1988· Mazarakis 1997, 43-111· Α. Μαζαράκης-Ανιάν, *Ομηρος*, Αθήνα 2000, 64-100· Mazarakis-Ainian 2001· Μαζαράκης-Ανιάν 2004, 369-389.

18. Cook, Nicholls 1959, 1-181. J. M. Cook, *Greek Settlements in Eastern Aegean and Asia Minor*, *Cambridge Ancient History* 1961, 25. Cook 1962, 32, εικ. 5. Akurgal 1961, 8-11. E. Akurgal, *The Early Period and the Golden Age of Ionia*, *AJA* 66 (1962), 369-1979. Ο ίδιος, *Bayrakli, Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt Smyrna*, Ankara 1950. H. Drerup, *Griechische Architektur zur Zeit Homers*, *AA* 79 (1964), 180 κ.ε. Drerup 1969, 44 (PG), 45 (Geom), 47. Sinos 1971, 109-114, εικ. 282. Snodgrass 1971, εικ. 114. Desborough 1972, 183-184, 207-210, εικ. 37. Coldstream 1977, 303-304, εικ. 96. Mallwitz 1981, 604. Fusaro 1982. Akurgal 1983. Fagerstrom 1988, 90-93. Mazarakis-Ainian 1997, 86, 99, 108, εικ. 395-414.

19. Βλ. Cook, Nicholls 1998, ιδιαίτερα 5-6, 59-71, 188-90, 198. Η συντηρητική μορφή των καμπυλόγραμμων αυτών κτιρίων θεωρήθηκε ένα είδος «nostalgic or sentimental appeal». Αξιοσημείωτη ωστόσο είναι και η ανεύρεση μεγάλης ποσότητας, επίσης, συντηρητικής γκρίζας μονόχρωμης κεραμικής – «Bucchero» – στο χώρο των ΠΠ - γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών κτιρίων, την οποία είχα την ευκαιρία να μελετήσω με την άδεια και βοήθεια του ανασκαφέα καθ. E. Akurgal.

20. K. Schefold, *Arbeiten in Larissa 1932 und Frühjahr 1933*, *AA* XLVIII (1933), 145 κ.ε. *Larissa am Hermos* I, 15 κ.ε., εικ. 3, πίν. 44, 20 κ.ε., εικ. 3, 75 κ.ε. Dyggve 1948, 274, εικ. 258. Müller-Wiener 1968, 118.

21. G. Hanfmann, *The Third Campaign at Sardis* (1960), *BASOR* 162 (1961), 26-29, εικ. 13-14. Ο ίδιος, *The Fourth Campaign at Sardis* (1961), *BASOR* 166 (1962), 20-22, εικ. 14. P. Bernard, *Céramiques de la première moitié du VIIe siècle à Thasos*, *BCH* LXXXVIII (1964), 83.

22. Müller-Wiener 1968, 89-91, 116-122, εικ. 62. Sinos 1971, 110, εικ. 255.

23. A. Mallwitz, *Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957*, *IstMitt* 9-10 (1959-1960), 76-85, πίν. 77, Beil 6. G. Kleiner, *Alt-Milet*, Wiesbaden 1966, 14 κ.ε., 21 κ.ε., πίν. XI, XIV. Drerup 1969, 31, 68. Coldstream 1977, 260, 347. G. Kleiner, *Stand der Erforschung von Alt-Milet*, *IstMitt* 19-20 (1969-1970), 119-120, εικ. 3, Beil 21, 3-4, πίν. 20.1. Mazarakis-Ainian 1997, 109, εικ. 419-420.

24. A. Bammer, *Forschungen im Artemision von Ephesos von 1976 bis 1981*, *AnatSt* 32 (1982), εικ. 3a, πίν. XIb. Fagerstrom 1988, 97, εικ. 101 (αψιδωτό). Mazarakis-Ainian 1997, 109, εικ. 422a-b.

25. *Tarsus* III. Mazarakis-Ainian 1997, 57, εικ. 429.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η «πρώιμη αρχαϊκή» ελλειψοειδής «κατασκευή» στο «Place of Burning» έξω από τα τείχη της Τροίας που ερμηνεύτηκε ως ιερό προγονικής λατρείας²⁶.

Στα νησιά του Αιγαίου παρουσιάζεται, ως πρόσφατα, η μεγαλύτερη πυκνότητα σε καμπυλόγραμμα κτίρια, ειδικότερα στη Λέσβο και την Εύβοια.

Στη Λέσβο ανασκάφηκαν καμπυλόγραμμα κτίρια στις τέσσερις από τις πέντε σημαντικές πόλεις του νησιού: Άντισσα, Μυτιλήνη, Μήθυμνα και Πύρρα.

Στην Άντισσα η W. Lamb²⁷ ευτύχησε να ανασκάψει στον ισθμό της αρχαίας πόλης ένα σύμπλεγμα καμπυλόγραμμων επάλληλων κτιρίων σωζόμενων σε ικανό ύψος, για τη χρονολόγηση και μορφή των οποίων προέκυψε μεγάλη συζήτηση (βλ. και πιο κάτω, σ. 185-193). Το αρχαιότερο κτίριο είναι αψιδωτό με εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους (κτίριο III α-β), μήκ. 17,25, πλ. 6,50 μ., με τις επάλληλες επισκευές χρονολογήθηκε τελικώς στον 9ο-τέλη 8ου αι. π.Χ. (Φάσεις III α-β), ενώ το νεότερο είναι ελλειψοειδές (Φάση IV, α) με μια τελευταία μετατροπή/επισκευή σε αψιδωτό (Φάση IV, β) που χρονολογήθηκε στον 7ο αι. π.Χ. Η ίδια είχα την τύχη σε μικρή δοκιμαστική ανασκαφή στην ίδια περιοχή να εντοπίσω έναν καμπύλο τοίχο λεσβίας δομής²⁸.

Στη Μυτιλήνη, εκτός από τα εξεταζόμενα εδώ αποκαλυφθέντα κτίρια στο οικόπεδο της οδού Αχιλλέως, μεταγενέστερα ανασκάφηκαν δύο ακόμη καμπυλόγραμμα κτίρια: α) στο οικόπεδο Πίκουλου-Λημναίου στα δυτικά του Βόρειου λιμανιού της Μυτιλήνης, το οποίο ταυτίστηκε μάλιστα με το Ιερό του Απόλλωνα Μαλλόεντος²⁹. Ένας ΠΓ αμφορέας μαζί με τρία αγγεία γκρίζα bucchero, που βρέθηκαν σε κοίλωμα σε επαφή με τον καμπύλο τοίχο, χρονολογούν, κατά την ανασκαφεία, το κτίριο σε συνάρτηση και με τα ευρήματα του πλησίον αποθέτη, β) στο οικόπεδο Μουζάλα, πλησίον του Νότιου λιμανιού της Μυτιλήνης³⁰, όπου αποκαλύφθηκε κτίριο (Α) με κάτοψη «σχεδόν ορθογώνια εξωτερικά και ελλειπτικού σχήματος εσωτερικά», και έξι κλίβανοι κεραμικοί, που χρονολογήθηκαν στο β' μισό του 8ου-α' μισό του 7ου αι. π.Χ.

Στη Μήθυμνα, στο οικόπεδο Ε. Μύγια, πλησίον του Δημοτικού Σχολείου, όπου το πρωιμότερο στρώμα χρονολογήθηκε στην Υστερογεωμετρική εποχή, ανασκάφηκε κάτω από ελληνιστικούς τάφους «αψιδωτό κτίριο που χωρίζεται με εγκάρσιους τοίχους σε μικρούς ακανόνιστους χώρους»³¹.

Στην Πύρρα, με την τελευταία ανασκαφική έρευνα από τον W. Schiering³², ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη ενός επιμήκους καμπυλόγραμμου κτιρίου, αψιδωτού ή μάλλον ελλειψοειδούς³³ στην κάτοψη, το οποίο θεωρήθηκε λατρευτικό αφιερωμένο στην Άρτεμη ή τον Απόλλωνα. Η αρχαιότερη φάση του κτιρίου (η αψίδα Ι) χρονολογήθηκε στη Γεωμετρική περίοδο και η β' φάση, η «επισκευή» του τοίχου της αψίδας Ι και το δωμάτιο ΙΙ, στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., ενώ σε μια τρίτη φάση, στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., θεωρείται ότι ανήκει η προσθήκη του Δωματίου ΙΙΙ και στον 5ο αι. π.Χ. οι προσθήκες των Δωματίων ΙV, V και η αυλή με το βωμό VI.

Στο Εμποριό της Χίου το λεγόμενο «Lawer Megaron» (700 π.Χ. περίπου), θεωρήθηκε ότι ήταν αψιδωτό, όπως και ο μεταγενέστερος, κλασικών χρόνων, ναός κοντά στο λιμάνι (κτίρια Α και Β) του Εμποριού³⁴.

26. Aslan 2011, 381-386, εικ. 2-3.

27. Lamb 1930-1931, 166-178, ειδικότερα 167-171, πίν. XXVII, 1. Lamb 1931-1932, 41-67, ειδικότερα 41-48, 52-56, πίν. 19.1-6. Lamb 1932, 1-12. H. H. Payne, *Archaeology in Greece*, JHS LI (1931), 202-203. H. Payne, *Archaeology in Greece*, 1931-2, JHS LII (1932), 251, 255. Payne 1933, 284-296. E. Buschor, *AA* 1933, 250-251. Βλ. και H. Drerup, *Griechische Architektur zur Zeit Homers*, *AA* 79 (1964), 184-190. Drerup 1969, 25-27. Sinos 1971, 109, εικ. 249. Snodgrass 1971, 408, 422. Desborough 1972, 183-184, πίν. 37, 212. Κοντής 1973, 56-61. Κοντής 1978, 306-311. Coldstream 1977, 262-264, 321-322. A. Mazarakis-Ainian, *Contribution à l'étude de l'architecture religieuse grecque des Ages Obscurs*, *AntCl* 54 (1985), 28. Fagerstrom 1988, 88-89. Mazarakis-Ainian 1997, 84-85, 91-92, εικ. 356-364. Spencer 1995β, 285-287.

28. Χατζή 1973, 517-519, σχέδ. 13, πίν. 489.

29. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, *AA* 41 (1986), Χρονικά, 200. *AA* 42 (1987), Χρονικά, 477.

30. Κουρτζέλλης 2012, 213-228.

31. Α. Αρχοντίδου, *AA* 44 (1989), Χρονικά, 406-407, σχέδ. 7, πίν. 229γ-230α-β.

32. Schiering 1989, 339-377, εικ. 11, 12, συνέχεια των ερευνών J. Boehlau (1906-1907).

33. Mazarakis-Ainian 1997, 92, εικ. 367. Βλ. και τελευταία το καμπυλόγραμμο γεωμετρικό κτίριο στο ιερό στην Κλοπεδή, Ρούγγου κ.ά. 2014, 30-36· Ρούγγου κ.ά. 2017, 111-122.

34. J. Boardman, *Greek Emborio*, *BSA Suppl.* 6, 1967, 40-43, 64-83, εικ. 34. Coldstream 1977, 257-258, 304-306. Mazarakis-Ainian 1997, 85-86, 112, εικ. 374-375.

Στη Σάμο σειρά αψιδωτών και ελλειψοειδών οικίσκων, που βρέθηκαν στο Ηραίο και χρονολογούνται στην περίοδο 725 π.Χ. έως και τον 6ο αι. π.Χ.³⁵, σηματοδοτεί πιθανόν την ύπαρξη καμπυλόγραμμων κτιρίων, σπιτιών, στο νησί.

Στη Θάσο ένας αψιδωτός τοίχος σπιτιού ανασκάφηκε στον οικισμό πλησίον του εμπορικού λιμανιού, με τοίχο πλάθ. 0,40 μ. κτισμένο με μικρούς λίθους που θεωρήθηκε όμοιος με εκείνον του αρχαιότερου αψιδωτού κτιρίου της Άντισσας³⁶.

Στις Κυκλάδες, όπου κυριαρχούν τα ευθύγραμμα κτίρια, έχουν βρεθεί λίγα σχετικά καμπυλόγραμμα κτίσματα στη Νάξο και στην Πάρο.

Στη Νάξο, στην περιοχή Γκρότα, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, αναφέρθηκε ανασκαφή του ημίσεος σχεδόν (κατά μήκος) ενός ελλειψοειδούς κτίσματος της ΥΜ-ΠΓ εποχής, το οποίο ωστόσο με νεότερες ανασκαφικές έρευνες αναγνωρίζεται ως τμήμα ταφικού περιβόλου³⁷. Στην Πάρο έχουν αναφερθεί περισσότερα καμπύλα κτίσματα. α) Στις Κουκουναριές, στην Ακρόπολη του οικισμού στο βόρειο τμήμα του νησιού που εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., αναφέρονται δύο καμπύλοι τοίχοι αψίδας, χρονολογούμενοι στην ΠΓ-900 π.Χ. και στην ΥΓ εποχή, που θεωρήθηκε ότι πιθανόν ανήκουν (τουλάχιστον ο ΠΓ), σε λατρευτικό κτίριο³⁸ και β) στη «Νήσο Οικονόμου» ένα καλοκτισμένο αψιδωτό κτίριο (μήκ. 15 περίπου, πλάθ. 6,70, πλάθ. τ. 0,60-0,80 μ.), που ταυτίστηκε με ναό (7ου αι. π.Χ.)³⁹.

Στην Εύβοια επίμονες συστηματικές ανασκαφές και έρευνες επί έναν αιώνα έφεραν στο φως ιδιαίτερα πολλά και σημαντικότερα μνημεία και πολλαπλές δημοσιεύσεις πρόσθεσαν πολλά νέα στοιχεία στη γνώση μας για τα καμπυλόγραμμα κτίρια. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός ΠΓ-ΥΓ αψιδωτών και ελλειψοειδών κτιρίων στην Ερέτρια⁴⁰, μεταξύ των οποίων είναι το αρχαιότερο λεγόμενο αψιδωτό «Δαφνηφόρειο»

35. Οικίσκοι Σάμου: α) Walter, Vienneis 1959, 18, πίν. 29, 2, 30 (αψιδωτός), β) E. Buschor, Heraion von Samos, *AM* 55 (1930), 16, εικ. 6, Beil 4. Drerup 1969, 74 (ελλειψοειδής). Schattner 1990, 74, 78-84, αριθ. 37-43.

36. G. Daux, Chronique des fouilles 1960, *BCH* 1961, 933-936, εικ. 33β. Fr. Salviat, La colonisation grecque dans le Nord de l'Égée, *VIIIe Congrès International d'Archéologie classique*, Paris 1965, 299-303. Bernard, Céramiques de la première moitié du VIIe siècle à Thasos, ό.π. (υποσημ. 21), 77 κ.ε., ιδιαίτερα 78-83, 87. A. J. Graham, The Foundation of Thasos, *BCH* 1978, 61-66. Σημειωτέον ότι στο χώρο βρέθηκε και κεραμική *Bucchero* και G2-3.

37. Ν. Κοντολέων, Νάξος, *Το Έργον* 1959, 128-129. Ο ίδιος, Νάξος, *Το Έργον* 1961, 196-198. Ο ίδιος, Νάξος, *Το Έργον* 1963, 149 κ.ε., εικ. 161. Ο ίδιος, Νάξος, *Το Έργον* 1965, 112-123, εικ. 153. Sinos 1971, 110, εικ. 556. Αντιθέτως, ο Β. Λαμπρινουδάκης θεωρεί ότι ο καμπύλος τοίχος αποτελεί τμήμα περιβόλου ταφικού συγκροτήματος. («Έρευνα γεωμετρικών 'παρεμβάσεων' μέσα στο μυκηναϊκό ορίζοντα οδήγησε στην ερμηνεία κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν τα προηγούμενα χρόνια πάνω και μέσα στα μυκηναϊκά ερείπια (εικ. 1, καμπύλος τοίχος 10, τοίχοι 15-16 και εικ. 52-53) και θεωρήθηκαν λείψανα ύστερων μυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών οικιών (βλ. και *ΠΑΕ* 1978, 213· *ΠΑΕ* 1980, 260) ως ταφικών περιβόλων των Πρωτογεωμετρικών και Γεωμετρικών χρόνων»), Β. Λαμπρινουδάκης, Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1985, 144-146, εικ. Ε' (Συγκεντρωτικό σχέδιο ανασκαφών 1949-84 στη θέση Γκρότα Νάξου). Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1986, 236, εικ. 1, εικ. Ζ.

38. Δ. Σκυλάρντι, Ανασκαφική έρευνα εν Πάρω, *ΠΑΕ* 1975, Α, 208, εικ. 3. *ΠΑΕ* 1973, 262, εικ. 6. Ο ίδιος, Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ* 1978, 203, εικ. 137β. *ΠΑΕ* 1983, 272, εικ. Ι. Ανασκαφή στην Πάρο, *ΠΑΕ* 1991, 224, εικ. Ι. D. U. Schilardi, The Decline of the Geometric Settlements of Koukounaries at Paros, στο Hägg 1983, 173-183, ιδιαίτερα αριθ. 10. Fagerstrom 1988, 76, εικ. 75-77. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 321-322.

39. Δ. Σκυλάρντι, *ΠΑΕ* 1975, 206, εικ. 3. Schilardi, ό.π., 181. D. Scilardi, A Fortified Acropolis on the Oikonomos Island of Paros, *AAA* VI (1973), 260-265. Fagerstrom 1988, 79-80. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 326-327.

40. Βλ. Κ. Κουρουνιώτης, Ανασκαφή Ερετρίας, *ΠΑΕ* 1910, 268· Ι. Κωνσταντίνου, Έκθεσις εργασιών εν Ερετρία, *ΠΑΕ* 1952, 156· *ΠΑΕ* 1955, 125-131· *ΠΑΕ* 1956, 106 κ.ε.· Κ. Schefold, Die Grabungen in Eretria im Herbst 1964 und 1965, *AntK* 9 (1966), 115 κ.ε.· Drerup 1969, 27, 64· Cl. Bérard, Architecture Éretrienne et Mythologie Delphique, *AntK* 14 (1971), 2, 59-73· Π. Θέμελης, Ερετριακά, *ΑΕ* 1969, 164· P. Auberson, La reconstitution du Daphnéphoreion d'Éretrie, *AntK* 17 (1974), 1, 60-69, εικ. 14.5· Κ. Schefold, Grabungen in Eretria 1973, *AntK* 17 (1974), 69 κ.ε., πίν. 16, 17· P. Mishead, Chronique de fouilles en 1971, *BCH* 96 (1972), 758 κ.ε., εικ. 398· Α. Ανδρειωμένου, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, Ι, *ΑΕ* 1975, 206-229, εικ. 52· η ίδια, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, ΙΙ, *ΑΕ* 1977, 128-170, εικ. 30-33· η ίδια, Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. εν Ερετρία, *ASAtene* 43 (1981), 187-236· Π. Θέμελης, Ανασκαφαί Ερετρίας, *ΠΑΕ* 1980, 48 κ.ε., εικ. 24· ο ίδιος, *Το Έργον* 1980, 78-102, εικ. 1-2· Α. Alther-Charon, Cl. Bérard, Éretrie. L'Organisation de l'Espace et la Formation d'une Cité grecque, *L'Archéologie aujourd'hui*, Paris 1980, 229 κ.ε., 238 κ.ε.· P. Auberson, K. Schefold, *Ερέτρια*. Οδηγός της αρχαίας πόλης (μτφρ. Π. Θέμελης), 1973, 142 κ.ε.· L. Kahil, Éretrie à l'époque géométrique, *ASAtene* 59 (1981), 165-172· P. Themelis, An 8th Century Goldsmith's Workshop at Eretria, στο Hägg 1983, 123-165· Mazarakis-Ainian 1997, 58-62· Cl. Bérard, Éretrie géométrique et archaïque. Delimitation des espaces, zones d'habitat et zones religieuses, στο Bats, d'Agostino 1998, 147-152· A. Mazarakis-Ainian, Geometric

και ο Ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, στο Λευκαντί⁴¹, όπου ανασκάφηκε το μεγάλο αψιδωτό κτίριο, το λεγόμενο «Ηρώον» (1000-950 π.Χ.) στην Τούμπα, και ΥΓ σπίτια στην Ξερόπολη, και επίσης στη Χαλκίδα-Κύμη⁴², που θα συζητηθούν και αναλυτικότερα πιο κάτω.

Στη Βόρεια Ελλάδα, στη Μακεδονία, καταγράφεται από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Τούμπα Θεσσαλονίκης αψιδωτό κτίριο (Φάσεις 3-4)⁴³, και στην Άσσηρο η αψιδωτή «οικία 5» (Φάση 3, 1000 π.Χ. περίπου) καθώς και τμήματα δύο παράλληλων αψιδωτών (Φάση Ι, 700 π.Χ. περίπου)⁴⁴. Στη Χαλκιδική επίσης ανασκάφηκαν αψιδωτά κτίρια στο Ποσειδί (κτίρια Γ και ΣΤ)⁴⁵ και στη θέση Κούκος Συκιάς⁴⁶. Τέλος, σε πρόσφατες σωστικές ανασκαφές κατά τη διάνοιξη της σήραγγας του τραίνου στους βορειοδυτικούς πρόποδες του λόφου του Κάστρου Πλαταμώνα, που ταυτίζεται με το αρχαίο Μακεδονικό Ηράκλειο, αποκαλύφθηκε πάνω από προϊστορικές εγκαταστάσεις γεωμετρικό (τέλη 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.) καμπυλόγραμμο (αψιδωτό-ελλειψοειδές) κτίριο με κυκλικές εστίες⁴⁷. Τελευταία, στη Βορειοδυτική Ελλάδα, στη Βίτσα Ζαγορίου, αναφέρονται καμπυλόγραμμα κτίσματα (οικία Ι, τοίχοι 32-33) και μία ελλειψοειδής «οικία», η οικία Ζ, η οποία «πατά σε γεωμετρικό στρώμα» - πάνω από το γεωμετρικό καμπύλο τοίχο αριθ. 43, καθώς και ένα μικρό αρχαϊκό αψιδωτό σπίτι⁴⁸.

Στην Κεντρική Ελλάδα έχουν έρθει κατά καιρούς στο φως διάσπαρτα καμπυλόγραμμα κτίρια. Στη Θεσσαλία, όπου υπάρχει μακρά παράδοση αψιδωτών κτιρίων από τη Νεολιθική-ΜΕ εποχή, ανασκάφηκε στις αρχές του περασμένου αιώνα στους Γόννους⁴⁹, πλησίον των Τεμπών (όχι μακριά από το Κάστρο Πλαταμώνα) ένα ελλειψοειδές κτίριο που ταυτίστηκε με το ναό της Πολιάδας Αθηνάς, και τελευταία στην Άλο Θεσσαλίας⁵⁰ ένα

Eretria, *AntK* 30 (1987), 3-24· S. Verdan, Fouilles dans le Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 42 (1999), 123-125· 43 (2000), 128-130· 44 (2001), 84-87, εικ. 3, πίν. 28· 45 (2002), 128-132· Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Γεωμετρική Ερέτρια. Αρχιτεκτονική, Πολεοδομία και Κοινωνική Οργάνωση, *ΑΕΘΣΕΕ* 1, Βόλος 2003, 955-975.

41. Lefkandi I. Drerup 1969, 65. M. Popham, E. Touloupa, L. J. Sackett, The Hero of Lefkandi, *Antiquity* LVI (1982), 169 κ.ε. Π. Καλλιγιάς, Ανασκαφές στο Λευκαντί Ευβοίας, 1981-1984, *AEM* 26 (1984-1985), 263-269. P. Calligas, Hero Cult in Early Iron Age Greece. Early Cult Practice, στο R. Hägg, N. Marinatos, G. C. Nordquist (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium at the Swedish Institute of Athens 1986*, Stockholm 1988, 229-234. Lefkandi II, II, 33-70, πίν. 5. Lefkandi II, I. J. P. Cielgaard, J. Driessen, The Hero's Home. Some Reflections on the Built at Toumba, Lefkandi, *Topoi* 4 (1994), I, 251-270. A. Coucouzeli, From Tribe to State in the Greek Early Iron Age. The Archaeological Evidence from Lefkadi and Zagora, στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αργαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα 2004, 461 κ.ε., ιδιαίτερα, Α. Verdan, *The Sanctuary of Apollo Daphnephoros in the Geometric Period*, Eretria XXII, 2013.

42. Α. Σάμψων, Αρχαία Χαλκίδα, *AAX* I (1986), 7-66. Ο ίδιος, Η πρώτη αρχαία Χαλκίδα, *AAX* 3 (1988), 88-105. Ε. Sarpouna-Sakellarakis, Geometric Kyme, στο Bats, d'Agostino 1998, 59-104.

43. Σ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης, Η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης το 1991, *AEMΘ* 5 (1991), 210-216, εικ. 1-6. Οι ίδιοι, Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992, *AEMΘ* 6 (1992), 262-264, εικ. 4.

44. K. Wardle, Excavations at Assiros Toumba I, Preliminary Report, *BSA* 82 (1987), 316, εικ. 1. Ο ίδιος, *BSA* 83 (1988), 379. Ο ίδιος, *BSA* 84 (1989), 451, εικ. 1. Mazarakis-Ainian 1997, 43, 98, εικ. 7, 9, 10, 12.

45. J. Vokotopoulou, Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike, *BSA* 91 (1996), 319-328, ειδικότερα. Ι. Βοκοτοπούλου, Ποσειδί 1991, *AEMΘ* 5 (1991), 305, εικ. 2. Η ίδια, Ποσειδί 1992, *AEMΘ* 6 (1992), 448. Η ίδια, Ποσειδί 1993, *AEMΘ* 7 (1993), 401-412. Mazarakis-Ainian 1997, 43, εικ. 26-27.

46. Ι. Κάρηγκτον-Σμιθ, Ι. Βοκοτοπούλου, Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς, Ν. Χαλκιδικής, *AEMΘ* 2 (1988), 358. Οι ίδιες, Excavations at Koukos, Sykia, *AEMΘ* 6 (1992), 495-502, εικ. 1.

47. Βλ. Ε. Πουλιάκη-Παντερμαλή, Έργα Εθνικά και άλλα στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, *AEMΘ* 18 (2004), 331-345. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Κάτω Όλυμπος, Ανατ. Κίσσαβος, Τέμπη και Δέλτα Πηνειού, Λάρισα 2009, 30-31. Δυστυχώς τα κτίσματα όλα καταστράφηκαν για τις ανάγκες του έργου κατασκευής της σήραγγας, βλ. Ε. Πουλιάκη-Παντερμαλή, Ο Μακεδονικός Όλυμπος από την προϊστορική εποχή ως το 700 π.Χ., *Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Ι, Θεσσαλονίκη 2008, 114-130. Πρόσφατα ανασκάφηκαν δύο ελλειψοειδή κτίρια της ΥΜ εποχής – στη διάρκεια των έργων της νέας εθνικής οδού Τεμπών-Θεσσαλονίκης – βόρεια του οικισμού του Πλαταμώνα, τα οποία περιέργως μεταφέρθηκαν 25 χλμ. ανατολικότερα στο «Πάρκο Λειβήθρων».

48. Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, 402-403, εικ. 2. Ι. Βοκοτοπούλου, Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., *Annuario* 1982, 77-100, ειδικότερα 88-89, εικ. 15. Mazarakis-Ainian 1997, 100, εικ. 30-31.

49. Για Γόννους, βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 252-259· Αρβανιτόπουλος 1911, 315 κ.ε.· Weickert 1929, 18 κ.ε.· Drerup 1969, 30· Br. Helly, *Gonnoi* 1, *La cité et son histoire*, Amsterdam 1973, 72-74· Fr. Stählin, *Das Hellenische Thessalien*, Amsterdam 1967, 33 κ.ε.

50. Ζ. Μαλακασιώτη, Α. Μουσιώτη, Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, *ΑΕΘΣΕΕ* 1, Βόλος 2003, 353-365, εικ. 3.

αψιδωτό (ή ελλειψοειδές;) κτίριο με αποθηκευτικούς πίθους εσωτερικά του βορειοδυτικού τόξου της αψίδας (μήκ. σωζ. 11,65, πλ. 4,50 μ.), καθώς και λείψανα άλλων καμπυλόγραμμων τοίχων. Δύο κεραμικοί κλίβανοι, του 9ου-8ου αι. π.Χ., ανασκάφηκαν σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά από το ελληνιστικό τείχος της πόλης.

Στους Δελφούς, στο χώρο του Ιερού του Απόλλωνα, επισημάνθηκαν κοντά στον πολυγωνικό περίβολο δύο γεωμετρικά αψιδωτά κτίρια, κάτω από τους θησαυρούς λ. Ηρώα (Φύλακος Αυτονόου;) και κάτω από τη ράμπα που οδηγούσε στην είσοδο του ναού του Απόλλωνα⁵¹.

Μεγάλη πυκνότητα καμπυλόγραμμων κτιρίων παρατηρείται στην απέναντι, δυτικά, από την Εύβοια περιοχή, τόσο στη Βοιωτία όσο και στην Αττική.

Καμπυλόγραμμο κτίσματα αναφέρονται στο Καβίριο Θήβας⁵², όπως επίσης στο Παλαιόκαστρο (Άρνη) το αψιδωτό κτίριο Ο⁵³, στις Θεσπιές⁵⁴ και πιθανόν στο Πτώων⁵⁵. Στην Αυλίδα εντοπίζεται καμπύλος τοίχος Γεωμετρικής περιόδου, κάτω από τον πρόδρομο του ναού της Άρτεμης, ενώ στην Παραλίμνη ο ΥΓ ναός (γύρω στο 700 π.Χ.) συμπληρώνεται ως αψιδωτός, με διαχωριστικό τοίχο στο σημείο γένεσης της αψίδας, δυτικά, και προστώο στην ανατολική πλευρά, που φαίνεται να έχει αναλογίες αντίστοιχες των ορθογώνιων ναών⁵⁶.

Στην Αθήνα ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι το λατρευτικό ελλειψοειδές κτίριο (μήκ. 11, πλ. 5,50/6,00, πάχ. τοίχου 0,35-0,40 μ.) του 9ου-7ου αι. π.Χ. (;) που ανασκάφηκε στη νότια πλαγιά του Αρείου Πάγου⁵⁷, καθώς και οι μεταγενέστεροι αρχαϊκοί-κλασικοί ναοί, ο αψιδωτός πώρινος ναός Β' στην Ακρόπολη⁵⁸ και ο μικρός αψιδωτός ναός του Απόλλωνα Πατρώου (480/79 π.Χ.) στη δυτική πλευρά της Αγοράς⁵⁹.

Στα Τουρκοβούνια, βόρεια της Αθήνας - στην κορυφή του βορειότερου λόφου, ένας καμπύλος τοίχος πιστεύεται ότι αποτελεί τμήμα ενός ελλειψοειδούς κτίσματος (σωζ. μήκ. 9,30/11,50, πλ. 7,60 μ., με ασυνήθιστα μεγάλο πάχος τοίχων 0,60-0,70 μ. και με θρανίο κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς κατά τον ανασκαφέα και θύρα εισόδου στο μέσο της μακράς δυτικής πλευράς) της ΥΓ εποχής, 700-600 π.Χ. περίπου, πιθανόν λατρευτικού, με χθόνια χαρακτηριστικά, ονομαζόμενου και «Sakred House»⁶⁰.

Στην Ελευσίνα επίσης εντοπίστηκε καμπύλος τοίχος αβέβαιοι καμπυλόγραμμου κτίσματος της Γεωμετρικής εποχής⁶¹, καθώς και στην Αίγινα ένα αψιδωτό θεμέλιο κάτω από το ναό της Αφαίας⁶².

51. *Fouilles de Delphes* II, τχ. 1, Paris 1915, 186-187, πίν. 142. *Chronique de fouilles*, *BCH* LV (1921), 517-518. P. Lemerle, *Chronique de fouilles*, *BCH* LIX (1935), 275 κ.ε. L. Lerat, *RA* 11/12 (1938), 192-193, 207 κ.ε., πίν. 191. Ο ίδιος, *Chronique de fouilles*, *BCH* LXXIV (1950), 320-328 (γεωμετρικά σπίτια). Ο ίδιος, *Chronique de fouilles*, *BCH* LXXXV (1961), 316-321, 338 κ.ε. Dinsmoor 1957, 41. J. Pouilloux, *La région Nord du Sanctuaire*, Paris 1960, πίν. 24. Drerup 1969, 64. J. M. Luce, *BCH* 117 (1993), 662-664, εικ. 3-4.

52. W. Dörpfeld, *Kabiren Tempel bei Theben*, *AM* XIII (1888), 88-99, πίν. 2. F. Noack, ARNE (Ptoon, Kabirion, Thespieae), *AM* XIX (1894), 424. A. Κεραμόπουλλος, *AA* 3 (1917), 66 κ.ε. B. Scheitzer, *Archäologische Funde den Jahren 1916-1922*, *AA* XXXVII (1922), 273. Dyggve 1948, 274, αριθ. 4. W. Heyder, A. Mallwitz, *Das Kabirenheiligtum bei Theben II: Die Bauten*, Berlin 1978, πίν. 17, II, II, εικ. 1, πίν. 2-3.

53. Noack, ό.π., 424, πίν. X.

54. Βλ. Wiegand 1904, 162· Noack, ό.π., 424.

55. Βλ. *AA* 1 (1915), 97· Wiegand 1904, 162· Weickert 1929, 82.

56. Mazarakis-Ainian 1997, 46, 95, εικ. 71-73.

57. Για το ελλειψοειδές σπίτι της Αγοράς Αθηνών, βλ. D. Burr, A Geometric House and a Proto-Attic Votives Deposit, *Hesperia* 2 (1933), 542-640, εικ. 1-5· Drerup 1969, 29-30, 124, 129· Sinos 1971, 110· H. A. Thompson, Graves and Sanctuaries in the Southwest Corner of the Agora, *Hesperia* 67 (1968), 58-60, εικ. 8· Coldstream 1977, 339 (για χρονολόγηση)· Mallwitz 1981, 604· J. Travlos, *ASAtene* 61 (1983), 325, εικ. 1· Fagerstrom 1988, 43-46· Schattner 1990, 120, αριθ. 114· Mazarakis-Ainian 1997, 86-87, όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

58. Για το Ναό Β' της Ακρόπολης, βλ. Th. Wiegand, *Die archaische Poros Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel 1904, 155-162, εικ. 154· Weickert 1929, 20 κ.ε.· Dyggve 1948, 274· Dinsmoor 1950, 41, 98, αριθ. 4.

59. H. A. Thompson, Buildings on the West Side of the Agora, *Hesperia* 6 (1937), 77-84, εικ. 72, πίν. III. H. A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Agora of Athens, The Athenian Agora* XIV, Princeton 1972, 136-137. E. D. Francis, M. Vickers, *The Agora*. Revised Athenian Chronology c. 500-450 B.C., *BSA* 84 (1989), 161-162, εικ. 6.

60. Lauter 1985. Fagerstrom 1988, 47. R. Osborne, A Crisis in Archaeological History? The Seventh Century B.C. in Attica, *BSA* 84 (1989), 307. Mazarakis-Ainian 1997, 86-89, εικ. 133-134.

61. Για την Ελευσίνα, βλ. K. Kourouniotes, La Maison Sacrée d'Eleusis, *RA* 11 (1938), 94-97· G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1960, 57, 60, πίν. 6· Drerup 1969, 27, 30· J. Travlos, *ASAtene* 61 (1983), 326, εικ. 2· Mazarakis-Ainian 1997, 96, εικ. 166, 169, 171.

62. Dinsmoor 1950, 41. G. Caro, Archäologische Funde im Jahre 1910, *AA* XVI (1911), 122 και πρόσφατα Kl. Hoffener, Die

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος αριθμός καμπυλόγραμμων κτιρίων εντοπίζεται τα τελευταία χρόνια, ύστερα από εκτεταμένες ανασκαφές με σημαντικότερα αποτελέσματα, στη Λαθούριζα της Αττικής και στην απέναντι από την Εύβοια περιοχή του Ωρωπού, τα οποία δίνουν όχι μόνον νέα στοιχεία αλλά και οι σχετικές πολλαπλές δημοσιεύσεις ανοίγουν νέους δρόμους για ερμηνείες και κατανόηση των καμπυλόγραμμων κτιρίων γενικότερα στο Αιγαίο.

Στη Λαθούριζα ανασκάφηκε ένα μεγάλο μέρος ΥΓ-Αρχαϊκού αγροτικού οικισμού με καμπυλόγραμμα ως επί το πλείστον κτίσματα, θολωτά, αψιδωτά ή και, πιθανόν, ελλειψοειδή (κτ. XX, XXI), από τα οποία σημαντικότερο φαίνεται να είναι το κτίριο Π, ένα αψιδωτό κτίριο με περιμετρικό θρανίο, χρονολογούμενο στο 700 π.Χ. περίπου⁶³.

Στον Ωρωπό⁶⁴ ήρθε στο φως με ανασκαφές των Α. Δραγώνα και Α. Μαζαράκη-Αινιάν εκτεταμένο τμήμα οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, με καμπυλόγραμμα κυρίως κτίρια, αψιδωτά και ελλειψοειδή, και περιβόλους, σχετιζόμενα με εργαστηριακές εγκαταστάσεις επεξεργασίας-παραγωγής μεταλλικών αντικειμένων, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερη συζήτηση.

Στη Δυτική Ελλάδα και ειδικότερα στην Αιτωλία, υπάρχει μακρά παράδοση αψιδωτών κτιρίων μέχρι σήμερα. Καταγράφεται στην Καλυδώνα, στο ιερό του Απόλλωνα Λαφρίου και της Αρτεμης Λαφρίας, καμπύλος τοίχος μάλλον αψιδωτού κτιρίου⁶⁵ και στην Παναγούλα, μισή ώρα νότια του Θέρμου, ανασκάφηκε ένα σύμπλεγμα αψιδωτών κτιρίων ελληνιστικής εποχής, δείγμα της επιβίωσης της παλαιάς παράδοσης στην περιοχή του Θέρμου από τους προϊστορικούς χρόνους⁶⁶.

Ωστόσο, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στον Θέρμο, στο Ιερό του Απόλλωνα, με το επίμηκες αψιδωτό (Μέγαρο) κτίριο Α (της ΥΕΧ-αρχών της 1ης χιλιετίας π.Χ.⁶⁷) και ιδιαίτερα στο Μέγαρο Β, το οποίο αποκαλύφθηκε βαθύτερα από το μεταγενέστερο ναό του Απόλλωνα (ναός C). Στο προβληματικό τελικώς Μέγαρο Β η ελαφρά κλίση και κύρτωση των πλευρικών τοίχων (πάνω από το ύψος των 0,90 μ.) και το μεταγενέστερο εξωτερικό «αψιδωτό περιστύλιο» θεωρήθηκε ότι έδινε στο κτίριο Β1 τελικά μία αψιδωτή μορφή, ότι ήταν μια «ανάμνηση του αψιδωτού κτιρίου και πρόδρομος του πτερού του ελληνικού ναού»⁶⁸. Θεωρήθηκε ότι αυτό ήταν ένα μνημειακό κτίριο (μήκ. 21,59, πλ. 8,10, με την περιμετρική κιονοστοιχία 25×12,10, πάχ. τοίχων 0,55 μ.) των Γεωμετρικών χρόνων (8ου αι. π.Χ.). Ωστόσο νεότερες έρευνες φαίνεται να «ανατρέπουν τη θεωρία για τυπολογική συγγένεια με τα ελλειψοειδή κτίρια της 2ης χιλιετίας αλλά και τη λειτουργική σχέση του Μεγάρου Β με τον περίπτερο ελληνικό ναό»⁶⁹. Κατά τον Ι. Παπαποστόλου⁷⁰ «η εγκατάσταση των πλακών (του ελλειπτικού περιβόλου) έγινε μάλλον πολύ αργότερα από την καταστροφή του Μεγάρου Β και

Geometrische Kultplatz in Apollon Heiligtum von "Ägina", *AE* 2014, 24-38 για το «Apsiden Haus von Kolonna».

63. Για Λαθούριζα, βλ. H. Lauter, *Lathuresa, Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in Spätgeometrischer Zeit (Attische Forschungen II)*, Mainz am Rhein 1985· Fagerstrom 1988, 48-49· Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Λαθούριζα. Μια αγροτική εγκατάσταση των πρώιμων ιστορικών χρόνων στη Βάρη Αττικής, στο P. Doukellis, L. Mendoni (επιμ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfu, 1992*, Paris 1994, 65-90· ο ίδιος, New Evidence for the Study of the LG - Archaic Settlement at Lathouriza in Attica, στο C. Morris (επιμ.), *Klados. Essays in honor of J. N. Coldstream, BICS Suppl.* 63, 1995, 143-155· Mazarakis-Ainian 1997, 48, 106, 117, εικ. 139-153.

64. Για Ωρωπό, βλ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού (1985-1987, 1996), *ΠΑΕ* 1996, 21-124, εικ. 9-38· Mazarakis-Ainian 1997, 47, 100-101, 115, εικ. 74-77· Α. Mazarakis-Ainian, Oropos in the Early Iron Age, στο Bats, d'Agostino 1998, 179-215· Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 369-387· Α. Gounaris, Curvilinear Versus Rectangular?, στο Mazarakis-Ainian 2007, 77-122.

65. Dyggve 1948, 53, 271-276, πίν. 254-255.

66. Payne 1933, 282. K. Kübler, Archäologische Funde, *AA* 1933-1933, 234.

67. Το αργότερο στις αρχές του 11ου αι. π.Χ. μπορεί να χρονολογηθεί η καταστροφή του σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα των τελευταίων ανασκαφών, βλ. Παπαποστόλου 2008, 12 κ.ε., 66.

68. Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφαί εν Θέρμω, *AE* 1900, 162-211, ιδιαίτερα 175 κ.ε. Α. Σκιάς, *ΠΑΕ* 1906, 136 κ.ε. Ο ίδιος, *Ελλειψοειδή κτίσματα του Θέρμου*, Αθήνα 1909. Ρωμαίος 1915, 225-279. Ο ίδιος, *AA* 2 (1916), 4, εικ. 49, 2. Ο ίδιος, Εκ του προϊστορικού Θέρμου, *AA* 6 (1920-1921), 168. Κ. Ρωμαίος, Θέρμος και γειτονικοί τόποι, *AA* 9 (1924-1925), Παράρτημα 4. Κ. Ρωμαίος, Ανασκαφή εν Θέρμω, *ΠΑΕ* 1931, 64. *ΠΑΕ* 1932, 55-56. J. A. Bundgaard, A propos de la date de la peristasis du Megaron B à Thermos, *BCH* 70 (1946), 51-57. Weickert 1929, 7-8. Drerup 1960, 14-17. Mallwitz 1981, 621-624. B. Wesenberg, Thermos BI, *AA* 1982, 149-157. Fagerstrom 1988, 41-42. Mazarakis-Ainian 1997, 125-134, εικ. 40-50.

69. Παπαποστόλου 2008, 15 κ.ε. Βλ. και I. Papapostolou, The New Excavations under the Early Archaic Temple of Thermos, στο Mazarakis-Ainian 2011, 127 κ.ε.

70. Παπαποστόλου 2008, ιδιαίτερα 66, 93-94, 102 κ.ε., 127-128.

πρέπει να σχετιστεί με την εξέλιξη του ιερού κατά τον Πρώιμο 7ο αι.». Κατά τον ίδιο ανασκαφέα «οι πλάκες της ελλειψοειδούς σειράς περιέβαλλαν και όριζαν το τέμενος» και «τα ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρέπει να αποκαταστήσουμε το Μέγαρο Β ως επιμήκη κλειστό οικό», διαστ. 20,60Χ7,50 μ., και όχι ως ελλειψοειδές κτίριο.

Δυτικότερα, στον Αετό της Ιθάκης, ένας πήλινος αψιδωτός οικίσκος με γραπτή διακόσμηση (700 π.Χ.) και κάποιοι καμπύλοι τοίχοι της ΠΓ περιόδου στο Ιερό του Απόλλωνα αποτελούν πιθανόν μάρτυρες αψιδωτών κτιρίων στο νησί του Οδυσσέα⁷¹, των οποίων η παράδοση φαίνεται να συνεχίζεται ως τους ελληνιστικούς χρόνους⁷².

Στην Περαχώρα⁷³ ο μικρός αψιδωτός ναός (σώζ. μήκ. 6,80 και υπολογιζόμενου πλ. 5,50 μ.) της «Ηρας Ακραιάς», που χρονολογήθηκε στον 8ο αι. π.Χ. (κατά τον Payne στις αρχές του 8ου αι. έως το 725 π.Χ., κατά τον Coldstream γύρω στο 800 π.Χ. ή λίγο αργότερα)⁷⁴, και οι 4 οικίσκοι που βρέθηκαν σε λατρευτικό αποθέτη ακριβώς νότιά του, στους οποίους στήριξε ο Payne την αναπαράσταση του ναού αυτού, είναι μάρτυρες της ύπαρξης καμπυλόγραμμων κτισμάτων στην περιοχή κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους.

Στην Πελοπόννησο καταγράφονται επίσης αρκετά καμπυλόγραμμα κτίσματα.

Στην Κόρινθο, στο Ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, ένα ελλειψοειδές (;) κτίσμα θεωρήθηκε ότι είναι βάση καλύβας⁷⁵ και ο αρχαϊκός ναός Β καταγράφεται μεταξύ αψιδωτών λατρευτικών κτιρίων των αρχαϊκών χρόνων⁷⁶, ενώ στη Σολύγεια (Γαλατάκι) ένας επιμήκης αψιδωτός τοίχος, χρονολογούμενος στο 700 π.Χ. περίπου, θεωρείται ότι ανήκει στο λεγόμενο «αψιδωτό ναό» της Ηρας του 7ου-6ου αι. π.Χ.⁷⁷.

Στις Μυκήνες ένα στενόμακρο αψιδωτό κτίριο με 3 εσωτερικούς χώρους (μήκ. 9, πλ. 3,50, πάχ. τ. 0,35 μ.), το οποίο ανασκάφηκε ανατολικά από το «σπίτι των εμπόρων», χρονολογείται στους Γεωμετρικούς μάλλον χρόνους⁷⁸, ενώ στο Άργος ανασκάφηκε στην περιοχή του νεκροταφείου ένα τμήμα αψιδωτού (;) (ή ίσως ελλειψοειδούς) σπιτιού της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου⁷⁹.

Στην Ασίνη⁸⁰ έχουν ανασκαφεί αρκετά καμπυλόγραμμα κτίρια στον οικισμό που αναπτύχθηκε εκατέρωθεν του ακρωτηρίου, όπου και η ακρόπολη Καστράκι, και στο χαμηλό λόφο Μπαρμπούνα. Στην πεδιάδα βορειοανατολικά της ακρόπολης, στο οικόπεδο Καρμανιόλα, ανασκάφηκε ένα σύνολο τριών-τεσσάρων κτιρίων καμπυλόγραμμων, από τα οποία το βορειότερο μικρό κτίριο Β, της ΠΓ 1 περιόδου, είναι σχεδόν ορθο-

71. N. A. Heurtley, M. Robertson, *Excavation in Ithaca*, BSA 43 (1948), 101-125. Drerup 1969, 74. Σ. Συμεώνογλου, *Ανασκαφή Ιθάκης*, ΠΑΕ 1985, 202, εικ. 1. Mazarakis-Ainian 1997, 44, 94, εικ. 36.

72. Βλ. αψιδωτή οικία ελληνιστικών χρόνων, Σ. Συμεώνογλου, *Ανασκαφή Ιθάκης*, ΠΑΕ 1984, 112, εικ. 3, 114.

73. α) Για το ναό της «Ηρας Ακραιάς», βλ. *Perachora I*, 27-30, πίν. 116, 139-175 κ.ε.· Drerup 1969, 28, εικ. 24, β) για τους οικίσκους, βλ. *Perachora I*, 34-51, πίν. 8-9, 117-175 κ.ε.· H. Bagenal, *Perachora I*, 42 κ.ε., πίν. 8-9· D. Markmann, *Building Models and the Architecture of the Geometric Period*, στο G. Mylonas (επιμ.), *Studies Presented to D. M. Robinson I*, Washington 1951, 259-308· Μαρτινάτος 1964, 17· Drerup 1969, 72-73, εικ. 56, 57a, 58, πίν. 1 a-b· J. Salmon, *The Heraeum of Perachora and the Early History of Corinth and Megara*, BSA 67 (1972), 159-204· Fagerstrom 1988, 38-39· Mazarakis-Ainian n 1997, 63-64, εικ. 185-189.

74. *Perachora I*, 30. Coldstream 1977, 352.

75. R. Carpenter, *A Guide of the Excavations, Ancient Corinth*, 1933, 55 κ.ε. Weickert 1929, 126.

76. B. H. Hill, *Corinth I*, VI, 129-134, εικ. 75.

77. N. Βερδελής, *Έργον* 1958, 112 κ.ε., εικ. 123. Πλησίον αποθέτης με ευρήματα λατρευτικά γυναικείας θεότητας, μάλλον της Ηρας, χρονολογούμενα από τον 8ο έως τον 5ο π.Χ. αι. «Το κτίσμα, του οποίου μόνον η θεμελίωσις ήτο ως φαίνεται λιθόκτιστος, ενώ η ανωδομή συνίστατο εξ ωμών πλίνθων» σημειώνεται. N. Verdelis, *A Sanctuary at Soligeia*, *Archeology* 15 (1962), 148 κ.ε. N. Βερδελής, ΠΑΕ 1958, 1, 35 κ.ε., εικ. 2. Drerup 1969, 29, εικ. 25. Mazarakis-Ainian 1997, 65, εικ. 197. Βλ. και P. Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια, Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα 1999, ιδιαίτερα 23-36.

78. N. Βερδελής, *Το Έργον* 1962, 106 κ.ε. Ο ίδιος, *Ανασκαφή Μυκηνών*, ΠΑΕ 1962, 85 κ.ε., εικ. 10. ΠΑΕ 1963, 110 κ.ε. G. Daux, *Chronique de Fouilles* 1962, BCH LXXXVII (1963), 746. Drerup 1969, 28, εικ. 23. Sinos 1971, 109, εικ. 248. Snodgrass 1971, 440. Fagerstrom 1988, 29-30. Mazarakis-Ainian 1997, 67, εικ. 202-204.

79. P. Courbin, *Chronique de Fouilles en 1952*, BCH LXXVII (1953), 263. BCH LXXX (1959), 369. Ο ίδιος, *Tombes géométriques d'Argos I*, Paris 1974, πίν. 2. Ο ίδιος, *La céramique géométrique de l'Argolide*, Paris 1966, 161-162, αριθ. 1. Snodgrass 1971, 440. Mazarakis-Ainian 1997, 106, εικ. 208-209.

80. Για Ασίνη, βλ. S. Dietz, *Asine II, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*, Fasc. 1, *General stratigraphical Analysis and Architectural Remains*, Stockholm 1982, τχ. 1, 41-45, 50-53, 57, εικ. 53, πίν. II, IV, V· B. Wells, *Asine II, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*, Fasc. 4.1. *The protogeometric period*. Part 2: An Analysis of the Settlement, Stockholm 1983, 21, 27, εικ. 2, 27, 31, 88-90· Fagerstrom 1988, 35-38, εικ. 2-6· Mazarakis-Ainian 1997, 68-71, εικ. 220-230.

γώνιο (6×4 μ.) με αποστρογγυλεμένες γωνίες ώστε να ομοιάζει με ελλειψοειδές που φέρει «σκουφωτή» στέγη (βλ και ελλειψοειδές ΠΓ κτίριο Σμύρνης). Το κτίριο Γ, της ΠΓ 2 περιόδου, σωζόμενο εν μέρει (μήκ. 11,50, πλ. 1,80-8.0 μ.), είναι επίμηκες και με εσωτερικό θρανίο μεταγενέστερο κατά την ΠΓ 3 περίοδο, ενώ το κτίριο Δ, ανατολικά των δύο πιο πάνω, είναι στενότερο (11-11,50×6,20, πλάχ. τ. 0,60 μ.) με εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο, χρονολογούμενο στη ΜΓ-ΥΓ εποχή. Στους ανατολικούς πρόποδες του λόφου Μπαρμπούνα, στο οικόπεδο Καψοράχη, ανασκάφηκε επίσης ένα τμήμα αψιδωτού κτιρίου (κτίριο S) και χαμηλότερα, στο οικόπεδο Λεβέντη, ένα ακόμη τμήμα καμπυλόγραμμου κτιρίου της ΥΓ εποχής. Τέλος, στην κορυφή του λόφου Μπαρμπούνα, στο χώρο του ιερού του Απόλλωνα, μια (καμπύλη) θεμελίωση αψιδωτού ή ίσως ελλειψοειδούς κτιρίου των μέσων του 8ου αι. π.Χ. ανασκάφηκε δυτικά του λίγο μεταγενέστερου ναού (725-700 π.Χ.)⁸¹.

Στην Ολυμπία⁸², όπου είναι μακρά και έντονη η παράδοση των αψιδωτών κτιρίων από τη ΜΕ εποχή, πρόσφατα το μικρό αψιδωτό (αριθ. 4) στην περιοχή του Πελόπειου χρονολογήθηκε στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου⁸³, ενώ τα δίδυμα αψιδωτά κτίρια με εσωτερική κιονοστοιχία του 6ου (το βόρειο) και 5ου αι. π.Χ. (το νότιο), που ταυτίστηκαν με το Βουλευτήριο, φαίνεται ότι συνεχίζουν αυτή την παράδοση (βλ. και πιο κάτω σ. 231).

Στο Άνω Μαζαράκι, στη Ρακίτα, ανασκάφηκε τα τελευταία χρόνια, στην περίοδο (1987-1988, 1995-1996), ένας ΥΓ-ΠΑ εκατόμπεδος αψιδωτός ναός Αρτέμιδας με εξωτερική περίσταση⁸⁴ και ημικυκλικό προστώο που δίνει την εικόνα ελλειψοειδούς.

Τελευταίως ανασκάφηκε, επίσης, αψιδωτό, λατρευτικό, κτίριο στα Νικολαίικα Αχαΐας, με αψίδα στα δυτικά και τοξωτή απόληξη των τοίχων προς Α., η οποία ήταν στυλοβάτης ημικυκλικού προστώου, όμοιας σύλληψης με το ναό στο Άνω Μαζαράκι. Η χρήση του κτιρίου ήταν μακρά, από τον 9ο έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. με ανακατασκευή της πρόσοψης στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.⁸⁵.

Στα Νιχώρια Μεσσηνίας παρουσιάζεται μια πυκνότητα καμπυλόγραμμων κτιρίων⁸⁶. Μεταξύ αυτών η μικρή αψιδωτή ή ελλειψοειδής λίθινη υποδομή (διαστ. 4×3,75, πλάχ. τ. 0,30 μ.) στην περιοχή ΙΙΙ, της ΠΓ-Γεωμετρικής εποχής, δομημένη πάνω σε μυκηναϊκά θεμέλια, αποτελεί πιθανόν βάση καλύβας («roof house» ή «σκηνής»)⁸⁷. Στη νοτιότερη περιοχή ΙV των Νιχωρίων ένα σύνολο τεσσάρων αψιδωτών κτιρίων με επάλληλες ανακατασκευές, χρονολογείται από το 10ο αι. έως το 750 π.Χ., αν και έχουν εκφρασθεί διαφορετικές απόψεις ως προς τη μορφή και την ειδικότερη χρονολόγησή τους. Το κτίριο ΙV-Ι είναι ένα επίμηκες αψιδωτό κτίριο (μήκ. 15,90, πλ. 8, πλάχ. τοίχων 0,45-0,65, σωζ. ύψ. 0,35 μ.) με δύο βάσεις κιόνων στο εσωτερικό και προστώο στην ανατολική – απέναντι της αψίδας – πλευρά, στο οποίο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις (κτίρια ΙV α-ΙV β), του 10ου και 9ου αι. π.Χ. αντίστοιχα⁸⁸. Το ανατολικό άκρο της αψίδας του κτιρίου αυτού

81. O. Frödin, A. Persson, *Asine*, Stockholm 1938, 150, εικ. 130. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 237-238.

82. N. Gardiner, *Olympia, its History and Remains*, Oxford 1925, 269-274, εικ. 115. E. Curtius, Fr. Adler, *Olympia Ergebnisse II*, 7, πίν. 55, Berlin 1892, πίν. LV. A. 1964, 186. H. - V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, München 1972, 71 κ.ε., 104. Mallwitz 1972, 87, 238, 127. L. Drees, *Olympia, Gods, Artists and Athletes*, London 1968, 128. Ebert κ.ά. 1980, για τα γεωμετρικά 109-110, για το Βουλευτήριο 24-25.

83. W. Dörpfeld, *Alt Olympia I*, Berlin 1935, 91, εικ. 13. Mallwitz 1972, 78, εικ. 10. Ebert κ.ά. 1980, 19-20. Mazarakis-Ainian 1997, 73, εικ. 254-255.

84. Μ. Πετρόπουλος, Περίπτερος αψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα Πατρών), *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 1990*, Αθήνα 1992-1993, 141-158, εικ. 1-2. Mazarakis-Ainian 1997, 72, εικ. 252-253. Πετρόπουλος 1997, 166-167. Μ. Petropoulos, The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the Period of Colonisation, στο E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25.2.2001*, Paestum - Atene 2002, 150-155. Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους*, Αθήνα 2007, 68-71. Jones 2014, εικ. 2.8.

85. Κόλια, Γκαδόλου 2011, 193 κ.ε. και Jones 2014, σχέδ. 2.14, αναπαράσταση του κτιρίου.

86. W. A. MacDonald κ.ά., Excavations at Nichoria in Messinea 1969-71, *Hesperia* 41 (1972), 218-273, ειδικότερα 251 κ.ε., εικ. 9. W. A. MacDonald κ.ά., Excavations at Nichoria in Messinea 1972-73, *Hesperia* 44 (1975), 69-141. J. E. Rapp Jr., S. R. Aschenbrenner, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, I. Site, Environs and Techniques*, Minneapolis 1978. MacDonald, Coulson, Rossen 1983. Fagerstrom 1988, 32. Mazarakis-Ainian 1997, 74-79, 98, 107, 122, εικ. 256-273.

87. Fagerstrom 1988, 33-34 ("that the roof rafters reached all the way to the ground, rather like a tent of the teepee or wigam kind", "Perhaps the structure is to be regarded as a herdsman's hut, fit for a quasi-nomadic part of the population"), εικ. 14. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 258.

88. MacDonald, Coulson, Rossen 1983, 20-39, εικ. 2.11-23. Fagerstrom 1988, 35. Κατά τον Fagerstrom υπήρξε μία μόνον οικοδομική φάση. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 257-266.

καταστράφηκε από ένα επίσης επίμηκες αψιδωτό κτίριο (με προσανατολισμό Β.-Ν.), το κτίριο IV-5, γεωμετρικών χρόνων (800-750 π.Χ.), σωζόμενο κατά το ήμισυ σε μήκος⁸⁹.

Καμπυλόγραμμα κτίρια συναντώνται και στο χώρο ελληνικής επιρροής και αποικισμού στη Δυτική Μεσόγειο. Αξιοσημείωτα είναι το ΥΓ Ι (750-700 π.Χ.) ελλειψοειδές στην αρχική του φάση κτίριο IV και το αψιδωτό κτίριο I στη συνοικία των μεταλλουργών στις Πιθηκούσες⁹⁰, ένα αψιδωτό κτίριο στο ιερό του Απόλλωνα στο Metapontum της Νότιας Ιταλίας⁹¹, ο ελλειψοειδής ναός (τέλη 7ου αι. π.Χ.) στο Paestum⁹², καθώς και ένα αψιδωτό κτίριο στο Monte San Mauro di Caltagirone⁹³, το οποίο χρονολογήθηκε από τα κεραμικά ευρήματα στα τέλη του 7ου-μέσα του 6ου αι. π.Χ., και τμήμα αρχαϊκού αψιδωτού κτιρίου στην Ιμέρα της Σικελίας⁹⁴. Τέλος, τα αψιδωτά σπίτια στο Bessan της Νότιας Γαλλίας⁹⁵ και τη Γρανάδα της Ισπανίας⁹⁶ είναι τα δυτικότερα δείγματα στο Μεσογειακό χώρο.

Οι ελλειψοειδείς καλύβες της εποχής του Σιδήρου των οποίων θεμέλια εντοπίστηκαν σε περιοχές της Ιταλίας (π.χ. στο Satricum, San Giovenale, Bolsena) καθώς και οι τεφροδόχες κάλπες-ομοιώματα ελλειψοειδών καλυβών που βρέθηκαν στην Ετρουρία και το Latium ανήκουν στον ίδιο τύπο καμπυλόγραμμων κτιρίων⁹⁷.

Ανάμεσα σ' αυτά οι πύλινοι αψιδωτοί οικίσκοι Περαχώρας (725-700 π.Χ.), Ιθάκης (700 π.Χ.) και Σάμου (725-700 π.Χ.)⁹⁸, ειδικότερα ο πύρινος ελλειψοειδής οικίσκος από το Ηραίον της Σάμου (που χρονολογήθηκε στην περίοδο 650-550 π.Χ.)⁹⁹ και οι προαναφερθείσες ελλειψοειδείς καλυβόμορφες τεφροδόχες κάλπες της Ιταλίας, δίνουν, σε συνδυασμό και με τις εθνογραφικές έρευνες για την κατασκευή των νεότερων-σύγχρονων καμπυλόγραμμων κτισμάτων, τη δυνατότητα να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα της μορφής των αψιδωτών και ελλειψοειδών κτιρίων, των οποίων οι τοίχοι σώζονται ως επί το πλείστον σε μικρό ύψος, και κυρίως της στέγας τους, η οποία δεν φαίνεται να διαφέρει ουσιαστικά στους δύο τύπους.

Με βάση τη σύντομη αυτή επισκόπηση των αψιδωτών και ελλειψοειδών κτιρίων, παρατηρούμε ότι παραδείγματά τους βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο σχεδόν τον ελληνικό χώρο, εκτός της Κρήτης, των Δωδεκανήσων και των περισσότερων νήσων των Κυκλάδων, των Ιονίων¹⁰⁰ και των Σποράδων, από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, από την ΠΓ εποχή έως και, ιδιαίτερα, τους ΥΓ αλλά και τους αρχαϊκούς χρόνους. Μεγα-

89. MacDonald, Coulson, Rossen 1983, 48-49, εικ. 2.26-27. Fagerstrom 1988, 36. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 267-270.

90. Buchner 1970-1971, 64-66, εικ. 5. Mazarakis-Ainian 1997, 105, εικ. 122.

91. D. Adamesteanu, Siris e Metaponto alla luce delle nuove scoperte Archeologiche, *ASAtene* 60 (1982), 301-313, ειδικότερα 312-313.

92. H. Thiersch, Ovaltempel in Paestum?, *AA* 1913, 428-432.

93. U. Spigo, Monte San Mauro e Altobrando, Recenti ricerche sul territorio di Caltagirone, *Architettura e Urbanistica nella Sicilia Greca Archaica, Atti della 3a Riunione Scientifica della Scuola di Perezionamento in Archeologia Classica dell'Università di Catania*, Catania 1980, 145-167, ειδικότερα 148-151, εικ. 2, 9.

94. O. Belvedere, Vecchi e nuovi problemi di topografia e urbanistica imerese, *Architettura e Urbanistica nella Sicilia Greca Archaica*, στο ίδιο, 51-61, εικ. 2, 16.

95. Nickels 1976, 1, 95-106, εικ. 4. Ο ίδιος, La Monédière à Bessan (Hérault), *Documents d'archéologie méridionale* 12 (1989), 51-119.

96. M. Pellicer, W. Schüle, El Cerro del Real (Galera, Granada), *Excavaciones Archeologicas en Espana* 12, Madrid 1962.

97. Για τα ελλειψοειδή σπίτια ιταλο-απεννινικού τύπου, βλ. *MonAnt* 41 (1951), 1 κ.ε.· E. Gjerstand, *Early Rome* I, 1953, 118 κ.ε., εικ. 125· A. W. Van Buren, News Letter from Rome, Leontini, *AJA* 60 (1956), 397· C. Laviosa, Rusellae, Relazione preliminare della seconda campagna, *Studi Etrusci* XXVIII (1960), 289-337. Για πρώιμα ελλειψοειδή κτίσματα στη Μανφρία (Σικελία), *AJA* 65 (1961), 387· *BdA* 49 (1964), 72, εικ. 11 (Porto Perone Taranto)· *Atti CIAC* II (1961), 70· Drerup 1969, 82-85 κ.ε., πίν. VIb· ο ίδιος, *AA* 1964, 183, αριθ. 9 με γενική βιβλιογραφία· A. Boethius, *Etruscan Culture*, New York - Malmö 1962, 28-29· K. Hanell, The Excavations of the Swedish Institute in Rom, in San Giovenale and its Environs, *Etruscan Culture* 1962, 289-312· A. W. Van Buren, News Letter from Rome, *AJA* 66 (1962), 397, πίν. 115, 6, 8· G. Gierow, *The Iron Age Culture of Latium, II Classification and Analysis*, Lund 1966, 12 κ.ε., 195-207, 25 κ.ε., εικ. 6· I. Pohl, *The Iron Age Habitation in San Giovenale*, III, τχ. 3, Rome, Swendka Institute, 1977· ο ίδιος, San Giovenale, da Villaggio Protovillanoviano a Città Etrusca, *PP CXCI* (1980), 131 κ.ε. Για τις ταφικές κάλπες, βλ. H. Müller-Karpe, *Von Anfang Roms*, Heidelberg 1959, b45· W. R. Bryan, *Italic Hut Urns and Urns Cemeteries*, Rome 1925.

98. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 73-74, 71 και 35 αντίστοιχα και επίσης, *Perachora* I, πίν. 9a-b· I. Beyer, *Dreros und Prinias* A, Freiburg 1976, πίν. 25· Schattner 1990, 29, 33-36, εικ. 4, 6-10, 77, εικ. 36· Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 495-496, 497a-f, 507.

99. Βλ. υποσημ. 35 και Schattner 1990, 79, εικ. 37.

100. Έγινε πρόσφατα γνωστή από τον τοπικό Τύπο η ανασκαφή «ελλειψοειδούς» κτιρίου της ΥΜ περιόδου στη νοτιοανατολική περιοχή της Κεφαλλονιάς.

λύτερη όμως πυκνότητα παρατηρείται στη ζώνη της Αιολίδας (κυρίως τη Λέσβο, Λάρισα Έρμου, Σμύρνη – η οποία αρχικά κατοικήθηκε από Αιολείς – αλλά και την Τροία), Ιωνίας (ακτών Μικράς Ασίας - Χίο), ιδιαίτερα στην Εύβοια (Ερέτρια, Λευκαντί, Κύμη, Χαλκίδα), και την απέναντί της περιοχή της Βοιωτίας και Αττικής (κυρίως Λαθούριζα και Ωρωπό), γύρω από τον Κορινθιακό κόλπο (Περαχώρα, Κόρινθο, Καλυδώνα, Ρακίτα), σε οικισμούς πλησίον λιμανιών της Αργολίδας (Ασίνη) και Μεσσηνίας (Νιχώρια) και δυτικότερα στην Ίσκια (Πιθηκούσες) και Νότια Γαλλία (Bessan, δυτικότερα της Μασσαλίας). Παρόλο που δεν μπορούν να εξαχθούν βέβαια συμπεράσματα εφόσον δεν έχουν ερευνηθεί ως σήμερα εξίσου όλες οι περιοχές της Ελλάδας, με τα ως τώρα αποτελέσματα των ανασκαφών δεν φαίνεται, και δεν μπορεί να είναι, τυχαίο το γεγονός ότι η μεγαλύτερη πυκνότητα καμπυλόγραμμων κτιρίων παρατηρείται σε χώρους κατοίκησης και αποικισμού Αιολέων και Βοιωτών - Ευβοέων, που φαίνεται να σχετίζονται με μεταλλουργικές δραστηριότητες ή το δρόμο αναζήτησης μετάλλων από την Ανατολή προς την Ιβηρική Χερσόνησο. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από άλλα στοιχεία που εντοπίσαμε στο χώρο ανασκαφής της οδού Αχιλλέως στη Μυτιλήνη.

Επίσης παρατηρούμε ότι στους Γεωμετρικούς-ΥΓ χρόνους μεγάλα καμπυλόγραμμα κτίρια χαρακτηρίζονται ως λατρευτικά ή ηρώα ή κατοικίες αρχόντων, ως επί το πλείστον ωστόσο ως απλές κατοικίες τα μικρότερα (βλ. π.χ. Σμύρνη, Ερέτρια, Λευκαντί κ.α.)¹⁰¹, ενώ μικρά αψιδωτά κυρίως κτίρια μεταγενέστερων (ύστερων αρχαϊκών, κλασικών-ελληνιστικών) χρόνων εντοπίζονται διάσπαρτα μεν σε όλο τον ελληνικό χώρο, κυρίως όμως στα μεγάλα ιερά (Αθήνα, Δελφούς, Ολυμπία, Δήλος¹⁰², Κόρινθο, Καλυδώνα) και σε άλλους χώρους λατρείας. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτα είναι τα αψιδωτά κτίρια στα ιερά των Καβείρων, στη Θήβα¹⁰³, στη Σαμοθράκη, όπου η αγίδα του μεγάλου Ιερού, στο οποίο τελούνταν τα υψηλότερου βαθμού μυστήρια, προσανατολισμένη προς το Βορρά, φαίνεται ότι διατήρησε τον προσανατολισμό δύο αρχαιότερων αψιδωτών κτισμάτων του 6ου και 5ου αι. π.Χ., πάνω στα οποία και οικοδομήθηκε¹⁰⁴ στο πλαίσιο μιας λατρευτικής και κτιριολογικής παράδοσης, αλλά και στο Καβείο του μακρινού Νυμφαίου στη Μαύρη Θάλασσα¹⁰⁵. Τα στοιχεία αυτά σε συνάρτηση και με άλλα ιστορικά και λατρευτικά στοιχεία μιας κτιριολογικής-αρχιτεκτονικής παράδοσης θα μπορούσαν να οδηγήσουν έως την αψίδα των χριστιανικών ναών¹⁰⁶.

Ελλειψοειδή κτίρια

Μέσα στο σύνολο των καμπυλόγραμμων κτιρίων ο αριθμός των ελλειψοειδών φαίνεται να είναι περιορισμένος σε σχέση με τα αψιδωτά. Ωστόσο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο χαρακτηρισμός κτιρίων που σώθηκαν ή ανασκάφηκαν αποσπασματικά (όπως π.χ. της Θάσου¹⁰⁷, της Σμύρνης¹⁰⁸, του Άργους, της Μυτιλήνης, της Μήθυνας και της Άντισσας Λέσβου¹⁰⁹, της Εύβοιας και ιδιαίτερα της Ερέτριας¹¹⁰, της Ρακίτας, της Λαθούριζας, του Β' κτιρίου του Bessan κ.ά.) δεν μπορεί να είναι καθόλου βέβαιος.

Ακόμη και το κτίριο Α της Μυτιλήνης θα είχε χαρακτηριστεί αψιδωτό αν δεν είχε ανασκαφεί το νοτιοανατολικό άκρο του και δεν είχε αποκαλυφθεί η απαρχή της νότιας αψίδας.

101. Mazarakis-Ainian 1997, 42-119.

102. Ph. Bruneau, J. Ducat, *Guide de Délos*, Paris 1983, 144 κ.ε., 148.

103. Βλ. W. Dörpfeld, Kabirentempel bei Theben, *AM* 1888-1889, πίν. T2 και αριθ. 52.

104. A. Conze, Samothrake, Kabirentempel, *Archäologische Untersuchungen auf Samothrake*, Wien 1875. Lehmann, Lehmann 1969, I, 34-37, 154-158. II, 51-53. K. Lehmann, Ph. W. Lehmann, *Σαμοθράκη*, Οδηγός (μτφρ. Ι. Ακαμάτης), Θεσσαλονίκη 1975, 66 κ.ε.

105. J. Boardman, Greek Archaeology on the Shores of the Black Sea, *AR* 1962-1963, 47, εικ. 30.

106. Βλ. και E. I. Dyggve, *Archaeologisk - Kunsthistoriske Skrifter*, 2, Kopenhagen 1948, 1-367, ιδιαίτερα κεφ. 3, Der Aufbau des aitolischen Apsisgebäudes, 321-331, κεφ. 4, Das apsidiale Haus in den heiligen Bezirken, 331-334.

107. Βλ. υποσημ. 36.

108. Βλ. υποσημ. 18-19.

109. Βλ. υποσημ. 27-28.

110. Βλ. υποσημ. 40. Ιδιαίτερα για τα αποκαλυπτόμενα με τις τελευταίες ανασκαφές τμήματα αψιδωτών κτιρίων στη γεωμετρική πόλη, βλ. *Eretria* XXII, 129, σχέδ. 2, Ιερό Δαφνηφόρου Απόλλωνα, όπου τα κτίρια 3 και 9 δεν είναι σαφές αν είναι απλά αψιδωτά, ενώ για το κτ. 17 διακρίνεται σαφώς η αρχή της 2ης καμπύλης της νότιας αψίδας. Αντίθετα, από τον Μαζαράκη-Αινιάν 2007, εικ. 12α-β, τα κτίσματα 5, 8 όπως και το 17 παρουσιάζονται ως ελλειψοειδή. Ομοίως στο οικόπεδο Ρούσσου η σχεδιαστική απόδοση των καμπυλόγραμμων κτισμάτων από τους μελετητές διαφέρει, ενώ από τον Μαζαράκη-Αινιάν επάλληλα κτίρια (τουλάχιστον 3) των Φάσεων 2-4 αποτυπώνονται ως ελλειψοειδή (βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2007, εικ. 8). Επίσης, το Ηρώο στο Λευκαντί της Εύβοιας δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι δεν είχε μια δεύτερη αψίδα στο ανατολικό άκρο.

Τα κτίρια που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι θεωρούνται ελλειψοειδή, εφόσον το λ. υπομυκη-ναϊκό-πρωτογεωμετρικό κτίριο στην Γκρότα της Νάξου¹¹¹ (Σχέδ. 14) αμφισβητείται πλέον και σύμφωνα με νεότερες έρευνες θεωρείται ότι ο καμπυλόγραμμος τοίχος αποτελεί έναν ταφικό περίβολο της ΠΓ-Γεωμετρικής εποχής (βλ *ΠΑΕ* 1985, 144-145, πίν. Ζ), είναι:

- Το ΠΓ 2 «κτίριο Β» στην Ασίνη¹¹² (Σχέδ. 15).
- Το Πρωτογεωμετρικό (γύρω στα 900 π.Χ.) σπίτι της Σμύρνης¹¹³ (Σχέδ. 19).
- Το Γεωμετρικό (β' μισό 9ου αι. π.Χ.) «σπίτι» της Αγοράς των Αθηνών, βόρεια του Αρείου Πάγου¹¹⁴ (διαστ. 11×5,50/6 μ.), κτισμένο με πήλινες πλίνθους πάνω σε λιθόκτιστη βάση, με εστία κοντά στο κέντρο και πιθανό ξύλινο εσωτερικό θρανίο, εγκαταλείφθηκε πριν από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. αλλά φαίνεται ότι διατηρήθηκε στην επιφάνεια του εδάφους έως τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 16). Ο ελλειψοειδής τοίχος θεωρήθηκε άλλοτε ως ταφικός περίβολος, άλλοτε ως λατρευτικό κτίριο μέσα στο οποίο τελούνταν νεκρόδειπνα λόγω των υπαρχόντων στο χώρο παλαιότερων τάφων¹¹⁵. Σημειώνεται πάντως ότι μεταξύ των ευρημάτων του χώρου είναι και γκρίζα κεραμική.
- Το ΥΓ (τέλη 8ου αι. έως το 600 π.Χ. περίπου), πιθανόν λατρευτικό, κτίριο στο Τουρκοβούνι Αθηνών¹¹⁶, σωζ. μήκ. (Β.-Ν.) 11,50 και πλ. 7,60 μ., με εσωτερικό θρανίο που δικαιολογείται από το πάχος των τοίχων και θύρα εισόδου στο μέσο του δυτικού τοίχου, στοιχείο που συσχετίστηκε με τις εδαφολογικές συνθήκες του χώρου (Σχέδ. 17-18)¹¹⁷.
- Σπίτια της Σμύρνης της Γεωμετρικής-Υστερογεωμετρικής περιόδου, τα τελευταία με λιθόκτιστο το κάτω μέρος των τοίχων, πλίνθινο το ανώτερο, με κεντρική περίπου εστία, «σκουφωτή» στέγη και εξωτερικό περίβολο¹¹⁸ (Σχέδ. 19-21). Επίσης, το λεγόμενο «Priestess's House», χρονολογούμενο στο 690-670 π.Χ., το οποίο αποκαλύφθηκε κάτω από τα νοτιοδυτικά θεμέλια του ναού της Αθηνάς ΙΙΒ και ΙΙΙ, κατεστραμμένο κατά το νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου από το λίγο νεότερο «σπίτι ιερέως», καθώς έχει ελαφρώς καμπύλους τους μακρείς τοίχους – οι οποίοι καμπυλούμενοι και προς το νότιο άκρο της στενής πλευράς τους δημιουργούσαν προστώ με 1 κίονα, θεωρείται πιθανό ότι είχε μορφή ελλειψοειδούς. Άλλωστε τα αψιδωτά κτίρια στην Αρχαία Σμύρνη φαίνεται ότι – πιθανόν – ήταν λιγότερο κοινά από τα ελλειψοειδή, ενώ η φτωχή διατήρησή τους κάνει δυσκολότερη τη διάκριση μεταξύ των δύο τύπων¹¹⁹. Σημειώνεται πάντως ότι ο χώρος της λεγόμενης «Priestess's House» αποτελούσε το κύριο μέρος του τεμένους και παρέμεινε άκτιστο σε όλες τις οικοδομικές φάσεις του ναού της Αθηνάς.
- Τα ΥΓ κτίρια Α, Β της Μιλήτου καθώς και το επισκευασμένο τον 7ο αι. π.Χ., κτίριο Β¹²⁰ (Σχέδ. 22-23). Επίσης, επισημαίνεται μια χαμηλή ελλειψοειδής επιφάνεια από αργές πέτρες, του 8ου αι. π.Χ., περικλειόμενη από μικρό περίβολο, που βρέθηκε κάτω από το ναό της Αθηνάς και θεωρήθηκε ο αρχαιότερος βωμός στη Μικρά Ασία¹²¹.

111. Βλ. υποσημ. 37 και κυρίως στο Π. Κοντολέον, *Έργον* 1963, εικ. 161. Επίσης Cook, Nicholls 1998, 37.

112. Βλ. υποσημ. 80-81.

113. Η οριστική δημοσίευση των κτιρίων και των ευρημάτων δεν έχει παρουσιαστεί ακόμη, εκτός των ναών της Αθηνάς. Βλ. υποσημ. 18 και ειδικότερα: Akurgal 1961, 94 κ.ε., εικ. 1-2, 301· ο ίδιος, *The Early Period and the Golden Age of Ionia*, *AJA* 66 (1962), 363, πίν. 96, εικ. 3· Snodgrass 1971, 369 κ.ε., εικ. 114· Cook, Nicholls 1959, 102· Drerup 1969, εικ. 40· Mazarakis-Ainian 1997· Cook, Nicholls 1998, 37.

114. Βλ. υποσημ. 57 και ιδιαίτερα Burr 1933, εικ. 3· Müller-Wiener 1968, 120, «δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα».

115. Burr 1933, 552-561. Mazarakis-Ainian 1997, 87 όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

116. Βλ. υποσημ. 60, ιδιαίτερα Lauter 1985 και Mazarakis-Ainian 1997, 87-88.

117. Βλ. όμως και κτίριο Αρείου Πάγου και Μυτιλήνης όπου η θέση της πόρτας στον ανατολικό τοίχο του κτιρίου δεν επιβάλλεται από τη φύση του εδάφους.

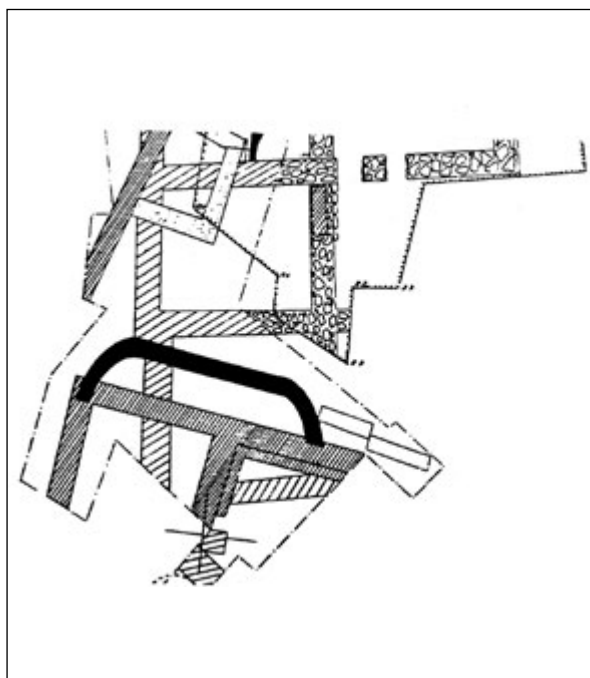
118. Βλ. υποσημ. 18 και ιδιαίτερα Cook 1962, 31-33, εικ. 5· Coldstream 1977, 261 κ.ε.· Drerup 1969, 47· Cook, Nicholls 1998.

119. Βλ. Cook, Nicholls 1998, 60-71, εικ. 13-14. Σημειώνεται επίσης από τον Nicholls (ό.π., 54) ότι από τα τέλη της ΜΓ περιόδου οι πρώην ακατοίχτες περιοχές Σμύρνης φαίνεται να γεμίζουν με σπίτια συχνά ελλειψοειδή, με καλαμένιες στέγες και μικρής διάρκειας ζωή, ενώ συσχετίζεται η ελλειψοειδής-αψιδωτή μορφή των σπιτιών με την αιολική καταγωγή και παράδοση των πρώτων κατοίκων της Σμύρνης, σε αντίθεση με τα ορθογώνια κτίρια που αποδίδονται στους Ίωνες.

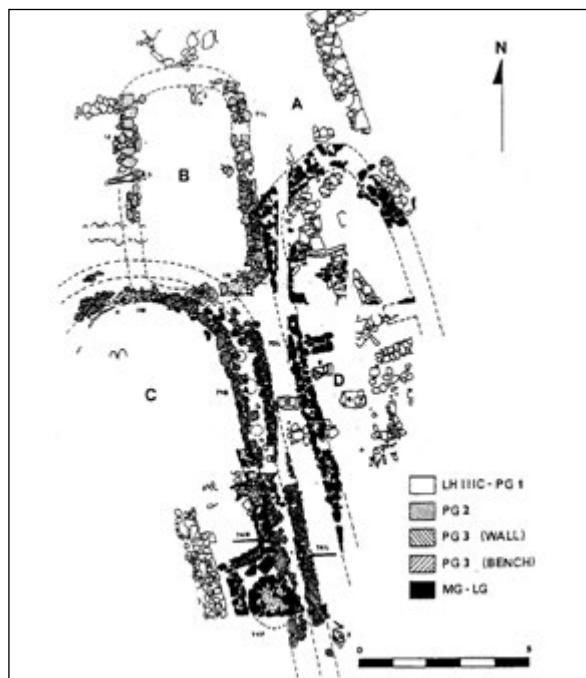
120. Βλ. υποσημ. 23 και Coldstream 1977, 347.

121. Cook 1962, 74-75.

- Κτίριο του 7ου αι. π.Χ. στη Μελίη, με άνισες ανίκες, διαστ. 11,90×9/8,35 μ.¹²² (Σχέδ. 30).
 - Το γεωμετρικό κτίριο στη Μυτιλήνη (οικόπεδο Μουζάλα) πλησίον του Νότιου λιμανιού, με σύγχρονα κεραμικά εργαστήρια (κλιβάνους) (Σχέδ. 28) και το γεωμετρικό κτίριο στο αιολικό ιερό της Κλοπεδής¹²³ (Σχέδ. 29).
 - Το ΥΓ κτίριο IV στις Πιθηκούσες (Ischia) στη συνοικία των μεταλλουργών¹²⁴ (Σχέδ. 31).
 - Ο πρώιμος αρχαϊκός ναός της Πολιάδος Αθηνάς στους Γόννους της Θεσσαλίας¹²⁵ (Σχέδ. 32).
 - Δύο πρώιμα αρχαϊκά κτίρια στη Λάρισα του Έρμου (B.-BA. του μεγάλου ναού)¹²⁶.
 - Η πρώιμη αρχαϊκή «κατασκευή» - ιερό προγονικής λατρείας στην Τροία (Place of Burning)¹²⁷ (Σχέδ. 34).
 - Το αρχαϊκό κτίριο Γ στο Ιερό του Ποσειδώνα στο Ποσειδί Χαλκιδικής¹²⁸ (Σχέδ. 33).
 - Το λατρευτικό κτίριο στα Νικολαίικα Αχαΐας με την ανακατασκευή του τοξωτού προστώου της ανατολικής πλευράς του κτιρίου στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. «με σαφή τάση μνημειοποίησης της πρόσοψης του ναού»¹²⁹.
- Αναφέρονται ακόμη ως κτίρια ελλειψοειδή αλλά χωρίς να δίνονται σχέδια ή περισσότερες πληροφορίες:
- Πρώιμος αρχαϊκός ναός στο Paestum της Ιταλίας¹³⁰.
 - Ιερό κτίριο στην κορυφή του Πηλίου¹³¹.
 - Εκτός από αυτά θεωρήθηκε ότι ανήκει σε ελλειψοειδές κτίριο, ίσως στο αρχαιότερο Τελεστήριο, ο καμπυλόγραμμος ΥΓ τοίχος μήκ. 5,50 μ. που ανασκάφηκε στο Ιερό της Ελευσίνας¹³².

Σχέδ. 14. Γκρότα Νάξου, υπομνημαϊκό ΠΓ σπίτι.
(Π. Κοντολέων, Έργον 1963, εικ. 61).

Σχέδ. 15. Ασίνη, ΠΓ 2, κτίριο Β.
(Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 222).

122. Βλ. υποσημ. 22, ιδιαίτερα Müller-Wiener 1968, 118, εικ. 63-64.

123. Βλ. υποσημ. 30 και Ρούγγου κ.ά. 2017, 111-122.

124. Βλ. υποσημ. 90 και ιδιαίτερα Buchner 1970-1971, 66, εικ. 5.

125. Βλ. υποσημ. 49 και ιδιαίτερα Αρβανιτόπουλος 1910, 250 κ.ε., εικ. 20 και Helly, *Gonnoi I* (ό.π., υποσημ. 49), 72 κ.ε.

126. *Larissa am Hermos I*, 15 κ.ε., εικ. 3, πίν. 4. Müller-Wiener 1968, 118, 120. E. Buschor, *AM* 55 (1930), 16 κ.ε. *AM* 77 (1953), 18.

127. Aslan 2011, εικ. 3.

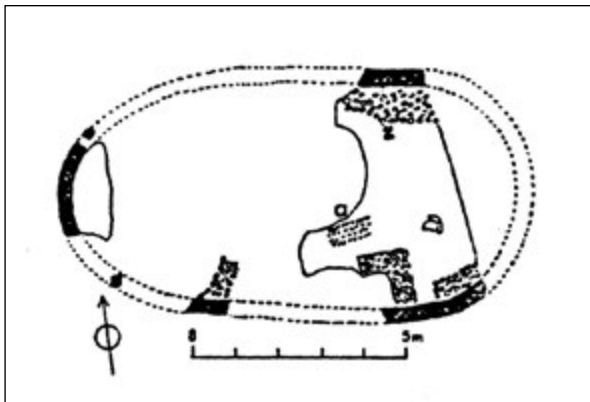
128. Βλ. υποσημ. 45.

129. Βλ. υποσημ. 85 και Κόλια, Γκαδόλου 2011.

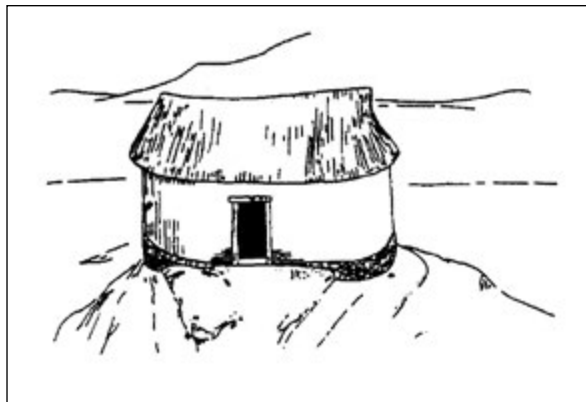
130. *Notizie dei Scavi XVII* (1911), 199. *AA* 1913, 428-432 (και ελλειψοειδής οικία στην Camarina).

131. *ΠΑΕ* 1911, 308 «Το Α... φαίνεται δε όν σχήματος κυκλωτερούς ως το εν Γόννοις».

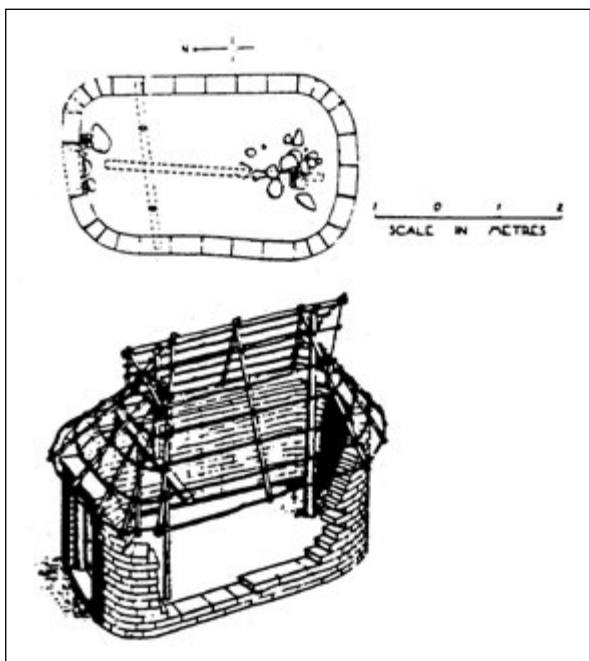
132. G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1960, 57 κ.ε. Drerup 1969, 30.

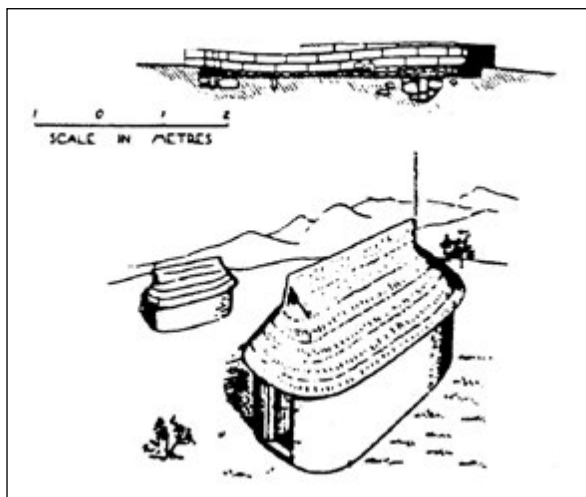
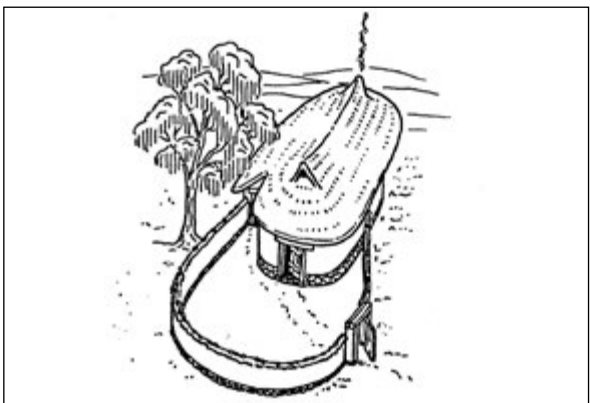
Σχέδ. 16. Αγορά Αθηνών, γεωμετρικό σπίτι
(τέλος 9ος αι. π.Χ. - 730 π.Χ.) (Burr 1933, εικ. 3).

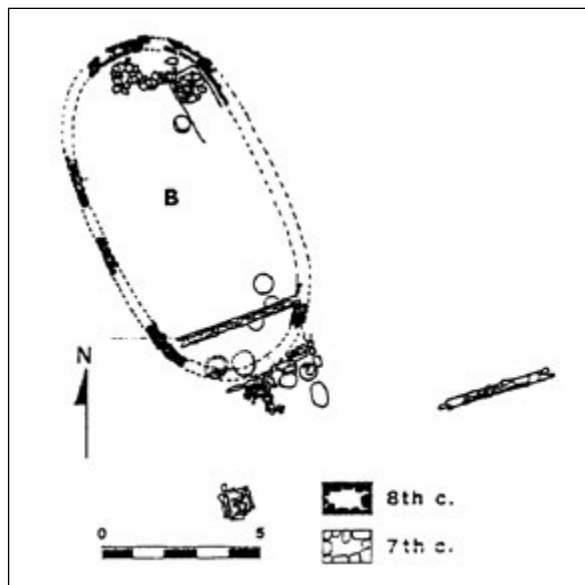
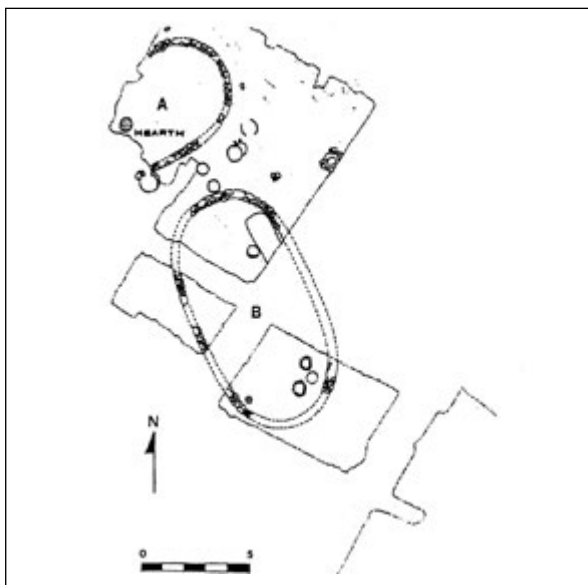
Σχέδ. 17-18. Τουρκοβούνι Αθηνών, ΥΓ κτίριο. (Lauter 1985).

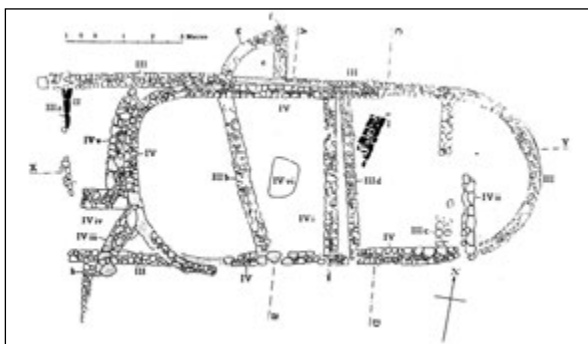
Σχέδ. 19. Σμύρνη, ΠΓ σπίτι. (Akurgal 1961, εικ. 1-2).

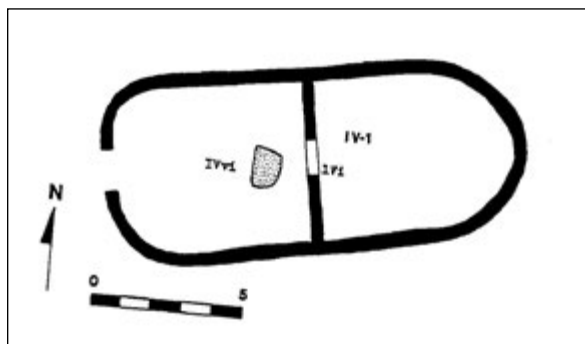
Σχέδ. 20-21. Σμύρνη, οικίες Γ-ΥΓ εποχής. (Γραφική αναπαράσταση R. V. Nicholls).

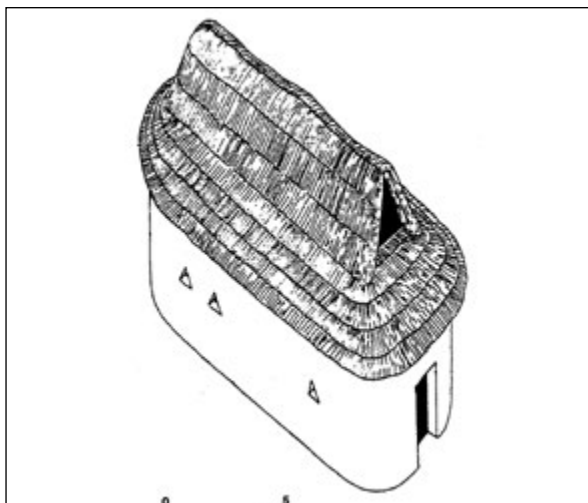
Σχέδ. 22-23. Μίλητος, ΥΓ κτίρια Α, Β. (Kleine, IstMitt 29 (1979), 119-122.

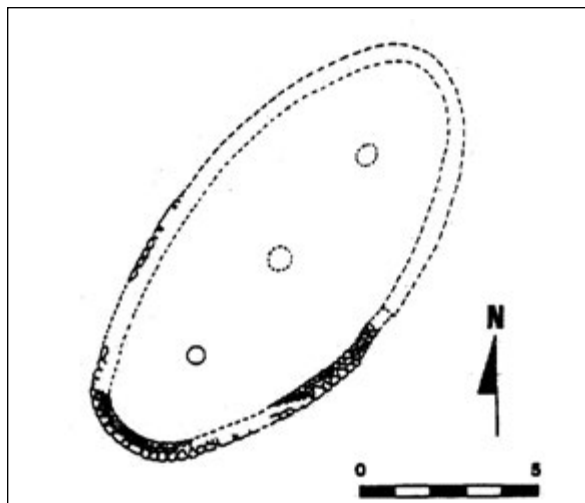
Σχέδ. 24. Άντισσα, κτίρια III-IC.
(Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 358).

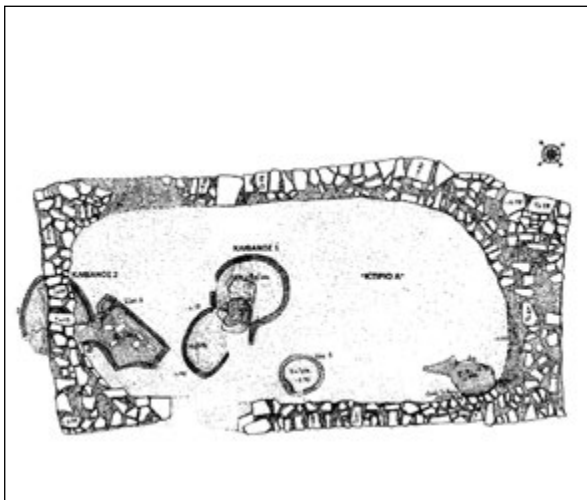
Σχέδ. 25. Άντισσα, κτίριο Β' (IVa).
(Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 361a).

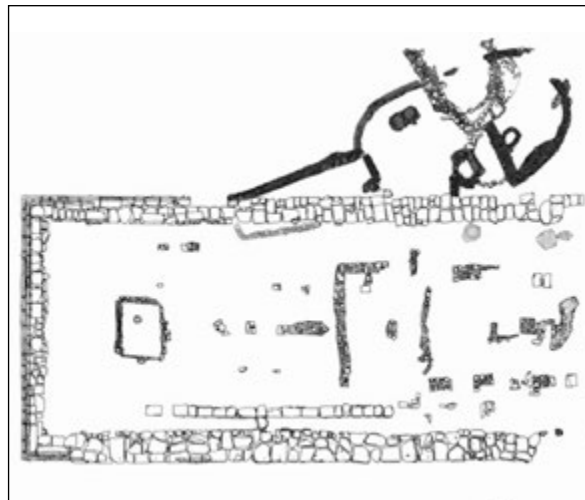
Σχέδ. 26. Άντισσα, κτίριο Β' (IVa), αναπαράσταση.
(Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 362).

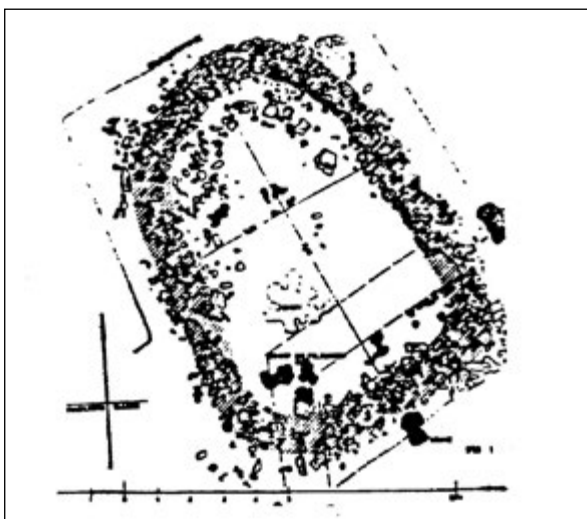
Σχέδ. 27. Πύρρα, ΥΓ Πρόιμο Αρχαϊκό κτίριο.
(Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 367).

Σχέδ. 28. Μυτιλήνη, οικόπεδο Μουζάλα, γεωμετρικό κτίριο Α. (Κουρτζέλλης 2012, σχέδ. 2).

Σχέδ. 29. Κλοπεδή. Ελλειψοειδές κτίριο-ναός, γεωμετρικό κτίριο στο αιολικό ιερό. (Ρούγγου κ.ά. 2017, εικ. 4).

Σχέδ. 30. Μελίη, κτίριο 7ου αι. π.Χ. (Müller-Wiener 1968, εικ. 62).

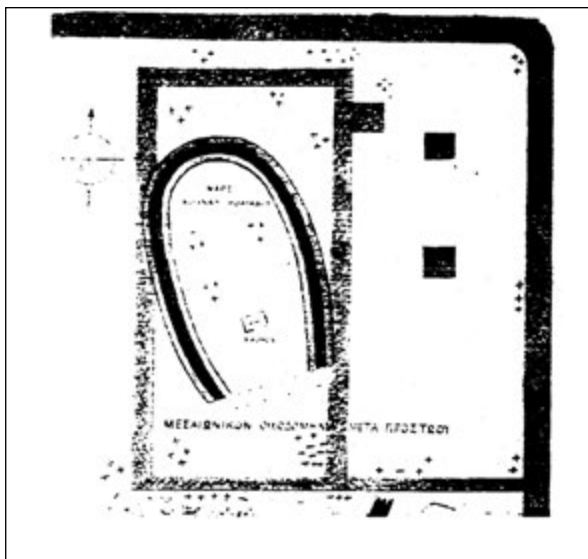

Σχέδ. 31. Πιθηκούσες, ΥΓ κτίριο IV. (Buchner 1970, εικ. 5).

- Στην ομάδα των ελλειψοειδών κτιρίων πρέπει να ενταχθεί με βεβαιότητα και το λεγόμενο «νεότερο αφιδωτό» κτίριο Β' (IV a) της Άντισσας Λέσβου (Σχέδ. 24-26), στο οποίο συνυπήρχαν για μια περίοδο τουλάχιστον οι δύο αφίδες, η ανατολική του αρχαιότερου κτιρίου και η νεότερη δυτική, η οποία κτίστηκε όπως και οι σύγχρονοί της πλάγιοι τοίχοι με το σύστημα «λεσβίας δομής». Αυτό επισημαίνεται από την ανασκαφέα¹³³ αλλά συμπεραίνεται και από τη μελέτη αδημοσίευτων φωτογραφιών του Αρχείου της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών¹³⁴. Από τη μελέτη των φωτογραφιών (Εικ. 40-43) αυτών προκύπτει ότι η δυτική αφίδα

133. Lamb 1931-1932, 46 «The theory that both apses were for a time used simultaneously, in other words, that bits of the early temple were incorporated in the later one when it was first built, would explain (1) the surviving height of the east apse, (2) the cross-wall 1 and (3) the difference in the depth of the foundations».

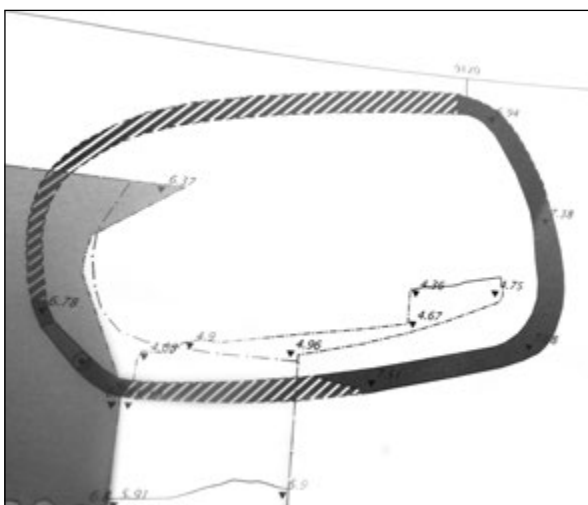
134. Εκφράζω και πάλι τις ευχαριστίες μου στην Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή για την άδεια μελέτης και επανεκτύπωσης ορισμένων από αυτές.

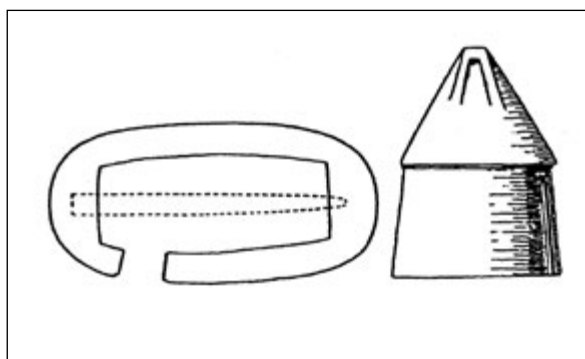
Σχέδ. 32. Γόννοι Θεσσαλίας. Πρώιμος αρχαϊκός ναός της Πολιάδος Αθηνάς. (Αρβανιτόπουλος 1910, εικ. 20).

Σχέδ. 33. Ποσειδί Χαλκιδικής. Αρχαϊκό κτίριο Γ. (Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 27).

Σχέδ. 34. Τροία. Αρχαϊκή κατασκευή. (Place of Burning, Aslan 2011, εικ. 3).

Σχέδ. 35. Σάμος. Πώρινος αναθηματικός οικίσκος, Β' μισό 7ου-α' μισό 6ου αι. π.Χ. (Schattner 1990, εικ. 38).

μ.). Οι νεότεροι τοίχοι κτίστηκαν εν μέρει πάνω στους αρχαιότερους, τους οποίους σεβάστηκαν, και εν μέρει στην επίχωση, ιδιαίτερα ο βόρειος τοίχος ο οποίος στη β' φάση κτίστηκε λίγο νοτιότερα (ώστε το κτίριο IV α είναι στενότερο κατά 0,10-0,30 μ. από το III). Η διάκριση μεταξύ των τοίχων του αρχαιότερου και του νεότερου κτιρίου είναι σαφής, αφού οι νεότεροι είναι κτισμένοι με το «λέσβιο σύστημα» και οι αρχαιότεροι με μικρές αργές πέτρες (Εικ. 42). Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο «έδεσαν» οι πέτρες της λεσβίας δομής του νότιου τοίχου με την απλή αργολιθοδομή της ανατολικής ανίδας στο σημείο πάνω από τον αρχαιότερο διαχωριστικό τοίχο της ανίδας (Σχέδ. 24-25, Εικ. 42 (λεπτομέρεια), όπου οι τοίχοι IIIc και IV

προστέθηκε στη διάρκεια ριζικής ανακαίνισης του κτιρίου στον 8ο αι. π.Χ. και μάλλον προς τα τέλη του¹³⁵, χωρίς να καταστραφεί η αρχαιότερη ανατολική, η οποία άλλωστε σωζόταν σε μεγάλο ύψος (1,85

135. Για τη χαμηλότερη χρονολόγηση από εκείνη που δέχεται η W. Lamb, βλ. πιο πάνω σ.172, υποσημ. 27 και ιδιαίτερα Coldstream 1977, 263, όπου σημειώνεται «The second building, with its sophisticated polygonal masonry, can hardly have been constructed before the beginning of the seventh century».

υ). Αντίστοιχο είναι το «δέσιμο» αρχαιότερου και νεότερου τοίχου στο κτίριο της Μυτιλήνης (βλ. πιο κάτω, Εικ. 47).

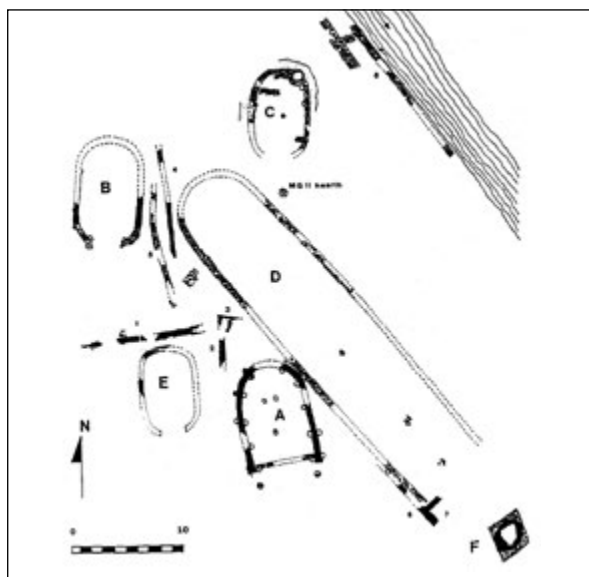
Την άποψη ότι η μορφή του Β κτιρίου της Αντισσας ήταν ελλειψοειδής και όχι απλή αψιδωτή συζητούν και δέχονται και οι H. Drerup, A. M. Snodgrass, W. Müller-Wiener¹³⁶ καθώς και ο Α. Μαζαράκης-Αινιάν¹³⁷.

- Το ΥΓ-πρώιμο αρχαϊκό κτίριο της Πύρρας (367) θεωρείται, επίσης, ότι ήταν ελλειψοειδές στη ΥΓ-Πρώιμη Αρχαϊκή φάση¹³⁸ (Σχέδ. 27).

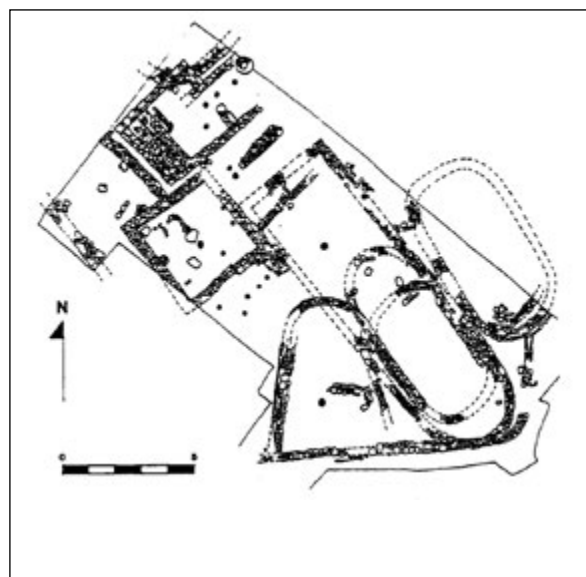
- Τέλος, ο πώρινος αναθηματικός οικίσκος του Ηραίου της Σάμου, που χρονολογείται στο β' μισό του 7ου-α' μισό του 6ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 35)¹³⁹ και οι καλυδόμορφες ιταλικές κάλπες της εποχής του σιδήρου (Σχέδ. 36-37) συμπλήρωναν τον κατάλογο και την εικόνα των ελλειπτικής μορφής κτισμάτων των πρώιμων ιστορικών χρόνων που είχαμε έως τη δεκαετία του 1980.

Σχέδ. 36-37. Ιταλικές κάλπες εποχής σιδήρου. (Gierow II, εικ. 44, 61).

Σχέδ. 38. Ερέτρια, περιοχή Δαφνηφόρειου. Γεωμετρικά κτίρια C, B, E. (Verdan, Antk 45 (2002), εικ. 21).

Σχέδ. 39. Ερέτρια, νότιος τομέας, ΥΓ κτίρια. (Mazarakis-Ainian 2007, εικ. 8).

136. Drerup 1969, 26. AA 1964, 184 κ.ε. Snodgrass 1971, 408-409 «apparently oval building, in the late eight century». Müller-Wiener 1968, 119-120. Αντίθετη άποψη έχει ο Nickels 1976, 1, 122-123, εικ. 19.

137. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 361 και αναπαράσταση σχεδιαστική αριθ. 362.

138. Βλ. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 367.

139. Βλ. και Schattner 1990, 15, 29, εικ. 4, 77, εικ. 36, 79, εικ. 37-38.

Εικ. 40. Άντισσα. Ελλειψοειδές κτίριο 1.

Εικ. 41. Άντισσα. Ελλειψοειδές κτίριο Β. Ανατολική αψίδα, τοίχος λεσβίας δομής 3C.

Εικ. 42. Άντισσα. Ελλειψοειδές κτίριο Β. Ένωση λεσβίας δομής με αργολιθοδομή 4d.

Εικ. 43. Άντισσα. Ελλειψοειδές κτίριο Β. Ανατολική αψίδα.

Ο αριθμός των καμπυλόγραμμων κτισμάτων και ειδικότερα των ελλειψοειδών αυξήθηκε κατά πολύ με τις ανασκαφές και μελέτες των τελευταίων ετών, ιδιαίτερα στην Εύβοια (Ερέτρια¹⁴⁰, Λευκαντί¹⁴¹, Βιγλατούρι¹⁴²) και στον Ωρωπό¹⁴³, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως η Λαθούριζα¹⁴⁴ και ο Πλαταμώνας¹⁴⁵. Με τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών και με τις πρόσφατες δημοσιεύσεις έχουμε πολύ καλύτερη

140. Βλ. υποσημ. 40.

141. Βλ. υποσημ. 41.

142. Βλ. υποσημ. 42.

143. Βλ. υποσημ. 64.

144. Βλ. υποσημ. 63.

145. Βλ. υποσημ. 47, ιδιαίτερα Πουλάκη-Παντερμαλή 2006, ό.π. (υποσημ. 47), 121-129.

εικόνα όχι μόνον για το πλήθος, τη μορφή τους και τα κατασκευαστικά στοιχεία των ελλειψοειδών κτιρίων, αλλά και τη λειτουργία και χρήση τους, στοιχεία που συντείνουν στην κατανόηση της κοινωνικής, θρησκευτικής και οικονομικής οργάνωσης και ένταξής τους σε οικισμούς, όπως η Ερέτρια και ο Ωρωπός.

Η Ερέτρια παρουσιάζει ίσως τη μεγαλύτερη πυκνότητα ελλειψοειδών κτιρίων στην Εύβοια ως τώρα:

Α) Στην περιοχή του Δαφνηφόρειου, εντοπίζονται τρία ελλειψοειδή Γεωμετρικά κτίρια, με προσανατολισμό Β.-Ν. και πιθανή είσοδο στη νότια αψίδα: το κτίριο C (ή 17), ανατολικά και τα κτίρια Β και Ε δυτικά του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, με τοίχους περιβόλων μεταξύ αυτών (Σχέδ. 38)¹⁴⁶. Είναι αξιοσημείωτο ότι το κτίριο C (ή 17), θεωρείται εργαστήριο μεταλλοτεχνίας.

Β) Στο Νότιο Τομέα του οικισμού (οικόπεδο Ρούσου), έχουν αποκαλυφθεί τμήματα τριών ή τεσσάρων τουλάχιστον ΥΓ επάλληλων ελλειψοειδών κτιρίων που περιβάλλονται από ισχυρούς περιβόλους. Στα κτίρια διακρίνονται έξι οικοδομικές φάσεις, με ιδιαίτερη δραστηριότητα γύρω στο 700 π.Χ.¹⁴⁷. Ένα μικρό ελλειψοειδές (διαστ. 5,50×3,50 μ.) της 3ης οικοδομικής φάσης, ένα δεύτερο της 4ης φάσης, δύο νέα «αψιδωτά ή ελλειψοειδή οικοδομήματα» (διαστ. 6×4,50 και 7×4 μ.), της 5ης φάσης (Σχέδ. 39). Σημειώθηκε ότι «το ανατολικό σκέλος του περιβόλου καταλήγει στο μέσο περίπου της αψίδας» του τελευταίου ελλειψοειδούς κτιρίου, «κάτι που παρατηρείται τόσο στο ιερό του Απόλλωνος ... όσο και στον Ωρωπό» (κάτι αντίστοιχο συναντούμε και στο οικόπεδο της οδού Αχιλλέως στη Μυτιλήνη με το τείχος T σε μικρή απόσταση από το ελλειψοειδές). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά συμπεραίνεται από τον Α. Μαζαράκη-Αινιάν, ότι «κατά τις τρεις νεώτερες αρχιτεκτονικές φάσεις του Ν. τομέα της Ερέτριας, του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αι. π.Χ., οικοδομήθηκε προς Ν. περίβολος που περιέκλεισε μια ομάδα από αψιδωτά και ελλειψοειδή οικοδομήματα»¹⁴⁸.

Γ) Αψιδωτά ή ελλειψοειδή κτίρια περιβαλλόμενα από περιβόλους σημειώνονται και σε άλλα οικόπεδα πλησίον του λιμανιού, όπως το οικόπεδο Αρβανίτη και το οικόπεδο Τερζάκη (Σχέδ. 40)¹⁴⁹.

Δ) Δύο ΥΓ ελλειψοειδή (;) κτίρια, με ευθύγραμμους περιβόλους, στο Ο.Τ. 205, που ο Π. Θέμελης ταύτισε με εργαστήριο χρυσοχοΐας¹⁵⁰.

Ε) Στο Βόρειο Τομέα της πόλης το ελλειψοειδές κτίριο Α (Σχέδ. 41) (γύρω στο 725 π.Χ.) και το ελλειψοειδές μάλλον κτίριο Β (Σχέδ. 42) (γύρω στο 700 π.Χ.), πλησίον του εξωτερικού τείχους της πόλης συμπληρώνουν την εικόνα των ελλειψοειδών κτιρίων στην Ερέτρια με τη βοήθεια και της σχεδιαστικής αναπαράστασής τους (Σχέδ. 43-44).

- Ένα αρκετά μεγάλο ΥΓ ελλειψοειδές κτίριο (διαστ. 9×6 μ.), περιβαλλόμενο από τοίχο σε απόσταση 1 μ. από αυτό, αποκαλύφθηκε στο Λευκαντί/Ξερόπολη¹⁵¹ (Σχέδ. 45). Επίσης, στο Βιγλατούρι, στα ανατολικά της Εύβοιας, θέση που ταυτίζεται με την αρχαία Κύμη, ανασκάφηκε ένα σχετικά μεγάλο επίσης ελλειψοειδές κτίριο (διαστ. 9×4,9 μ.) με εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο, της ΜΓ II-ΥΓ I εποχής, περιβαλλόμενο από ευθύγραμμους τοίχους περιβόλου σε μικρή απόσταση από αυτό. Το κτίριο αυτό χαρακτηρίστηκε από την ανασκαφέα¹⁵² ως Ηρώ, ωστόσο η ύπαρξη δύο κλιβάνων κεραμικών στην αυλή του οδηγεί στο συσχετισμό του με εργαστηριακές μάλλον δραστηριότητες (Σχέδ. 46)¹⁵³.

- Τέλος, στον παραθαλάσσιο οικισμό της Σκάλας Ωρωπού, στην απέναντι από την Ερέτρια ακτή του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, που ταυτίζεται με την ομηρική Γραία, φαίνεται πως υπάρχει η μεγαλύτερη γνωστή ως τώρα συγκέντρωση ελλειψοειδών κτιρίων.

146. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 104. S. Verdan, Fouilles dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 45 (2002), εικ. 2. Μαζαράκης-Αινιάν 2008, 956-957. P. Auberson, K. Schefold, *Ερέτρια*. Οδηγός της αρχαίας πόλης (μτφρ. Π. Θέμελης), 1973, 229-233.

147. Μαζαράκης-Αινιάν 2007, 958-960, εικ. 8.

148. Μαζαράκης-Αινιάν 2007, 959. Βλ. και διαφορετική σχεδιαστική απόδοση των οικοδομικών φάσεων από τον J. Morris, *Archaeology and Archaic Greek History*, στο N. Fisher, H. van Wees, *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, London 1998, 1-91, ειδικότερα 18, εικ. 5 και αρχική κάτοψη των κτισμάτων του χώρου από την L. Kahil, *Quartier des maisons géométriques*, *AntK* 24 (1981), 165-172, πίν. 172.

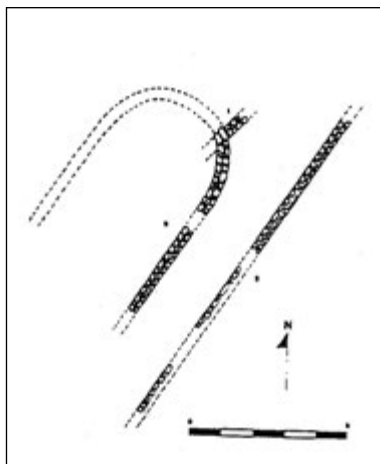
149. Ανδρειωμένου, Αψιδωτά οικοδομήματα, ό.π. (υποσημ. 40), 206-225. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 110. Μαζαράκης-Αινιάν 2007, 960, εικ. 9-10.

150. Π. Θέμελης, Η Ερέτρια τον 8ο αι. π.Χ. Εργαστήριο χρυσοχοΐας, *Αρχαιολογία*, τχ. 42 (1992), 29-32. P. Themelis, *An 8th Century Goldsmith's Workshop at Eretria*, στο Hägg 1983, 155-165, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

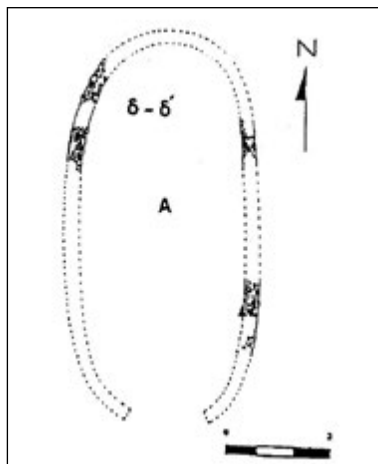
151. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 96-97.

152. E. Sapouna-Sakellarakis, *Geometric Kyme*, στο Bats, d'Agostino 1998, 59-104, ειδικότερα 89, εικ. 30.

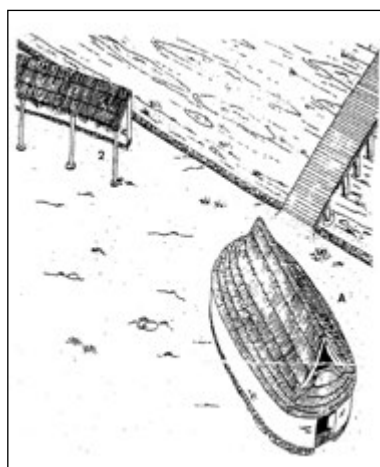
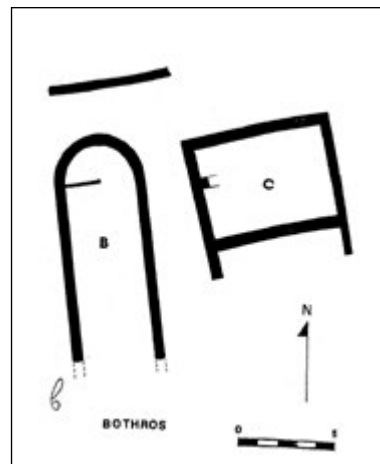
153. Βλ. και Μαζαράκης-Αινιάν 2002, 209-213.

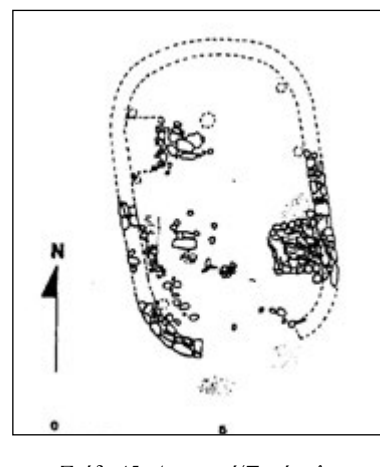
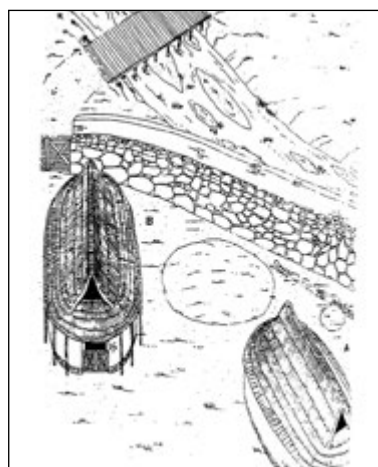
Σχέδ. 40. Ερέτρια. Οικόπεδο Τερζάκη.

Σχέδ. 41-42. Ερέτρια, Βόρειος τομέας. Ελλειψοειδή κτίρια Α (γύρω στο 725 π.Χ.), Β (γύρω στο 700 π.Χ.).

Σχέδ. 43-44. Ερέτρια. Γραφική αναπαράσταση ελλειψοειδών κτιρίων Α και Β. (Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 118-119).

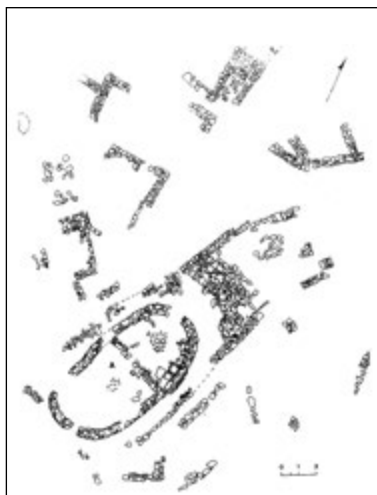

Σχέδ. 45. Λευκαντί/Ξερόπολη. Ελλειψοειδές ΥΓ κτίριο. (Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 97).

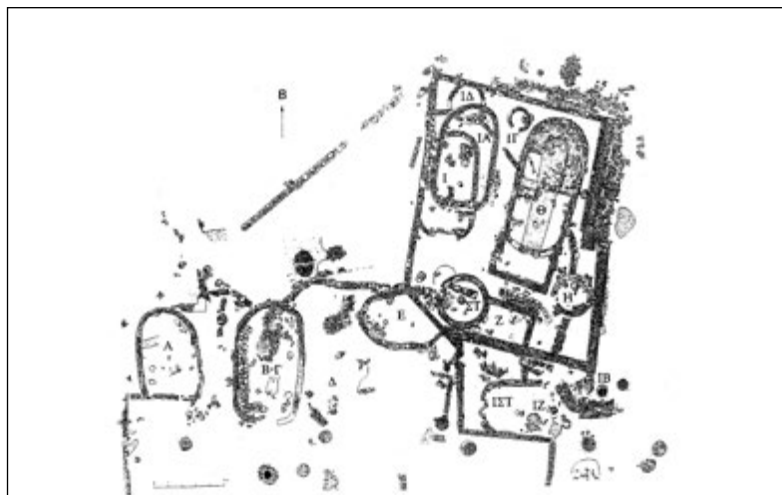
Ειδικότερα στον Κεντρικό Τομέα του οικισμού έχει έρθει στο φως ένα εκτεταμένο συγκρότημα εργα-στηρίων μεταλλοτεχνίας αλλά και κεραμικής στο οποίο εντάσσονται οκτώ ελλειψοειδή κτίρια (και μόνον ένα αψιδωτό, ένα ορθογώνιο και έξι κυκλικά) (Σχέδ. 47). Αντίστοιχα, στο Δυτικό Τομέα αποκαλύφθηκαν επτά ελλειψοειδή (μαζί με έξι κυκλικά και δύο ορθογώνια). Τα κτίρια αυτά ήταν σε χρήση από τα μέσα του 8ου έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. διακρινόμενα σε έξι οικιστικές φάσεις (2-7)¹⁵⁴. Όπως σημειώνεται, στον Ωρωπό υπάρχει «η μεγαλύτερη συγκέντρωση καμπυλόγραμμων κτιρίων των πρώιμων ιστορικών χρόνων του ελλαδικού χώρου».

Χαρακτηριστικό των κτιριακών συγκροτημάτων είναι η ύπαρξη πολυάριθμων περιβόλων. Οι τοίχοι των κτιρίων είναι κατασκευασμένοι με αδρά κατεργασμένους λίθους και στην ανωδομή από ωμές πλίνθους. Το

154. Mazarakis-Ainian 1997, 47-48, 100-101, εικ. 75-77. Mazarakis-Ainian 2002, 183. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 369-387, εικ. 1-10, με συγκεντρωμένη προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης, Α. Ρ. Gounaris, Curvilinear Versus Rectangular? A Contribution to the Interpretation of the Evolution in Architectural Forms in Greece during the Protogeometric - Geometric - Archaic periods Based on a Study of the Constructions at Oropos, στο Mazarakis-Ainian 2007, 77-122, με πλήρη ανάπτυξη των οικοδομικών/χρονολογικών φάσεων και της εξέλιξης.

Σχέδ. 46. Βιγλατούρι (αρχαία Κύμη). Κάτοψη. Ελλειψοειδές κτίριο ΜΓ-ΥΓ χρόνων. (Sapouna-Sakellaraki 1998, εικ. 30).

Σχέδ. 47. Σκάλα Ωρωπού. Κάτοψη ελλειψοειδών κτιρίων στο συγκρότημα μεταλλικών εργαστηρίων 8ου-7ου π.Χ. αιώνα. (Mazarakis-Ainian 2001, state 1997, εικ. N).

πιο επιβλητικό κτίριο είναι το ελλειψοειδές κτ. Θ στον Κεντρικό Τομέα, το οποίο στη φάση 4 μετατράπηκε σε ανιδωτό με προσθήκη ορθογώνιου χώρου στη νότια αψίδα, η οποία ωστόσο αποκαταστάθηκε και πάλι στη φάση 5 ώστε το κτίριο να παραμείνει ελλειψοειδές. Με εγκάρσιο τοίχο διαχωρίζεται σε δύο χώρους, με είσοδο στη νότια αψίδα, πλατύ θρανίο στη βόρεια και κεντρική εστία. Η ιδιαίτερη κατασκευή του και τα πολύτιμα ευρήματα οδήγησαν στην άποψη ότι πρόκειται για κατοικία «σημαίνοντος προσώπου» που είχε πιθανόν την εποπτεία του εργαστηριακού χώρου και της παραγωγής¹⁵⁵.

Πάντως με την αποκατάσταση των κτιρίων του Ωρωπού και των διαφόρων οικοδομικών φάσεών τους είναι προφανές ότι ένας μεγάλος αριθμός αυτών, που χρονολογούνται από τα μέσα του 8ου έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ., ανήκει στην κατηγορία των ελλειψοειδών.

Από τα πλέον αξιοσημείωτα στοιχεία του οικισμού των καμπυλόγραμμων κτιρίων του Ωρωπού αλλά και της Ερέτριας και του Βιγλατορίου είναι α) η ύπαρξη εργαστηρίων επεξεργασίας και παραγωγής μεταλλικών αντικειμένων αλλά και κεραμικών και β) οι περίβολοι που περιβάλλουν κτίρια και εργαστηριακούς χώρους ορίζουν τα κτιριακά συγκροτήματα ή μεμονωμένα κτίρια και πολλές φορές βρίσκονται σε μικρή απόσταση από αυτά¹⁵⁶. Τα ίδια χαρακτηριστικά στοιχεία, ελλειψοειδή κτίρια, περίβολοι και εργαστηριακές εγκαταστάσεις, συναντώνται και στην αποικία των Ερετριέων στη Δύση, στις Πιθηκούσες¹⁵⁷ και τελευταία στον Πλαταμόνα Πιερίας, που φαίνεται να έχει σχέσεις με την Εύβοια αλλά και το Ανατολικό Αιγαίο¹⁵⁸, και στη Μυτιλήνη¹⁵⁹.

Η Ερέτρια στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. π.Χ. παρακμάζει και ο πληθυσμός της μειώνεται, ενώ και ο οικισμός στην Ξερόπολη-Λευκαντί καταστρέφεται και εγκαταλείπεται, ίσως ως αποτέλεσμα του Ληλάντιου πολέμου. Αντίθετα, οι δραστηριότητες στον Ωρωπό συνεχίζονται ως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.¹⁶⁰. Τα καμπυλόγραμμα κτίρια, η μεταλλοτεχνία, οι περίβολοι, ενισχύουν την άποψη για τον «ευβοϊκό προσανατολισμό του Ωρωπού», ότι πιθανόν ο Ωρωπός δέχθηκε «πρόσφυγες» από την Ερέτρια ή ήταν αποικία της¹⁶¹.

155. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 375-376.

156. Mazarakis-Ainian 2002, ιδιαίτερα 193-194, 201-202, 208 κ.ε. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, ιδιαίτερα 370, 371, 382, 384-387. Μαζαράκης-Αινιάν 2007, 955-962.

157. Βλ. υποσημ. 90 και Μαζαράκης-Αινιάν 2004, ιδιαίτερα 364, 386.

158. Βλ. υποσημ. 47· Χατζή-Βαλλιάνου 2005· Πουλάκη-Παντερμαλή, ό.π. (υποσημ. 47), 123.

159. Κουρτζέλλης 2012.

160. Είναι αξιοσημείωτο ότι στον 6ο αι. π.Χ. παρατηρείται «ριζική αναδιοργάνωση του χώρου» αλλά και «εγκατάλειψη των καμπυλόγραμμων κτιρίων», βλ. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, «Ωρωπός στην ΠΕΣ», 382-383.

161. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 382.

Σχεδόν όλα τα παραπάνω παρουσιαζόμενα ελλειπνοειδή κτίρια (τουλάχιστον σύμφωνα με τις κατόψεις και τις πληροφορίες που έχουν δημοσιευτεί) έχουν τη μορφή της ασύμμετρης έλλειψης, όπου η μία αψίδα είναι λίγο ή πολύ πιο ανοιχτή από την άλλη (Αγορά Αθηνών, Άντισσα, Πιθηκούσες), οι αψίδες είναι αβαθείς (ΠΓ κτίριο Σμύρνης, Ασίνης κτ. Β), με αποστρογγυλεμένες γωνίες στη μια στενή πλευρά αντί μιας ενιαίας αψίδας (Μελίης, Λάρισας του Έρμου, Τροίας), με περισσότερο ευθείς τους πλευρικούς τοίχους (Σμύρνης, Μιλήτου, Άντισσας, Πιθηκουσών, Νάξου). Η ελλειπτική κάτοψη του κτιρίου στο οικοπέδο Μουζάλα Μυτιλήνης, εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο εξωτερικά σχήμα, αποτελεί μια ιδιαιτερότητα.

Περισσότερο συμμετρική παρουσιάζεται η έλλειψη του ναού των Γόννων, αν και λείπει το Ν αψιδωτό άκρο «ένθα ελάχιστα ίχνη διετηρήθησαν διότι ήτο υψηλός ο βράχος» και το κτίριο θεωρείται ανοικτό «εν είδει πετάλου» (ΠΑΕ 1910, 253).

Μπορούμε να πούμε ότι συμμετρικότερα ελλειπτική είναι η κάτοψη του ΥΓ- 7ου αι. π.Χ. κτιρίου Β της Μιλήτου (Σχέδ. 22-23), του κτιρίου Γ στο Ποσειδί Χαλκιδικής (Σχέδ. 33), των ΥΓ κτιρίων της Ερέτριας και του Ωρωπού (κτ. Θ, ΙΑ)¹⁶². Καθαρά ελλειπτικές βέβαια είναι οι φόρμες του οικίσκου της Σάμου και των ιταλικών καλπών-ομοιωμάτων.

Μέσα σ' αυτό το σύνολο των ελλειπνοειδών κτιρίων η κάτοψη του κτιρίου Α της Μυτιλήνης, όπως έχει αποκαλυφθεί και υποθετικά συμπληρωθεί, παρουσιάζει τη μεγαλύτερη ομοιότητα ως προς τη συμμετρία των αψίδων και τον ευθύ πλευρικό τοίχο, με το κτίριο Β της Μιλήτου, ιδιαίτερα μετά την προσθήκη του διαχωριστικού τοίχου της νότιας αψίδας (του 7ου αι. π.Χ.), με το κτίριο στο Ποσειδί ως προς τους πλευρικούς ευθείς τοίχους, αλλά και με τα κτίρια IV της Ischia (Πιθηκούσες) και το κτίριο Άντισσας IV i και ii, ως προς τους ευθείς πλευρικούς τοίχους, τη μορφή της ανατολικής αψίδας και τους διαχωριστικούς τοίχους των αψίδων. Το επίμηκες κτίριο Β της Ερέτριας (N. Quarter) του 700 π.Χ. περίπου (Σχέδ. 42) παρουσιάζει εξαιρετική ομοιότητα ως προς τους ευθείς πλευρικούς τοίχους και τη σωζόμενη βόρεια αψίδα, ωστόσο το γεγονός ότι δεν σώζεται το νότιο άκρο του καθιστά αβέβαιη την κάτοψη του κτιρίου ως ελλειπνοειδούς ή απλώς αψιδωτού. Ομοιότητα επίσης παρουσιάζεται με τα κτίρια του οικοπέδου Ρούσσου στην Ερέτρια και με τα ελλειπνοειδή κτίρια του Ωρωπού, ιδιαίτερα κτίρια Α, Β-Γ, ΙΑ, ΙΣΤ, του Κεντρικού Τομέα της 3ης, 4ης και 5ης Φάσης, και ειδικότερα το κτίριο Θ που ταυτίστηκε με «κατοικία σημαίνοντος προσώπου που είχε υπό την εποπτεία του τον εργαστηριακό χώρο»¹⁶³ (Σχέδ. 47).

Όλα τα παραπάνω ελλειπνοειδή κτίρια είναι μονόχωρα, εκτός από τα κτίρια της Άντισσας, του Βιγλατορίου, της Ischia (Πιθηκούσες) καθώς και το κτίριο Β του Βόρειου τομέα της Ερέτριας και το κτίριο 17 (C) στο Ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, βορειοανατολικά του ναού. Αυτά είναι τα μόνα ελλειπνοειδή κτίρια που φαίνεται να έχουν εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους, ενώ αντιθέτως είναι συνήθης ο εγκάρσιος τοίχος της αψίδας στα απλά αψιδωτά κτίρια¹⁶⁴.

Η συμμετρικότερη μορφή της αψίδας του κτιρίου της Μυτιλήνης στο άκρο δύο μακρών ευθύγραμμων - παράλληλων τοίχων, με τον εγκάρσιο διαχωριστικό τοίχο στο σημείο όπου αρχίζει η καμπύλη της αψίδας, έχει τα καλύτερα ανάλογα παραδείγματα σε πολύ πιο μακρινούς χρόνους, στα ΜΕ αψιδωτά κτίρια της Ολυμπίας (κτίρια 2 και 5), Κοράκου, Εύτρησης (C) και Λέρνας, ενώ άλλα ΥΓ και σύγχρονά του αψιδωτά κτίρια, όπως π.χ. του Θέρμου της Αιτωλίας, της Ερέτριας, του Λευκαντίου, των Μυκηνών, έχουν αψίδες περισσότερο βαθιές¹⁶⁵.

Παρά τη μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ των ΜΕ αψιδωτών κτιρίων και του ελλειπνοειδούς της Μυτιλήνης, φαίνεται πως ανάγκες και προβλήματα κατασκευαστικά (π.χ. η στήριξη της στέγης) και η χρήση

162. Στην ομάδα αυτή είχα εντάξει και το κτίριο της Νάξου, το οποίο καθώς είχε ανασκαφεί το μισό, σύμφωνα με τα παλαιά σχέδια, έδινε την εικόνα της μισής έλλειψης με ευθύ τοίχο μεταξύ των δύο αψίδων (βλ. Σχέδ. 14), άποψη που ανασκευάστηκε μετά από τα στοιχεία των νεότερων ερευνών (βλ. υποσημ. 37).

163. Mazarakis-Ainian 2001, ιδιαίτερα εικ. 19-20. Μαζαράκης-Αινιάν 2004. Α. Gounaris, Curvilinear Versus Rectangular?, στο Mazarakis-Ainian 2007, 77-122.

164. Βλ. ναό Μυκηνών, Μέγαρο Β Θέρμου, κτίριο Σάρδεων, Πάρου, Ηρώο στο Λευκαντί, Βουλευτήριο Ολυμπίας, αψιδωτό κτίριο Β' και άλλο ανατολικά του Ναού Απόλλωνος στην Ερέτρια, το αρχαιότερο αψιδωτό κτίριο της Άντισσας, ναό Β Κορίνθου και το κτίριο του Bessan.

165. Βλ. Sinos 1971, 81 κ.ε., εικ. 189, 193, 195, 197-198, 204-220 και W. A. McDonald, Excavations at Nichoria in Messenia: 1969-1971, *Hesperia* 41 (1972), 251-254, εικ. 9.

ορισμένων υλικών (ξύλα, πηλός) σε συνδυασμό με ιδιαίτερες λειτουργικές ανάγκες και πιθανόν μια αισθητική αντίληψη, επέβαλλαν συγκεκριμένους τύπους κτιρίων και αναλογίες, όμοιους ακόμη και σε διαφορετικές εποχές, πολύ περισσότερο μάλιστα σε περιοχές όπου η συνέχιση του αρχιτεκτονικού τύπου ήταν αδιάλειπτη.

Από τα νεότερα καμπυλόγραμμα κτίρια παρόμοια μορφή ανίδιας και ευθύγραμμους παράλληλους μακρείς τοίχους παρουσιάζει το «αψιδωτό» κτίριο Β στην Ερέτρια (Σχέδ. 42), χρονολογούμενο γύρω στα 700 π.Χ., τα προαναφερθέντα κτίρια του Ωρωπού, το κτίριο Γ στο Ποσειδί και το βόρειο σκέλος του Βουλευτηρίου της Ολυμπίας, κτίρια σύγχρονα του κτιρίου της Μυτιλήνης της δεύτερης οικοδομικής φάσης του.

Εσωτερικά στηρίγματα ή κίονες, που ήταν απαραίτητα πολλές φορές για τη στήριξη της στέγης, δεν ήταν άγνωστα στα καμπυλόγραμμα κτίρια. Αναφέρονται από τους ανασκαφείς λίθινες βάσεις ή οπές-υποδοχές στύλων στο ΠΓ σπίτι της Σμύρνης, στο αψιδωτό κτίριο στα Νιχώρια της Μεσσηνίας¹⁶⁶, στο Δαφνηφόρειο της Ερέτριας¹⁶⁷ και στο μνημειώδες Ηρώο του Λευκαντίου, καθώς και στο ναό στα Σολύγεια¹⁶⁸, ενώ στην είσοδο του ναού των Γόννων πιστεύεται ότι υπήρχαν δύο κίονες που έφεραν πόρινα κιονόκρανα. Βάσεις κίωνων σημειώνονται στην Πύρρα, μια κυλινδρική λίθινη βάση, πιθανότατα βάση ξύλινου κίονα /υποστύλωματος στον άξονα στο εσωτερικό της αψίδας (Unit I), και στην Άντισσα σημειώνεται στο δυτικό άκρο του Νότιου τοίχου του αρχαιότερου αψιδωτού κτιρίου ΙΙΙ μια επίπεδη πέτρα ως πιθανή βάση ξύλινης παραστάδας.

Στο ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης βρέθηκε μία μόνο λίθινη βάση, πιθανότατα κίονα ξύλινου, πολύ κοντά στον ανατολικό τοίχο και μάλιστα σε μικρή απόσταση από το σημείο που αρχίζει να σχηματίζεται η νότια αψίδα (Εικ. 44). Πιθανόν ήταν η βάση στηρίγματος της οροφής στο νοτιότερο τμήμα του επιμήκους κτιρίου αντίστοιχα με τον εγκάρσιο - διαχωριστικό τοίχο της βόρειας αψίδας. Δυστυχώς η κάλυψη και εν πολλοίς καταστροφή του νότιου/νοτιοδυτικού μέρους του ελλειψοειδούς κτιρίου από τους νεότερους τοίχους (Σχέδ. 12-13) δεν επιτρέπει μια βέβαιη αποκατάσταση του μνημείου.

Από όλα τα ελλειψοειδή κτίρια που εξετάσαμε, κανένα δεν έχει τις αναλογίες μήκους-πλάτους της Μυτιλήνης, εκτός από το ελλειψοειδές κτίριο Β της Άντισσας το οποίο έχει ίδιο σχεδόν μήκος (14,30 μ.) και πλάτος (5,50-5,25 μ.) και το κτίριο Γ του Ποσειδωνίου (πλ. 5,50 μ.) με το οποίο υπάρχει επίσης η ομοιότητα ως προς την αρχαιότερη κατασκευή της νότιας αψίδας αλλά και την επιμελημένη τοιχοποιία. Αυτά τα ελλειψοειδή κτίρια άλλωστε είναι τα μόνα που παρουσιάζουν μεγάλες σχετικά διαστάσεις και το μακρόστενο χαρακτήρα των αρχαιότερων ελληνικών ναών, αψιδωτών και ορθογώνιων.

Όλα τα άλλα ελλειψοειδή κτίρια είναι μικρότερα και η αναλογία του πλάτους τους σχετικά με το μήκος είναι μεγαλύτερη (σχεδόν 1:2 ή λίγο μεγαλύτερη). Αυτή είναι και η αναλογία πλάτους-μήκους του οικίσκου

Εικ. 44. Νότια αψίδα. Βάση κίονα.

166. McDonald, ό.π., 253 (Νιχώρια).

167. Βλ. και Mallwitz 1981, ειδικότερα 602-603, 608-609.

168. Βλ. *Το Έργον*, 1958, 112-117 και Mazarakis-Ainian 2001, 149-150. Γενικά για κίονες-στηρίγματα στα γεωμετρικά κτίρια, βλ. Drerup 1969, 112 κ.ε.

της Σάμου και φαίνεται πολύ πιθανό ότι την επέβαλλαν λόγοι κατασκευαστικοί και κυρίως στήριξης της στέγης. Οι εσωτερικοί επίσης τοίχοι και τα στηρίγματα ήταν επιβεβλημένα για τους ίδιους λόγους, πέρα από τους λειτουργικούς, στην περίπτωση που τα κτίρια είχαν μεγαλύτερο μήκος, όπως της Άντισσας και της Μυτιλήνης.

Οικοδομικά στοιχεία

Η συμμετρική κάτοψη του κτιρίου της Μυτιλήνης και οι μελετημένες αναλογίες του δίνουν ένα χαρακτήρα μνημειακό που γίνεται ακόμα πιο φανερός και έντονος χάρη στο μεγάλο σχετικά σωζόμενο ύψος του εξωτερικού τοίχου και κυρίως την ιδιαίτερα επιμελημένη ανωδομή του.

Στον εξωτερικό τοίχο (Μ), όπως και στο διαχωριστικό τοίχο της αψίδας (Ν), διακρίνονται σαφώς δύο οικοδομικές φάσεις, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το κάτω μέρος των δύο τοίχων, αλλά σε μεγάλο ύψος του τ. Μ, ήταν κτισμένο με λίθους, ενώ το υψηλότερο με ωμές πλίνθους.

Ο τοίχος Μ

Α' οικοδομική φάση

α) Ο δυτικός τοίχος και το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας αψίδας (έως το σημείο Α-Α στο Σχέδ. 12), είναι κτισμένος κατά το έμπλεκτο σύστημα, με μικρούς αργούς λίθους και πηλό, όμοια στην εξωτερική (Εικ. 37-38) και την εσωτερική (Εικ. 39) πλευρά, στην εσωτερική με περισσότερο στρογγυλούς λίθους. Δύο μόνο τετράπλευροι επιμήκεις λίθοι από τραχείτη κοκκινωπό βρέθηκαν κτισμένοι στο νοτιότερο τμήμα του.

Το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος αυτού του τοίχου, στο βορειοδυτικό τμήμα της αψίδας, είναι 1 μ. Η ανασκαφή εξωτερικά (βορειοδυτικά) της αψίδας έδειξε ότι αυτός προχωρεί σε μεγαλύτερο βάθος, όμως δεν ανασκάφηκε ως το θεμέλιο.

Το πάχος του τοίχου είναι 0,43-0,46 μ. και αποτελείται, κατά το έμπλεκτο σύστημα, από δύο σειρές μέτρων λίθων και ενδιάμεσα «γέμισμα» από μικρότερους και λάσπη (Εικ. 35-39).

Νότια από το άκρο του δυτικού λιθόκτιστου τοίχου Μ, ανατολικά του τ. Ε και έως το πλακόστρωτο δάπεδο Α, όπου υπολογίζεται ότι αυτός συνεχιζόταν, δεν βρέθηκαν ίχνη λιθοδομής (Σχέδ. 2 και 12, τμ. 4/Γ, 13). Ανασκάφηκε όμως ένα στρώμα καθαρού πρασινοκίτρινου πηλώδους χρώματος, πάχ. 0,50 και πλ. 1,10 μ., που στο βαθύτερο τμήμα του ήταν αμώδες (βάθ. 0,80-0,90 μ.) (Σχέδ. 5, τομή 9-9).

Το στρώμα αυτό δεν περιείχε παρά μόνο λίγα όστρακα θαλασσινά, μικρά κομμάτια πηλού και ελάχιστα όστρακα. Ανάμεσα στα όστρακα που βρέθηκαν στο βαθύτερο αμώδες στρώμα ήταν λίγα *Bucchero* λεσβιακά και ένα τμήμα υστερογεωμετρικής κοτύλης (βλ. πιο κάτω σ. 220 και Εικ. 85) που αποτελούν πιθανόν στοιχεία (*Terminus postquem*;) χρονολόγησης της κατασκευής του δυτικού τοίχου Μ¹⁶⁹.

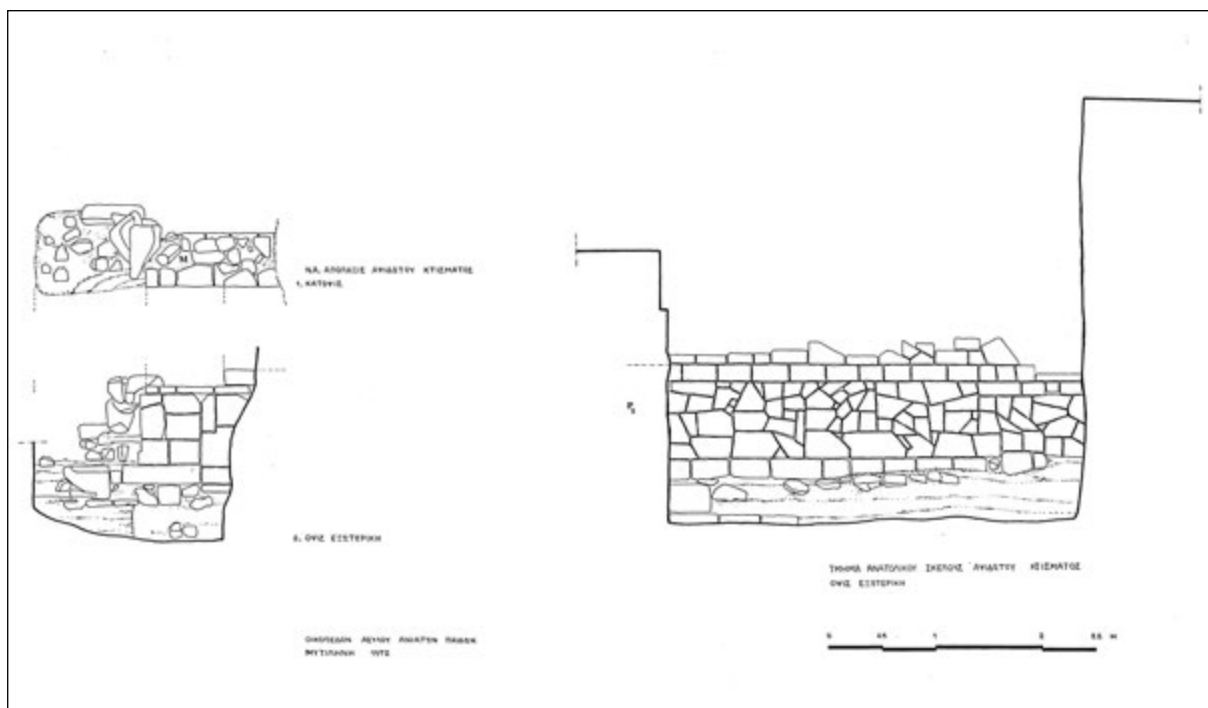
Το στρώμα του πηλώδους χρώματος που συναντήσαμε και σε άλλα σημεία της ανασκαφής υποθέτουμε ότι προέρχεται από τις διαλυμένες ωμές πλίνθους που είχαν χρησιμοποιηθεί για την ανωδομή του τοίχου Μ και πιθανόν στο τμήμα που περιγράφουμε εδώ για όλη την κατασκευή του.

Σημειώνουμε ότι μέσα στο στρώμα αυτό δεν σημειώθηκαν ίχνη πυρκαγιάς, όπως σε όλο το χώρο του κτιρίου ιδιαίτερα στο στρώμα της καταστροφής, και ότι η μεγάλη υγρασία που παρατηρείται σε όλο το οικόπεδο στο βάθος των 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους είναι φυσικό να μετατρέψει τις ωμές πλίνθους σε απλή άργιλο.

Β' οικοδομική φάση

Ο ανατολικός τοίχος Μ, από το σημείο Α-Α της αψίδας (Σχέδ. 12) ως το νοτιότερο άκρο του, έχει διαφορετική μορφή καθώς είναι κτισμένος με ιδιαίτερη επιμέλεια με λίθους από ντόπιο τραχείτη «κατά την λεσβιαν δομή». Σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος (1,60 μ. στην εξωτερική πλευρά) και είναι ελάχιστα παχύτερος από το δυτικό τοίχο (πάχ. 0,48-0,50 μ.). Είναι κι αυτός κτισμένος κατά το έμπλεκτο σύστημα, στο πάχος του με

169. Η αργολιθοδομή στο θεμέλιο και το κατώτερο μέρος των τοίχων και πλινθοδομή στο υψηλότερο είναι ο συνηθέστερος τρόπος οικοδόμησης στους γεωμετρικούς χρόνους. Η αργολιθοδομή συνήθως περιορίζεται ή έχει σωθεί σε μικρό ύψος. Η λιθοδομή του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης έχει αντίστοιχο και πλησιέστερο παράδειγμα τον τοίχο ανατολικής αψίδας του αρχαιότερου αψιδωτού κτιρίου της Άντισσας που α) σώζεται σε μεγάλο ύψος και β) είναι κτισμένος με στρογγυλούς, κοινούς λίθους, μεγαλύτερους στο κάτω μέρος αλλά πολύ μικρούς στο υψηλότερο.

Σχέδ. 48. Τοίχος Μ, εξωτερική όψη ανατολικού σκέλους, κάτοψη και τομή νότιου τμήματος.

Εικ. 45. Τοίχος Μ, εσωτερική όψη.

Εικ. 46. Νότιο άκρο τ. Μ, εσωτερική όψη.

Εικ. 47. Βόρεια ασπίδα, σημείο προσαρμογής τοίχου αργολιθοδομής και λεσβίας δομής (Σημείο Α-Α).

δύο σειρές λίθων και ενδιάμεσα γέμισμα από μικρότερους και λάσπη, αλλά οι δύο όψεις του τοίχου έχουν διαφορετική μορφή.

Η εσωτερική επιφάνεια είναι κτισμένη με μικρές πέτρες από καστανό τραχείτη (Εικ. 45-47), ακανόνιστες, περισσότερο επιμήκεις στην ασπίδα, στρογγυλεμένες ως επί το πλείστον αλλά και άλλες ευθείες. Η εξωτερική, ορατή, επιφάνεια των λίθων είναι αδρά δουλεμένη και οι αρμοί μεταξύ τους πολύ λεπτοί.

Στο σημείο Α-Α το δέσιμο των δύο διαφορετικά κτισμένων τμημάτων του τοίχου Μ γίνεται ομαλά και χωρίς να αλλοιωθεί η γραμμή του, όπως φαίνεται και στην Εικ. 47 (βλ. αντίστοιχη κατασκευή στο κτίριο IV α της Άντισσας).

Η εξωτερική πλευρά του τοίχου είναι κτισμένη με μεγαλύτερους λίθους ερυθρωπού τραχείτη¹⁷⁰, με εντελώς επεξεργασμένη-σμιλεμένη την εξωτερική τους επιφάνεια κατά ζώνες ως εξής (Σχέδ. 48, Εικ. 48-53):

Πάνω από τη θεμελίωση, η οποία αποτελείται από μέτριους αργούς λίθους και εξέχει κατά 0,15-0,23 μ., μια σειρά μακρόστενων ορθογώνιων λίθων, ύψους 0,10-0,23 μ., αποτελεί την ευθυντηρία του τοίχου. Σε ορισμένα σημεία, κυρίως προς την ασπίδα, οι ορθογώνιοι λίθοι (1ος δόμος) έχουν αντικατασταθεί από ακανόνιστους πελεκημένους λίθους ή το κατώτερο λιθολόγημα.

Επάνω από την ευθυντηρία και έως 0,70 μ. υψηλότερα η εξωτερική επιφάνεια είναι κτισμένη κατά το «λέσβιο σύστημα» με λίθους ακανόνιστους διαφόρων μεγεθών, τρίπλευρους, τετράπλευρους ή και πεντάπλευρους, που έχουν ελαφρώς κυρτές πλευρές ή και ευθείες (Δυστυχώς στο Σχέδ. 48, οι αρμοί των λίθων αποδόθηκαν σχηματικά, ώστε το σύστημα μοιάζει πολυγωνικό, όμως στις φωτογραφίες διακρίνεται καλύτερα η ελαφρά καμπυλότητα των αρμών, καθώς μάλιστα σε ορισμένα σημεία συνεχίζεται η καμπύλη σε περισσότερους από δύο λίθους).

Επάνω από αυτή τη ζώνη υπάρχει πάλι μια σειρά ορθογώνιων λίθων, ύψ. 0,16 μ. και άνισου μήκους, η οποία σώζεται σε όλο το μήκος του τοίχου έως το σημείο Β-Β νότια.

Υψηλότερα ακόμη από αυτήν υπήρχε ακόμη μια δεύτερη ζώνη λεσβίας δομής, όπως δείχνει το τμήμα που σώθηκε στο βορειότερο τμήμα του τοίχου (Εικ. 48-50).

Στο νοτιότερο τμήμα του ανατολικού τοίχου Μ, σε απόσταση 1 μ. περίπου από το σημείο Β-Β, στη ζώνη της λεσβίας δομής έχουν χρησιμοποιηθεί περισσότεροι ορθογώνιοι λίθοι και οι αρμοί, και μάλιστα οι κάθετοι, είναι περισσότεροι ευθείς (Σχέδ. 12, 48, Εικ. 48-49).

Στο σημείο Β-Β οι αρμοί των λίθων είναι κάθετοι και όμοια κάθετα κομμένος είναι ο τοίχος στο σημείο αυτό. Το κενό του τοίχου εκεί ήταν γεμάτο από αργούς λίθους άτακτα ριγμένους και επί της ευθυντηρίας υπήρχε ένα μεγάλο κομμάτι ψημένου πηλού που σκέπαζε μέτριους πλακοειδείς λίθους (Εικ. 51).

Μπροστά, ανατολικά της ευθυντηρίας, στο τμήμα αυτό υπήρχαν μεγάλες πλάκες που εισχωρούσαν και κάτω από την ευθυντηρία (Εικ. 46, 48-49).

170. Στη Μυτιλήνη αυτός ο λίθος ονομάζεται σαρμοσάκι. Λατομεία υπάρχουν στη Λέσβο αλλά και στην απέναντι Μικρασιατική ακτή. Για τη χρήση τραχείτη στην ελληνική αρχιτεκτονική, βλ. Martin 1965, 146.

Εικ. 48. Νότιο άκρο ανατολικού τ. Μ, εξωτερική όψη, άνοιγμα θύρας.

Εικ. 49. Νότιο άκρο ανατολικού τ. Μ, άνοιγμα θύρας, ανασκαφή εξωτερικής υποθεμελίωσης.

Η όλη κατασκευή στο τμήμα αυτό του τοίχου (βλ. και εσωτ. όψη, Εικ. 46) μοιάζει να είναι άνοιγμα θύρας και να αποτελεί τη μοναδική, μπορούμε να πούμε, είσοδο του κτιρίου στην ανατολική πλευρά. Επισημαίνεται ότι οι θύρες εισόδου στα ελλειψοειδή κτίρια φαίνεται να βρίσκονται στη μία ανίδα (βλ. π.χ. οικίες Σμύρνης, Άντισσας, οικίες Ερέτριας, Ωρωπού), ωστόσο δεν είναι άγνωστη μια θύρα στη μακρά πλευρά του κτιρίου, όπως π.χ. στο κτίριο στα Τουρκοβούνια, στην Αγορά Αθηνών και στον ελλειψοειδή οικίσκο Σάμου (Σχέδ. 16-18 και 35).

Δυστυχώς, ακόμα και η ευθυνηρία του τοίχου νοτιότερα, (0,60 μ.), είχε καταστραφεί από τον τοίχο Χ ώστε δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για να υπολογιστεί το πλάτος της πιθανής θύρας.

Το τελευταίο τμήμα του τοίχου Μ που αποκαλύφθηκε νότια από τον τοίχο Χ1 (Σχέδ. 12), αν και σώζεται σε πολύ μικρό ύψος, δείχνει ότι είναι όμοια (με τις δύο χαρακτηριστικές όψεις) και σύγχρονα κτισμένος με τον υπόλοιπο ανατολικό τοίχο Μ, στην ίδια «οικοδομική» γραμμή, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι είναι η προς Ν. συνέχειά του που απολήγει στη νότια ανίδα, ότι πρόκειται για το ίδιο πράγματι κτίριο, όπως αυτό μετρήθηκε και αποτυπώθηκε στη διάρκεια της ανασκαφής της τελευταίας περιόδου (1978) (Σχέδ. 12, και πιο πάνω σ. 168).

Η λιθοδομή του τοίχου Μ, όπου μάλιστα σώζεται σε μεγάλο ύψος, φαίνεται να έχει μια καμπυλότητα, μια κλίση προς το εσωτερικό του κτιρίου, με τα στοιχεία όμως που έχουμε δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι τυχαία ή προκλήθηκε μεταγενέστερα ή οφείλεται στην αρχική κατασκευή για να διευκολύνει τη στέγαση του κτιρίου¹⁷¹.

Ο ανατολικός τοίχος του ελλειψοειδούς κτιρίου με τις αλληπάλληλες ζώνες του είναι ένας από τους κομψότερους λεσβιακούς τοίχους, μοναδικό ως τώρα αρχαϊκό παράδειγμα αστικής «λεσβίας οικοδομής» από την πόλη της Μυτιλήνης.

Χρησιμοποιούμε τον όρο «λεσβία οικοδομή» ή «λέσβιο σύστημα» για την τοιχοποιία του τοίχου αυτού γιατί έχει καθιερωθεί, σύμφωνα με το γνωστό χωρίο του Αριστοτέλη¹⁷² και το σχόλιο σε αυτό του Μιχαήλ του Εφέσιου¹⁷³, για να χαρακτηρίσει το σύστημα οικοδόμησης που 1) ήταν κοινό στη Λέσβο και 2) χρησιμοποιούσε λίθους ακανόνιστους, με εσοχές και εξοχές, και μολύβδινο κανόνα για την καλύτερη προσαρμογή τους¹⁷⁴. Και

171. Ο Κ. Ρωμαίος για τα καμπυλόγραμμα κτίρια του Θέρμου επανειλημμένα σημειώνει κλίση των τοίχων προς το εσωτερικό των κτιρίων, την οποία θεωρεί εσκεμμένη για την κατασκευή της «θολωτής στέγης», βλ. *ΑΔ* 1 (1915), 233, 241 «οι τοίχοι έκλινον διά να δεχθώσι καλώς τον ξύλινον πλεκτόν θόλον, όστις με τον απαλειφόμενον εκατέρωθεν πηλόν απέβαιναν ικανώς βαρύς», σ. 244, 253. Κ. Ρωμαίος, *ΠΑΕ* 1931, 64. Τελευταία από τον Ι. Παπαποστόλου (2008) αντικρούεται η άποψη αυτή.

172. *Ηθικά Νικομάχεια* 1137 Β, 30 «ο μολύβδινος κανών τής λεσβίας οικοδομίας... πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ λίθου μετακινεῖται καὶ οὐ μένει».

173. *Σχόλια εις Αριστοτέλην* XXII, 3, 68, «οὐ γὰρ ἐκ λείων λίθων καὶ ἴσως συντεθειμένων καὶ απευθυσμένων ἢ καλουμένην λέσβιος οἰκοδομὴ ὠκοδόμηται. Λεσβία δὲ λέγεται οἰκοδομή, ὅτι ἐκεῖνοις ἐν συνηθείᾳ τοῦτο. ἐσοχὰς γὰρ καὶ ἐξοχὰς ἔχοντας τοὺς λίθους ὠκοδομουν. ὥς οὖν ἐκεῖνος ὁ μολύβδινος κανὼν ἐσχηματίζετο ταῖς τῶν οἰκοδομουμένων λίθων ἀνωμαλίαις, οὕτω δὴ καὶ τὰ ψηφίσματα τῆς τῶν πραγμάτων ἄλλοτε ἄλλης χρείας συνεβάλλετο».

174. Γενικά για τη λεσβία δομή, βλ. R. Scranton, *Greek Walls*, Cambridge 1941, 16 κ.ε., 159 κ.ε.· Ορλάνδος 1958, Β, 208 κ.ε.· Κοντής 1973, 57-61 και 74-83. Πολλές φορές χρησιμοποιείται ο όρος «σύστημα πολυγωνικό» για το χαρακτηρισμό της ίδιας τοιχοποιίας, βλ. Martin 1965, 379 «L'Appareil Polygonal à joints courbes»· Spencer 1995α.

Εικ. 50. Ο τοίχος Μ, εξωτερική όψη. Το βορειότερο τμήμα μετά την αποκάλυψη του λιθολογήματος.

ήταν ο κανόνας «φύλλον ή μάλλον ταινία εξ ευμαλάκτου μολύβδου, τη βοήθεια της οποίας απευτώνετο το σχήμα της άνω ανωμάλου επιφανείας των τοποθετημένων ήδη λίθων μιας στρώσεως. Επί τη βάσει δε του αποτυπώματος αυτού εκανονίζετο και η λάξευσις της κάτω επιφανείας (έδρας) των υπερκειμένων λίθων...»¹⁷⁵.

Και οι δύο πλευρές του ανατολικού τοίχου Μ κτίστηκαν με το λέσβιο σύστημα, με λίθους ακανόνιστους που είχαν εσοχές και εξοχές και πιθανότατα με τη βοήθεια του μολύβδινου κανόνα είχαν άριστα προσαρμοστεί μεταξύ τους, έτσι ώστε ο κάθε λίθος διατηρούσε την ιδιαίτερη μορφή του, ενώ αρμοί δημιουργούσαν ένα πλέγμα από ευθείες, πλάγιες και καμπύλες γραμμές.

Χωρίς αμφιβολία το λέσβιο σύστημα οικοδόμησης, αν και είναι το πιο κοπιώδες και συνάμα δαπανηρό, είναι το περισσότερο αγαπητό και συνηθισμένο στη Λέσβο, ιδιαίτερα στα χρόνια της μεγάλης ακμής της τον 7ο και 6ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα τόσα πολλά παραδείγματα που έχουν επισημανθεί στο νησί¹⁷⁶, αλλά και στον αιολικό, ιωνικό και γενικότερα ελληνικό χώρο, κυρίως στα τείχη πόλεων. Η ονομασία «λεσβία οικοδομή» του συστήματος αυτού από τον Αριστοτέλη, ο οποίος έζησε στη Μυτιλήνη δύο χρόνια, οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι είχε άμεση γνώση της.

Η «λεσβία οικοδομή» περισσότερο γνωστή ως τώρα από τείχη και αναλήμματα, καθώς αυτά σώζονται περισσότερο και καλύτερα¹⁷⁷, είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκε και για άλλα κτίσματα, όπως δείχνουν τα πολλά παραδείγματα του είδους που βρέθηκαν ως τώρα: Το ελλειψοειδές (Β) κτίριο της Άντισσας που εί-

175. Ορλάνδος 1958, Β, 211.

176. Koldewey 1890, 38, 62, 87, εικ. 7-10, 12, 14, 15, για Μυτιλήνη, Ερεσό, Πύρρα, Αρίσβη, Ξερόκαστρο, Αποθήκη. Scranton, ό.π., 159 κ.ε. Κοντής 1973, ιδιαίτερα 78-83, εικ. 32-34, 39-46.

177. Βλ. Χατζή 1971, 456-457, πίν. 459 α-γ, θέση Δράκου Πήδημα κ.α.· Χατζή 1972β, 579, εικ. 529 α-γ, περιοχή Στύνης, 595-596, σχέδ. 13, εικ. 547 β-γ, Μήθυμα, κτήμα Ι. Ηρακλέους, τοίχος λεσβίας δομής· Λ. Αχειλαρά, Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, 198-199, Μυτιλήνη· βλ. και Spencer 1995α, Appendix 2. The Lesbian Style of Polygonal Masonry, 53-64.

Εικ. 51. Τ. Μ, εξωτερική όψη (βόρειο τμήμα).

Εικ. 52. Τ. Μ, εξωτερική όψη (βόρειο τμήμα).

Εικ. 53. Τ. Μ, εξωτερική όψη (βόρειο τμήμα).

ναι και το αρχαιότερο ως τώρα δείγμα¹⁷⁸, το αψιδωτό κτίριο που άρχισε να ανασκάπτεται στην Άντισσα το 1972¹⁷⁹, τοίχος λ.δ. στο εσωτερικό του ναού της Κλοπεδής¹⁸⁰, μεταγενέστεροι τοίχοι στη Μυτιλήνη και άλλες περιοχές της Λέσβου¹⁸¹, αλλά και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, όπως τοίχος στο αρχαιότερο Τελεστήριο της Ελευσίνας¹⁸², ο σηκός του ναού της Θέμιδας στον Ραμνούντα¹⁸³, η δεξαμενή στη νότια πλευρά της Ακρόπολης των Αθηνών¹⁸⁴. Ιδιαίτερα επισημαίνονται οι τοίχοι στο χώρο του ναού της Αθηνάς και άλλων κτιρίων της Σμύρνης¹⁸⁵ και υστεροαρχαϊκά κτίρια της Λάρισας του Έρμου καθώς και οι περίβολοι των τύμβων του νεκροταφείου της ίδιας πόλης¹⁸⁶.

178. Η δυτική αψίδα, ο βόρειος και ο νότιος τοίχος, βλ. Lamb 1931-32, 45-46, πίν. 19, εικ. 3· Lamb 1930-1931, 171, πίν. XXVII, I, καθώς και αδημοσίευτες φωτογραφίες του Αρχείου της Βρεταννικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με μικρού μεγέθους λίθους με ακανόνιστο περίγραμμα, μάλλον στρογγυλούς, με αρκετά καλά προσαρμοσμένους αρμούς. Στις γωνιές των λίθων όπου η προσαρμογή ήταν δύσκολη ή αδύνατη είχαν τοποθετηθεί μικροί λίθοι για τη συμπλήρωση των κενών. Για την προβληματική χρονολόγηση («well before 600 B.C.» ή γύρω στο 700 π.Χ.), βλ. και Coldstream 1977, 262-264· Fagerstrom 1988, 89· Spencer 1995α, 62· Mazarakis-Ainian 1997.

179. Χατζή 1972β, 596, σχέδ. 13, πίν. 489B-Γ.

180. Ευαγγελίδης 1928, εικ. 10.

181. Στην οδό Κυδωνιών, Χατζή 1971, 454-456, σχέδ. 5, πίν. 455-457. Βλ. και υποσημ. 109· Χατζή 1972β, 595-596, σχέδ. 13, πίν. 547B-Γ· Schiering 1989· Spencer 1995α και β.

182. F. Noack, *Eleusis*, Berlin 1927, 16 κ.ε., εικ. 21α. Wrede 1933, εικ. 5, του 7ου αι. π.Χ.

183. A. Orlandos, Note sur le Sanctuaire de Nemesis à Rhamnonte, *BCH* 48 (1924), 305-320, εικ. 11. Wrede 1933, εικ. 7 και 12, τέλη 6ου αι. π.Χ.

184. Wrede 1933, 14-15, 16-17 και Martin 1965, 379, πίν. XXXIX, I, τέλους 6ου αι. π.Χ.

185. E. Akurgal, *Bayrakli, Erster Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Smyrna*, Ankara 1950, 152 κ.ε. Akurgal 1961, 184, εικ. 134. Akurgal 1962, 374. Cook, Nicholls 1998, 12-20, 75-107, 114, 193, εικ. 21, πίν. 9, 10 c, reconstruction fig. 6.

186. Boehlau, Schefold 1940, 24 κ.ε., πίν. 8, 11-12, 30 και 31. Σχετικά με τους περιβόλους των τύμβων σημαντική από κάθε άποψη είναι η σύγκριση με τα κρητιδώματα των τύμβων της Tarquinia που είναι επίσης κτισμένα με το λέσβιο σύστημα. Βλ. π.χ. R. E. Linington, F. Delipino, M. Pallottino, Alle origini di Tarquinia: Scoperta di un Abitato Villanoviano sui Monterozzi, *Studi Etruschi* XLVI (1978), 3-23, πίν. 1.6.

Σε αυτά τα παραδείγματα προστίθεται ο ανατολικός τοίχος Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης, ο οποίος παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια ως προς την κατασκευή των δύο όψεων με τους τοίχους του Β (IV) κτιρίου της Άντισσας αλλά και με τους τοίχους της Σμύρνης και της Λάρισας του Έρμου, οι οποίοι επίσης έχουν οριζόντιες ζώνες με ορθογώνιους λίθους. Γι' αυτούς τους τελευταίους οι λεσβιακοί τοίχοι πιθανόν αποτέλεσαν πρότυπο.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα της κατασκευής του τοίχου Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης με το λεγόμενο Lesbian Wall της South Ramp του ναού ΙΙΒ της Αθηνάς στη Σμύρνη, χρονολογούμενου στο 620-610 π.Χ., ως προς τους λίθους κατασκευής (κόκκινοι τραχείτης που έρχεται σε αντίθεση με τον γκρίζο των γειτονικών τοίχων), τη συνεχόμενη καμπυλότητα των αρμών, τη «σφυρηλατημένη» επιφάνεια των λίθων αλλά και το συνδυασμό με οριζόντιες ζώνες ορθογώνιων πλίνθων¹⁸⁷. Η αναζήτηση του λεγόμενου «Centre of excellence» στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 7ου αι. π.Χ. στη Βόρεια Ιωνία ή την Αιολίδα (π.χ. τη Φώκαια), από το οποίο υπήρξε επίδραση στη διαμόρφωση της «Πρωτομνημειακής Αρχιτεκτονικής» στη Σμύρνη και γενικότερα στη Μικρά Ασία¹⁸⁸, ίσως πρέπει να οδηγήσει στη Λέσβο, όπου, εκτός από τα γνωστά μνημειώδη αιολικά κιονόκρανα, τώρα και η αναδεικνυόμενη «Λεσβία οικοδομία» προστίθεται στη λεσβιακή Τέχνη του 7ου αι. π.Χ. που ακτινοβολούσε στην Ανατολική Ελλάδα.

Βεβαίως η Φώκαια ήταν μια μεγάλη-ισχυρή αιολική πόλη με επιρροές μακρινές, ωστόσο η έλλειψη στο χώρο της αντίστοιχων μνημείων, τουλάχιστον ως τώρα, δεν μπορεί να επιβεβαιώσει τον πρωτεύοντα ρόλο της στη μνημειακή αρχιτεκτονική.

Η λεσβία δομή ωστόσο των αρχαϊκών τοίχων της Ακρόπολης της Velia (αρχαία Ελέα)¹⁸⁹ και των κρηπιδωμάτων ετρουσκικών ταφικών τύμβων (Tarquinia) είναι χαρακτηριστικοί μάρτυρες της εξάπλωσης του οικοδομικού συστήματος στη Δύση και ιδιαίτερα στο χώρο της φωκαϊκής αποικίας.

Στη Λέσβο η παράδοση της περίτεχνης τοιχοποιίας με ακανόνιστες πέτρες συνεχιζόταν ως τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερα στους περιβόλους κτημάτων που παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία μορφών. Ανάμεσα σε αυτούς οι «ροϊδότοιχοι» π.χ. της περιοχής και της Ερεσού¹⁹⁰ δείχνουν μεγάλη ομοιότητα με την εσωτερική όψη των τοίχων των ελλειψοειδών κτιρίων Άντισσας και Μυτιλήνης.

Ο τοίχος Ν

Ο τοίχος Ν, ο οποίος χωρίζει τη βόρεια αψίδα από το υπόλοιπο κτίριο, έχει επίσης δύο οικοδομικές φάσεις. «Κόπηκε» στο μέσον περίπου του μήκους του από το ρωμαϊκό τοίχο Η (ο οποίος έχει διατηρηθεί) και σώζεται σε πολύ μικρότερο ύψος από τον τοίχο Μ, ενώ η σωζόμενη επιφάνειά του φαίνεται να είναι η αρχική της λιθοδομής του (Εικ. 35-37, 54).

Το δυτικό τμήμα (δυτικά του τ. Η, Σχέδ. 12, 13), που αποκαλύφθηκε 0,70 μ. βαθύτερα από τον αντίστοιχο τ. Μ, έχει πάχος 0,35-0,37 μ. (είναι λίγο παχύτερος στο δυτικό άκρο) και είναι κτισμένο με μικρούς αργούς λίθους («μαυρόπετρες»), σε δύο σειρές, και λάσπη (Εικ. 35-38, 54).

Το ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε 1,10 μ. βαθύτερα από τον τοίχο Μ (3,10-3,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), που συμπίπτει να είναι 0,30 μ. υψηλότερα από την ευθυντηρία του. Είναι στενότερο, πάχ. 0,26-0,28 μ., και κτισμένο με μεγάλους τετράπλευρους λίθους από τραχείτη (ένας λίθος αποτελεί το συνολικό πάχος του). Στο ανατολικότερο άκρο, στο επίπεδο της επιφάνειας των τετράπλευρων λίθων, υπήρχε μόνο μία σειρά πολύ μικρών αργών λίθων όχι πολύ καλά τοποθετημένων. Με την ανασκαφή στο σημείο αυτό διαπιστώθηκε ότι οι λίθοι αυτοί ήταν πεσμένοι (κάτω από τον πλησιέστερο στον Μ λίθο βρέθηκε τμήμα οπτοπλίνθου) και ο τοίχος Ν διακόπτεται 0,40 μ. δυτικότερα του Μ (Εικ. 55).

187. Βλ. κυρίως Cook, Nicholls 1998, 12-14, 75, 92-97, εικ. 20- 21, πίν. 9, 10 c, και αναπαράσταση της ΙΙΒ Στοάς και Νότιας Ράμπας και του ΙΙΑ Πυλώνα, εικ. 6.

188. Βλ. Cook, Nicholls 1998, 191, 193 αλλά και πρόσφατα ευρήματα αιολικών κιονοκράνων και κτιρίων στο ιερό της Κλοπεδής Λέσβου. Βλ. επίσης Jones 2014, 89 κ.ε., ιδιαίτερα 101-110 και πίν. 4.1, 4.2 για το Αιολικό κιονόκρανο και την επίδρασή του ευρύτερα.

189. M. Napoli, Velia e I Focei in Occidente, *PP* XXI (1966), 204-209. Martin 1970, 92-107. J. P. Morel, *Sondages sur L'Acropole de Velia*, *PP* XXV (1970), 13 κ.ε.

190. Βλ. Χαριτωνίδης 1966, 161-165, εικ. Ι.1.

Εικ. 54. Βόρεια αψίδα, δυτικό τμήμα.

Εικ. 55. Τ. Μ, βόρεια αψίδα, εσωτερική όψη από Β. Ο τ. Ν με το πιθανό άνοιγμα στο ανατολικό άκρο.

Δεν ξέρουμε ποια μορφή ακριβώς έχει ο τοίχος Ν στο μέσον του περίπου, κάτω από τον τοίχο Η, είναι όμως πιθανό ότι το ακραίο (ανατολικό) κενό αποτελούσε στενό άνοιγμα θύρας.

Νότια του ανατολικού τμήματος του τ. Ν βρέθηκαν ιδιαίτερα πολλά κομμάτια καμένου ξύλου, που μπορεί να προέρχονται από θύρα ή άλλη ξύλινη κατασκευή στο σημείο (ξύλινους στύλους) ή και από ξυλοδεσιές της στέγης.

Με μικρή τομή (0,20×0,30 μ.) βόρεια και σύρριζα στον τ. Ν διαπιστώθηκε ότι αυτός είναι βαθιά θεμελιωμένος (περισσότερο από 0,60 μ.).

Πλίνθινη ανωδομή

Η ανωδομή του τοίχου Μ και πιθανότατα και του τοίχου Ν, πάνω από το λιθόκτιστο τμήμα, πρέπει να αποτελούνταν από ωμές πλίνθους.

Εκτός από το κιτρινωπό αργιλώδες χώμα που ανασκάφηκε νότια από το σωζόμενο λιθόκτιστο τμήμα του δυτικού σκέλους του τ. Μ (Σχέδ. 12, τμ. 4/Γ), που υποθέσαμε ότι προέρχεται από διαλυμένες πλίνθους (βλ. πιο πάνω, σ. 194), σε όλο το δυτικό τμήμα του κτιρίου, κάτω από ένα στρώμα λίθων από σαρμοσάκι, που πρέπει να προέρχονται από την κατεστραμμένη λιθοδομή του τ. Μ, βρέθηκε στρώμα από κιτρινοπράσινο πηλώδες χώμα που περιείχε πολλά κάρβουνα, όστρακα, αλλά και κομμάτια πλίνθων καμένων από την πυρκαγιά που κατέστρεψε το κτίριο. Το στρώμα αυτό της καταστροφής, πάχ. 0,20-0,30 μ., αρχίζει από το ύψος περίπου της σωζόμενης επιφάνειας του τοίχου Ν και φθάνει ως το δάπεδο. Ένα μεγάλο μέρος του πρέπει να προέρχεται από τις πλίνθους της ανωδομής του τοίχου Μ, που είχαν κατασκευαστεί από κιτρινωπό άρ-

Εικ. 56. Τμήματα μισοκαμένων πλίνθων κοκκινωπού πηλού.

γίλο και λόγω της μόνιμης υγρασίας στο χώρο και ιδιαίτερα σ' αυτό το βαθύ επίπεδο διαλύθηκαν, ενώ ακόμα και όσες είχαν ψηθεί αποσυνθρόθηκαν. Στο τμήμα αυτό του κτιρίου μέσα στο κιτρινωπό στρώμα διακρίνονταν και λίγα κομμάτια μισοκαμένων πλίνθων κοκκινωπού πηλού (Εικ. 56).

Αντίθετα από την κιτρινωπό άργιλο των πλίνθων του δυτικού σκέλους του τοίχου Μ, οι πλίνθοι του υπόλοιπου τοίχου, το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας αψίδας και το ανατολικό σκέλος, που συμπίπτει και με τη διαφορετική λιθοδομή, φαίνεται ότι είχαν κατασκευαστεί από καστανοκόκκινο πηλό.

Στο μεγαλύτερο μέρος της βόρειας αψίδας και ανατολικά του τ. Η, το στρώμα της καταστροφής του κτιρίου, όπου αυτό δεν είχε διαταραχθεί από νεότερες επεμβάσεις (κοντά στον τ. Η, κάτω από τους

τοίχους Ρ1, Ρ4, Ρ5, Χ, Χ1), περιείχε καστανό πηλώδες χώμα με κάρβουνα και μισοκαμένα κομμάτια πλίνθων.

Ιδιαίτερα σαφής είναι η διαφορά της αργίλου των πλίνθων της ανατολικής πλευράς του τοίχου Μ μεταξύ αυτού και του τείχους Τα. Εκεί κατά μήκος του τοίχου Μ (έως 1 μ.) το χώμα ήταν καστανό, ενώ κατά μήκος του τείχους κιτρινοπράσινο, προφανώς προερχόμενο από τη διαφορετικού πηλού πλίνθινη ανωδομή του τελευταίου (βλ. πιο κάτω, σ. 208).

Η χρήση ωμών πλίνθων για την οικοδόμηση δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων στην αρχαία Ελλάδα ήταν συνηθισμένη ιδιαίτερα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, συνέχεια μιας παμπάλαιας παράδοσης στην περιοχή του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου¹⁹¹. Η χρήση διαφορετικού χρώματος, που έδινε και το ιδιαίτερο χρώμα στις πλίνθους, δεν ήταν επίσης ασυνήθιστη, αλλά ανάλογη με τα φυσικά αποθέματα αργίλου κάθε περιοχής που κατά περιόδους χρησιμοποιούνταν¹⁹².

Στην ανασκαφή του ελλειψοειδούς κτιρίου καμιά πλίνθος δεν βρέθηκε ακέραια ώστε να έχουμε τις διαστάσεις της, από τα λίγα όμως κομμάτια που διατηρήθηκαν κάπως καλύτερα, μεταξύ των οποίων και το εικονιζόμενο στην Εικ. 56, φαίνεται ότι οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ορθογώνιες επιμήκεις, δηλαδή του «λυδίου» (ανατολικού) τύπου¹⁹³, που χρησιμοποιήθηκε συχνότερα στην αρχαϊκή εποχή στην Ανατολική Ελλάδα¹⁹⁴, αλλά και στη Δυτική Μεσόγειο, Ετρουρία¹⁹⁵ και Νότια Γαλλία¹⁹⁶, ενώ στην Κεντρική Ελλάδα στους Μεταμυκηναϊκούς χρόνους επικράτησε ο τετράγωνος τύπος¹⁹⁷.

Ο Nicholls¹⁹⁸ σημειώνει, σύμφωνα με παραδείγματα στη Σμύρνη, τη χρήση πλίνθων τραπεζοειδούς σχήματος στην κατασκευή ελλειψοειδών κτιρίων, ώστε να προσαρμόζονται στους καμπύλους τοίχους.

Το πάχος του τοίχου Μ, όπως και του τ. Ν, πιθανόν να δίνει το μήκος των ωμών πλίνθων, εφόσον βέβαια αυτές κτίστηκαν «φορμηδόν» και «παρά μήκος». Το πάχος των πλίνθων ήταν τουλάχιστον 0,07 ή 0,08 μ.

191. Γενικά για τη χρήση και κατασκευή των πλίνθων, βλ. Ορλάνδος 1958, Β, 65 κ.ε. και Martin 1965, 46 κ.ε., όπου είναι συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Fagerstrom 1988, 99-100 και Cook, Nicholls 1998, 37.

192. Βλ. Ορλάνδος 1958, Β, 70.

193. Βιτρούβιος, *De Arch.*, 11, 3, 3. Ορλάνδος 1958, Β, 71 κ.ε. Martin 1965, 53-57, 100 κ.ε. και ιδιαίτερα 101-105. Cook, Nicholls 1959, 37.

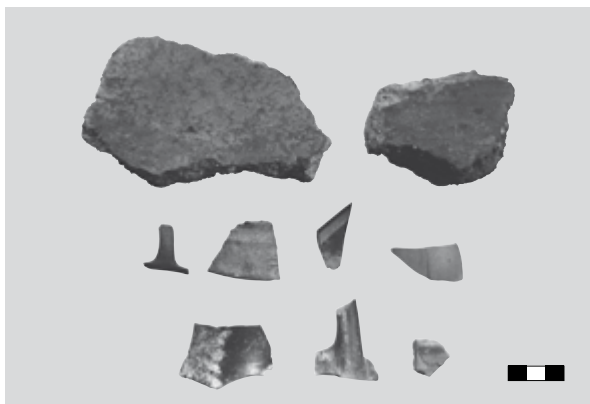
194. Π.χ. στη Σμύρνη Nicholls 1958-1959, 100 κ.ε. και ιδιαίτερα 101-105 και Cook, Nicholls 1998, 37.

195. C. Laviosa, Rusellae, Relazione preliminare della seconda campagna, *Studi Etrusci XXVIII* (1960), 314-315 · η ίδια, *Studi Etrusci XXIX* (1961), 41 · η ίδια, L'Urbanistica delle cite archaiche e le strutture di matoni crudi di Rusellae, *Atti del Convegno di Studi sulla città etrusca e italica preromana*, Bologna 1970, 109-216 · R. A. Staccioli, Sulla struttura dei muri nelle case della città etrusca di Misano a Marra-botto, *Studi Etrusci XXXV* (1967), 121 κ.ε.

196. Nickels 1976, 126.

197. Martin 1965, 57 και Nicholls 1958-1959, 101-102.

198. Cook, Nicholls 1998, 37.

Εικ. 57. Τμήματα πλίνθων και όστρακα από στρώμα καταστροφής.

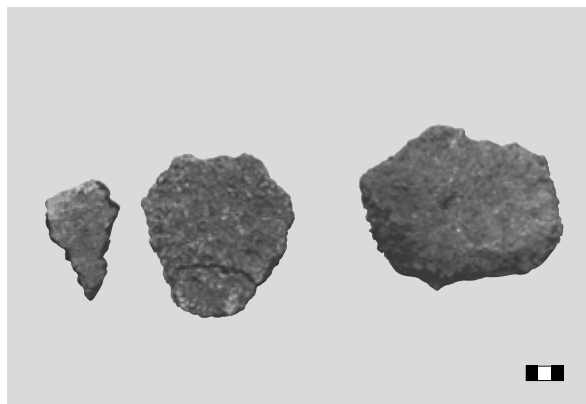
Ο πηλός δεν ήταν απόλυτα καθαρός αλλά περιείχε άχυρα ή ξερά χόρτα και, σε άνιση ποσότητα, λεπτό χαλίκι. Λίγα κομμάτια πλίνθων ψημένων από την πυρκαγιά της καταστροφής σώζουν τη μια από τις μεγάλες επιφάνειες λεία, επιχρισμένη με λεπτό στρώμα αραιωμένου πηλού χρώματος καστανού ανοιχτού (Εικ. 57). Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τα κομμάτια αυτά προέρχονται από την ανωδομή του τ. Μ (π.χ. από πλευρά παραθύρου), είναι όμως πιθανό ότι η εξωτερική επιφάνεια των ωμών πλίνθων ήταν όμοια με τα πιο πάνω κομμάτια επιχρισμένη.

Στέγη και πιθανή αναπαράσταση

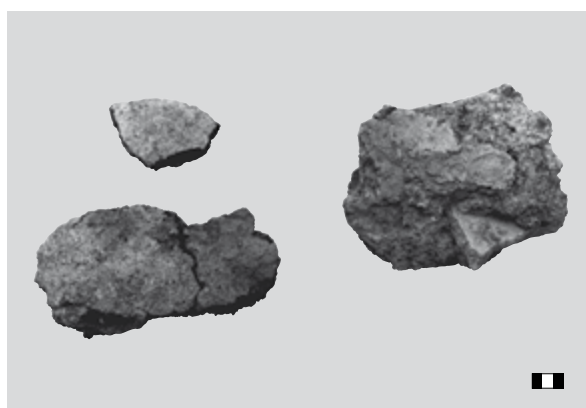
Μέσα στο στρώμα της καταστροφής, εκτός από τα κομμάτια πλίνθων, βρέθηκαν επίσης πολλά κομμάτια ξεραμένου και τυχαία ψημένου από την πυρκαγιά πηλού, ιδιαίτερα στη βόρεια αψίδα και μάλιστα στο βαθύτερο επίπεδο κάτω από τις πλίνθους και τους λίθους του τοίχου Μ.

Το πάχος των κομματιών αυτών ποικίλλει, 0,035-0,07 μ., και η εξωτερική τους επιφάνεια είναι άλλοτε επίπεδη και άλλοτε καμπύλη-κυρτή (Εικ. 58-60). Στην τομή τους διακρίνονται τρία στρώματα πηλού: α) στην εξωτερική επιφάνεια πηλός καστανόχρωμος καθαρός, που περιέχει μαρμαρυγία, ιδιαίτερα σκληρός, πάχ. 0,01 μ. Σε μερικά κομμάτια διακρίνονται επάλληλες στρώσεις τέτοιου πηλού, β) στο μέσον πηλός γκριζός ή γκριζόμαυρος με άχυρα ή χόρτα (πιθανόν φύκια) καμένα, πάχ. 0,012 μ. περίπου και γ) στο υπόλοιπο τμήμα, πάχ. 0,020-0,040 μ. και περισσότερο, πηλός μαλακός καστανός ή γκριζός που περιέχει ελάχιστα όστρακα αγγείων (Εικ. 59, δεξιά) και επίσης λιγότερα άχυρα-χόρτα.

Στο τελευταίο (γ) στρώμα, που ήταν και το πιο μαλακό και επομένως σαθρό, σε πολύ λίγες περιπτώσεις σώζεται η αρχική (εσωτερική) επιφάνεια, οπότε είναι επίπεδη ή έχει πολύ μικρές κοιλότητες, ανάλογα με την επιφάνεια πάνω στην οποία ήταν προσαρμοσμένα τα επάλληλα στρώματα πηλού.

Εικ. 58. Τμήματα πλίνθων.

Εικ. 59. Τμήματα πλίνθων επιστρώσεων. Εξωτερική και εσωτερική όψη.

Εικ. 60. Τμήματα πλίνθων επιστρώσεων, εσωτερική όψη.

Τα κομμάτια του πηλού καθώς και πάρα πολλά κάρβουνα-κομμάτια καμένου ξύλου που βρέθηκαν σε όλο το στρώμα της καταστροφής στο εσωτερικό του κτιρίου, πρέπει να προέρχονται από τη στέγη που πρώτη κάηκε και κατέπεσε σκεπάζοντας την οικοσκευή και παρασύροντας στη συνέχεια την πλίνθινη ανωδομή και το λιθόκτιστο μέρος των τοίχων, όπως αποδεικνύεται από τους πεσμένους λίθους που κάλυπταν το κύριο στρώμα της καταστροφής.

Η στέγη του κτιρίου πρέπει να ήταν υψηλή δίρριχτη, με ελαφρώς καμπύλη την εξωτερική επιφάνεια και «σκουφωτή» τουλάχιστον στις δύο αψίδες, με προεξέχοντα γείσα για την προστασία του πλινθόκτιστου τμήματος των τοίχων και πιθανότατα των παραθύρων που ανοίγονται σε αυτό.

Η μορφή της στέγης αυτής (thatched roof) είναι γνωστή από τους γεωμετρικούς πήλινους αψιδωτούς οικίσκους της Περαχώρας¹⁹⁹ και του Ηραίου Σάμου²⁰⁰ και πολύ περισσότερο από τον πώρινο αρχαϊκό ελλειψοειδή οικίσκο επίσης από το Ηραίο της Σάμου²⁰¹ και τις ετρουσκο-ιταλικές τεφροδόχες κάλπες που έχουν σχήμα ελλειπτικής καλύβας²⁰².

Με βάση αυτά τα παραδείγματα και άλλα ανασκαφικά δεδομένα και με συσχετισμούς με νεότερα ή σύγχρονα καμπυλόσχημα κτίρια, έχουν γίνει αναπαραστάσεις των καμπύλης κάτοψης κτιρίων της αρχαίας Σμύρνης²⁰³, Περαχώρας²⁰⁴, του Δαφνηφόρειου της Ερέτριας²⁰⁵, της Αντισσας²⁰⁶, των Τουρκοβουνίων²⁰⁷, της Ρακίτας και των Νικολαϊκών²⁰⁸ και του Bessan της Νότιας Γαλλίας²⁰⁹ (Σχέδ. 17-18, 20-21, 24-26, 38) και των ιταλικών καλπών της εποχής του σιδήρου (Σχέδ. 36-37), οι οποίες προβλέπουν έναν ξύλινο σκελετό (υποδομή) από δοκούς και κλαδιά δέντρων για τους εξωτερικούς τοίχους²¹⁰ και σε εσωτερικά χωρίσματα ή στύλους, και κρατούν παχύ στρώμα πλεγμένων καλαμιών, βούρλων ή άχυρου με οριζόντιες δεσίες. Στην κορυφή της στέγης αφήνεται μία ή δύο (στα ελλειψοειδή κτίρια) οπές για την έξοδο του καπνού της εστίας. Στις περισσότερες αναπαραστάσεις η στέγη δείχνεται εξωτερικά καλαμμένα ή αχυρένια. Ως συνδετική ύλη μεταξύ της ξυλοδεσιάς και της αχυρένιας επίστρωσης χρησιμοποιείται ο πηλός, όπως δείχνουν κομμάτια πηλού με αποτυπώματα ξύλων και καλαμιών που βρέθηκαν π.χ. στο Bessan²¹¹, την Ξερόπολη, τον Θέρμο κ.α. Πηλός επίσης χρησιμοποιούνταν «ως επίχρισμα ξυλοπλέκτων θόλων»²¹².

Στο ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης δεν υπάρχουν ενδείξεις για μια καλαμμένα ή αχυρένια στέγη. Τα ψημένα κομμάτια πηλού που βρέθηκαν εδώ σώζουν μια επιφάνεια σχεδόν λεία, επιχρισμένη και σκληρή και φαίνεται πολύ πιθανόν ότι προέρχονται από την πήλινη επικάλυψη της στέγης.

Υποθέτουμε ότι η στέγη του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης αποτελούνταν από μια υψηλή ξύλινη κατασκευή, που στηριζόταν στον περιφερειακό τοίχο Μ, στο διαχώρισμα της βόρειας αψίδας (τ. Ν) και σε στύλους της νότιας αψίδας, και στεγανοποιούνταν με ένα παχύ στρώμα πηλού, από ειδική άργιλο και χόρτα

199. *Perachora* I, 34 και ειδικά για τη στέγη 37-39, πίν. 8-9, 117-120. Γενικά για τη στέγη καμπυλόγραμμων κτιρίων, βλ. Drerup 1969, 72 κ.ε., 116-121· Ορλάνδος 1958, Β, 83. F· B. Smith, The megaron and its roof, *AJA* XLVI (1942), 99 κ.ε., και ιδιαίτερα 112· Μαρινάτος 1964, 12 κ.ε. Επίσης H. Plommer, Shadowy Megara, *JHS* 97 (1977), 76 κ.ε., 82· Fagerstrom 1988, 101-102, 106-108.

200. Walter, Viernseis 1959, 18, 10-34, πίν. 29.2, 30.

201. E. Buschor, Heraion von Samos, *AM* 55 (1930), 16 κ.ε., πίν. IV, εικ. 6. Schattner 1990, ειδικότερα αριθ. κατ. 36-43.

202. A. Adrén, *Architectural Terracottas from Etrusco - Italian Temples*, Lund 1939-1940. G. Gierow, *The Iron Age Culture of Latium I: Excavations and Finds*, Lund 1964, 195-207. Ο ίδιος, *The Iron Age Culture of Latium II: Classification and Analysis*, Lund 1966. *BdA* 49 (1964), 72, εικ. II. *Atti CIAC* II (1961), 70. Drerup 1969, 85, πίν. OVI b. A. Boethius, The Etruscan Centuries in Italy, στο A. Boethius (επιμ.), *Etruscan Culture and People*, New York 1962, εικ. 20, 22, 24. Βλ. και H. Müller-Karpe, *Von Anfang Roms*, Heidelberg 1959, 45 κ.ε., 87 κ.ε.

203. Nicholls 1958-1959, 36 κ.ε., εικ. 7 και άλλες επιμέρους αναπαραστάσεις κατά τον R.V. Nicholls στα: Akurgal 1961, 301· Cook 1962, 31, εικ. 5 (oval κτίριο “of the late dark age”)· Snodgrass 1971, εικ. 114 (“oval house of c. 900 B.C.”)· Coldstream 1977, εικ. 96.

204. *Perachora* I, 45 κ.ε., εικ. 8 (H. Bagenal).

205. Auberson 1974, 60 κ.ε., εικ. 1-6 και Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 118, 119.

206. Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 362 και Mazarakis-Ainian 2001, 153, εικ. 18.

207. Lauter 1985.

208. Jones 2014, σχέδ. 2.8, 2.14.

209. Nickels 1976, 127-128, εικ. 20.

210. Σε ξύλινες δοκούς στο Δαφνηφόρειο Ερέτριας.

211. Nickels 1976, 105, εικ. 11.

212. Ορλάνδος 1958, Β, 83 και Ρωμαίος 1915, 233, 241.

ή φύκια, το οποίο στην εξωτερική (άνω) επιφάνεια ήταν επιχρισμένο με καθαρότερο είδος πηλού που την καθιστούσε αδιάβροχη, όπως γινόταν ως πρόσφατα ακόμη σε πολλές περιοχές της Ελλάδας.

Η τελική εντύπωση θα πρέπει να ήταν όμοια με του πώρινου αναθηματικού οικίσκου της Σάμου (Σχέδ. 35), με τον οποίο έχει επίσης κοινό στοιχείο τη θύρα στο άκρο της μακράς πλευράς.

Η άποψη αυτή δεν είναι χωρίς θεμελίωση. Η γεωμετρική γραπτή διακόσμηση η οποία σώζεται στα κομμάτια της στέγης των πήλινων οικίσκων της Περαιχώρας και του Άργους²¹³ αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό ότι υπήρχαν στέγες κτιρίων και των δύο τύπων (αψιδωτών-ορθογώνιων) επιχρισμένες με πηλό, αν όχι εξ ολοκλήρου πήλινες, που πιθανότατα ήταν χρωματισμένες όπως οι τοίχοι²¹⁴.

Επίπεδες στέγες με καλαμένια ή ψαθωτή οροφή, ή ακόμα και ξύλινη, επιχρισμένες με ειδικό πηλό, είναι συνηθισμένες σήμερα ακόμα στα νησιά του Αιγαίου, ιδιαίτερα στις Κυκλάδες και στην Κρήτη. Στη Λέσβο όμως ο παραδοσιακός τρόπος στέγασης των κτιρίων είναι η ξύλινη κεραμοσκεπής στέγη. Η ξυλεία ήταν άφθονη στο νησί, και σήμερα ακόμη σώζονται δάση, αλλά και η απέναντι μικρασιατική ακτή, «η Μυτιληναίων χώρα», πάντοτε και ως τα πρόσφατα χρόνια προμήθευε στη Λέσβο πολλή και καλής ποιότητας ξυλεία.

Η όλη κατασκευή του ελλειψοειδούς κτιρίου Α της Μυτιλήνης μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα μονόχρωμα παραδοσιακά επιμήκη αγροτικά κτίρια της Λέσβου (τα λεγόμενα «ντάμια»), όπου η χωρίς οροφή ξύλινη κεραμοσκεπής δίρριχτη στέγη δημιουργεί μεγάλο εσωτερικό ύψος που επιτρέπει την υπερύψωση ενός τμήματος του δαπέδου, δηλαδή έναν έμμεσο εσωτερικό διαχωρισμό, ανάλογα με το διαχωρισμό των αψίδων του αρχαίου κτιρίου.

Αν δεχτούμε ότι το ύψος του κτιρίου της Μυτιλήνης με τη «σκουφωτή» στέγη του είναι όσο περίπου και το εσωτερικό πλάτος του (4,50 μ.) για λόγους στατικούς και κατασκευαστικούς, η στέγη του θα είχε το μισό περίπου ύψος του συνολικού ή λίγο λιγότερο, δηλαδή 2 μ. περίπου. Αυτό συμπεραίνεται και από τις αναλογίες των οικίσκων του Ηραίου της Σάμου που σώζονται ακέραιοι, αλλά και της Περαιχώρας, όπου η στέγη του οικίσκου Α αναπαριστάνεται να έχει ύψος λίγο μικρότερο του μισού του συνολικού²¹⁵.

Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε το ύψος του εξωτερικού τοίχου Μ πρέπει να είναι 2,50 μ. περίπου και αυτό φαίνεται να συμφωνεί με τα ανασκαφικά δεδομένα. Το λιθόκτιστο τμήμα του τοίχου Μ σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος 1,40-1,65 μ. από την ευθυνηρία. Αν υπολογίσουμε ότι πάνω από τη ζώνη των ορθογώνιων λίθων του ανατολικού σκέλους του τοίχου Μ η β' ζώνη λεσβίας δομής, της οποίας ένα μόνο μέρος σώθηκε κατά χώραν, συνεχιζόταν σε ύψος ανάλογο με της πρώτης (Σχέδ. 48), δηλαδή 0,70 μ. ή λίγο μικρότερο (οι πεσμένοι λίθοι λεσβίας δομής που βρέθηκαν μέσα και έξω από το κτίριο δικαιολογούν μάλλον μικρότερο ύψος), τότε το ύψος του λιθόκτιστου τοίχου θα ήταν 1,80 μ. περίπου. Εφόσον η τελευταία (γ) πλινθόκτιστη ζώνη, στην οποία θα πρέπει να ανοίγονταν μικρά παράθυρα για το φωτισμό του μεγάλου και χωρίς πολλά ανοίγματα κτιρίου, είχε ύψος ανάλογο, δηλαδή 0,70 μ., τότε το συνολικό ύψος του εξωτερικού τοίχου θα ήταν 2,50 μ. περίπου.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των μελετημένων αναλογιών ήταν η δημιουργία ενός άνετου χώρου εσωτερικά και μιας συμμετρικής όψης εξωτερικά, τουλάχιστον στην ανατολική, επισκευασμένη, πλευρά. Ο αρχαιότερος δυτικός τοίχος είχε διαφορετική όψη, η στέγη όμως του κτιρίου ήταν φυσικά ενιαία και ανήκε στη β' οικοδομική φάση του.

Δάπεδο

Το δάπεδο του ελλειψοειδούς κτιρίου βρισκόταν στο ύψος της ευθυνηρίας του εξωτερικού τοίχου και ήταν απλώς πατημένο καστανόχρωμο χώμα που περιείχε λεπτότατο χαλίκι.

213. K. Müller, Gebäuden Modelle spät geometrischen Zeit, *AM* 1923, 52-68. Οικονόμος 1931, 1 κ.ε. Weickert 1929, 65. Snodgrass 1971, 422-423, εικ. 30.

214. *Perachora* I, 50, πίν. 9 (H. Bagenal). Αντίθετη άποψη, βλ. Dinsmoor 1950, 43, σημ. 2.

Για νεότερες μελέτες και αναπαραστάσεις, βλ. Mazarakis-Ainian 1997 και Mazarakis-Ainian 2001, με νεότερη βιβλιογραφία και αναπαραστάσεις. Μεταξύ αυτών του ΥΓ ελλειψοειδούς κτιρίου στην Ερέτρια (εικ. 8), του μνημειώδους αψιδωτού κτιρίου στο Λευκαντί (εικ. 7α-β), του αψιδωτού κτιρίου στα Νιχώρια (εικ. 12α-β) αλλά και του ευθύγραμμου Μεγάλου του πρώιμου 7ου αι. π.Χ. στο Εμποριό Χίου (εικ. 15) και ειδικότερα του ελλειψοειδούς κτιρίου Β' της Άντισσας (εικ. 18) που φαίνεται ότι δίνουν την πλησιέστερη προς το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης εικόνα. Βλ. επίσης Jones 2014, σχέδ. 2.9 για οικίσκους με γραπτή διακόσμηση και αναπαραστάσεις με παράθυρα.

215. Βλ. και Auberson 1974, 61 όπου σημειώνεται ότι «leur hauteur totale équivalente à peu près identique».

Ένα μικρό μόνο τμήμα του αποκαλύφθηκε στη βόρεια ανίδα, κάτω από το στρώμα της καταστροφής (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω το στρώμα αυτό δεν ανασκάφηκε ολόκληρο) κοντά στον τοίχο N και 0,40 μ. βαθύτερα από αυτόν. Έχει πάχος 0,04-0,05 μ.

Βαθύτερα το χώμα ήταν αμμώδες καθαρό και υγρό, ήταν το έδαφος στο οποίο κτίστηκε το κτίριο.

Ο πρωτόγονος τρόπος επίστρωσης του δαπέδου με λάσπη που μπορούσε εύκολα να ανανεωθεί, ήταν συνήθης στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους²¹⁶ στους οποίους ανήκει το κτίριο της Μυτιλήνης και επιβίωσε ως τα μέσα του 20ού αιώνα στις αγροτικές περιοχές της χώρας, οπότε αντικαταστάθηκε από την εξ ίσου εύκολη λύση του τσιμέντου.

«Εστία» (Στρώμα X)

Στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου, νότια από τον τοίχο N (0,16 μ.), και σε απόσταση 0,62 μ. ανατολικά του τ. M (Σχέδ. 2 και 12, τμ. 4/Γ) (δυτικά του τ. H κάτω από το ρωμαϊκό τοίχο I), σε επίπεδο 0,35 μ. υψηλότερο της σωζόμενης επιφάνειας του τ. N, αποκαλύφθηκε ένα στρώμα (στρ. X) από μικρούς τετράπλευρους ως επί το πλείστον λίθους, διαστ. 0,90×1 μ., το οποίο εκτείνεται και κάτω από τον τ. H (Εικ. 36-37). Οι λίθοι δεν φαίνονται να είναι ακριβώς στη θέση τους αλλά λίγο μετακινημένοι, ίσως εξαιτίας του πιο πάνω τοίχου I, και πατούν σ' ένα στρώμα καστανού χρώματος.

Το «στρώμα X», γύρω και μέσα στο οποίο βρέθηκαν πολλά κάρβουνα και κομμάτια λύχνων, ομοιάζει έντονα με μια παρόμοια κατασκευή που βρέθηκε μέσα στο B αψιδωτό κτίριο της Άντισσας και ερμηνεύτηκε από τη W. Lamb ως εστία ή βωμός²¹⁷. Πιθανό είναι ότι και το «στρώμα X» αποτελεί τμήμα μιας εστίας που καταστράφηκε από τους τοίχους H και I.

Βρίσκεται κοντά στο διαχωριστικό τοίχο της βόρειας ανίδας και λίγο δυτικότερα από τον κεντρικό άξονα B.-N. του κτιρίου πιθανόν για λόγους λειτουργικούς ή τεχνικούς, π.χ. το άνοιγμα του «οπαίου» να μη συμπέσει με το κεντρικό – κατά μήκος του κτιρίου – δοκάρι της στέγης, όπως έχει σημειωθεί στο Δαφνηφόρειο της Ερέτριας²¹⁸ και το πρωτογεωμετρικό ελλειψοειδές κτίριο της Σμύρνης.

Εστίες βρέθηκαν σε πολλά κτίρια ορθογώνια ή καμπυλόγραμμα και άλλοτε θεωρήθηκαν βωμοί και τα κτίρια λατρευτικά²¹⁹, άλλοτε ως απλές φωτιές για την εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών θέρμανσης - μαγειρέματος και τα κτίρια κατοικίες. Στην πρώτη περίπτωση, των καμπυλόγραμμων λατρευτικών κτιρίων, σημαντικά είναι τα παραδείγματα του «μεγάλου B» στον Θέρμο²²⁰, του B «ελλειψοειδούς» κτιρίου της Άντισσας, του Δαφνηφόρειου της Ερέτριας και του μεγάλου αψιδωτού κτιρίου στο Λευκαντί της Εύβοιας²²¹, ενώ στη δεύτερη, των κατοικιών, εντάσσονται πιθανόν το ελλειψοειδές κτίριο της Αγοράς των Αθηνών²²², τα ελλειψοειδή και αψιδωτά σπίτια της Σμύρνης²²³, το αψιδωτό σπίτι A στο Bessan της Νότιας Γαλλίας²²⁴. Μόνη η εστία, στοιχείο απαραίτητο τόσο της καθημερινής ζωής και της απλής κατοικίας όσο και της ιδιαίτερης λατρείας, δεν μπορεί να χαρακτηρίσει τη χρήση ή τον προορισμό ενός κτιρίου. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης συνάγεται από τη συγκριτική μελέτη πολλών στοιχείων από τα οποία προκύπτει ότι δεν είναι άμοιρος μιας λατρείας που τελούνταν μέσα σε αυτό, αντιθέτως, πολλά στοιχεία συντείνουν στην άποψη του λατρευτικού προορισμού του κτιρίου.

216. Βλ. χωμάτινο δάπεδο και στο ναό της Ήρας Ακραιάς, *Perachora I*, 28, στο αψιδωτό κτίριο στο Λευκαντί (M. Popham, E. Touloupa, L. J. Sackett, *The Hero of Lefkandi*, *Antiquity* LVI (1982), 171), στο ελλειψοειδές κτίριο της Αγοράς των Αθηνών (Burr 1933, 545).

217. Lamb 1931-1932, 46-48, πίν. 19, 4 «A flat slab of burnt earth with black earth below it rests on a heap of stones inside the building (VI)».

218. Ch. Bérard, *Architecture éretienne et Mythologie delphique*, *AntK* 14 (1971), 2, 64-65 και 67. Auberson 1974, 64.

219. Έναν κατάλογο δίνει η Lamb 1931-1932, 47, σημ. 1-2. Επίσης οι Lehmann, Lehmann 1969, 157 κ.ε., σημ. 9. Για εστίες γεωμετρικής εποχής, βλ. και Fagerstrom 1988, 130-131.

220. Κ. Ρωμαίος, *Ανασκαφή εν Θέρμω*, *ΠΑΕ* 1932, 56. Ρωμαίος 1915, 245, 251.

221. Εδώ πρόκειται για πραγματική πυρά και καύση νεκρού πολεμιστή προς τιμήν του οποίου ιδρύθηκε το μνημείο. Βλ. M. Popham, E. Touloupa, L. J. Sackett, *The Hero of Lefkandi*, *Antiquity* LVI (1982), 169-174, 173 και την πολυπληθή νεότερη βιβλιογραφία.

222. Burr 1933, 547 «a thin layer of burning», εφόσον βέβαια δεν είναι και αυτό κτίριο όπου τελούνταν χθόνια λατρεία. Σημειώνεται ότι εκεί βρέθηκε και γκρίζα κεραμική.

223. Cook 1962, 31, «central hearth of clay».

224. Nickels 1976, 105, εικ. 10, «un disque de terre cuite».

Επίχωση - Ευρήματα - Χρονολόγηση

Η ανασκαφή του ελλειψοειδούς κτιρίου έδωσε μια σειρά από αξιόλογα ευρήματα τα οποία μπορούν να χρονολογήσουν τις διάφορες οικοδομικές φάσεις του και ακόμα να προσδιορίσουν την ιδιαίτερη χρήση του.

Η αρχαϊκή επίχωση ήταν ταραγμένη, όπως είδαμε, από τους νεότερους και κυρίως τους ρωμαϊκούς τοίχους που θεμελιώθηκαν μέσα σε αυτήν (Σχέδ. 2, 9, 13 και 4, τομή 1-1, 5, τομή 9-9, 7, τομή 3-3).

Μπορούμε να πούμε ότι διακρίνονται τέσσερα κύρια στρώματα της επίχωσης αυτής, στο εσωτερικό του κτιρίου.

Α στρώμα: Αρχίζει από τη θεμελίωση των νεότερων τοίχων που βρίσκεται σε διάφορα επίπεδα και φθάνει έως πάνω από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου Μ (Σχέδ. 4-9, 58). Στο στρώμα αυτό βρέθηκε άφθονη αρχαϊκή κεραμική αλλά ανακατεμένη με μεταγενέστερη, κυρίως ελληνιστική και ρωμαϊκή. Αρχαϊκό υλικό βρέθηκε επίσης ενσωματωμένο - εντοιχισμένο στους ρωμαϊκούς τοίχους, προερχόμενο προφανώς από το αρχαϊκό κτίριο.

Από το υλικό αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν: α) Ένα λίθινο ανάγλυφο με παράσταση καθιστής γυναικείας μορφής («Κυβέλης»), το οποίο ήταν εντοιχισμένο στον τοίχο Χ (βλ. πιο πάνω, σ. 160 και Εικ. 20 κέντρο και πιο κάτω, σ. 235, εικ. 121) και β) Δύο μαρμάρινες βάσεις περιρραντηρίων (βλ. πιο κάτω σ. 233, Εικ. 119-120), που ήταν εντοιχισμένες η μια στον ίδιο τοίχο Χ και η άλλη στη γωνία των τοίχων Θ - Θ1. Τα αντικείμενα αυτά καθώς είναι μεγάλα και βαριά δεν πρέπει να μεταφέρθηκαν από μακριά αλλά να ανήκαν σε εξοπλισμό του αφιδωτού κτιρίου και του χώρου του.

Β στρώμα: Βαθύτερα από τις θεμελιώσεις των νεότερων τοίχων και έως το στρώμα της καταστροφής του ελλειψοειδούς κτιρίου, ήταν άνισου πάχους, ανάλογα με το πόσο βαθιά ήταν θεμελιωμένοι οι νεότεροι τοίχοι. Σε σημεία έφθανε έως και 0,80-0,90 μ. βαθύτερα από την υψηλότερα σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου Μ. Η επίχωση, αποτελούμενη από χώμα καστανόχρωμο και μικρές πέτρες, περιείχε κεραμική και άλλα αντικείμενα κατά 90% αρχαϊκής εποχής. Το ποσοστό νεότερης κεραμικής, ελληνιστικής και κλασικής, που βρέθηκε μέσα σε αυτήν, και το οποίο προφανώς γλίστρησε από τα υψηλότερα επίπεδα, καθιστά και το στρώμα αυτό λιγότερο καθαρό και επομένως μη χρονολογήσιμο με ακρίβεια. Περισσότερο ταραγμένη ήταν η επίχωση στο ανατολικό μισό του κτιρίου, νότια του τοίχου Ν και έως τον τοίχο Χ, όπου ένας αριθμός οστράκων ερυθρόμορφων και μελαμβαφών του 5ου αι. π.Χ. βρέθηκε έως το στρώμα της καταστροφής του κτιρίου και σε επαφή με αυτό.

Αντίθετα, στο δυτικό τμήμα και στη βόρεια ανίδα, όπου οι νεότεροι τοίχοι ήταν λιγότεροι, τα ίχνη της πυρκαγιάς και το καθαρά αρχαϊκό στρώμα άρχισαν να εμφανίζονται σε υψηλότερο επίπεδο (0,70 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. Μ).

Ο τεράστιος όγκος της κεραμικής που βρέθηκε σ' αυτό το στρώμα καθώς και η μεγάλη ανομοιογένειά της (πολύ λίγα σχετικά όστρακα συνανήκουν) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή δεν προέρχεται μόνο από τα κτίσματα του χώρου του ελλειψοειδούς κτιρίου αλλά και από κατολισθήσεις από την κατωφέρεια του υψώματος που αρχίζει ανατολικά του οικοπέδου και της οδού Αχιλλέως και κορυφώνεται στην «Ακρόπολη»-Κάστρο (Σχέδ. 1 και πιο κάτω σ. 221).

Γ' στρώμα της επίχωσης στο εσωτερικό του κτιρίου ήταν το στρώμα της καταστροφής του, αδιατάρακτο και καθαρό στο μεγαλύτερο τμήμα που ανασκάφηκε. Αποτελείται από δύο μέρη.

Γ1: Το υψηλότερο (άνω μέρος) συνίσταται από στρώμα μικρών λίθων από σαρμοσάκι, που προέρχονται από την καταστροφή του λιθοκτιστού τμήματος του τοίχου Μ, και λίγα κάρβουνα. Δεν βρέθηκε παντού αλλά μόνο στις δύο ανίδες και σε μεγάλο μέρος του δυτικού μισού του κτιρίου. Άρχισε να αποκαλύπτεται 0,70-0,90 μ. βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου Μ (Σχέδ. 5, τομή 9-9, Εικ. 61).

Γ2: Το κατώτερο αποτελείται από το στρώμα των διαλυμένων ωμών πλίνθων, κομματιών της πήλινης επικάλυψης και των καμένων ξύλων της ξυλοδεσιάς της στέγης καθώς και της οικοσκευής του κτιρίου. Αρχίζει αμέσως κάτω από το προηγούμενο, σχεδόν από το ύψος της σωζόμενης επιφάνειας του τοίχου Ν, και φθάνει ως το δάπεδο του κτιρίου, 0,40 μ. βαθύτερα του Ν.

Το Γ στρώμα και μάλιστα το κατώτερο τμήμα δεν ανασκάφηκε ολόκληρο (σε όλο του το πάχος), η κεραμική όμως που βρέθηκε σε αυτό ήταν άφθονη και δίνει μια καλή χρονολόγηση της καταστροφής του κτιρίου.

Σε όλο το χώρο του κτιρίου το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής, περισσότερο από 50% του συνόλου, αποτελούνταν από την εγχώρια γκριζα-γκριζόμαυρη λειασμένη κεραμική, τη γνωστή με το συμβατικό όνομα *Bucchero*, ειδικά όμως στο στρώμα της καταστροφής και μάλιστα στο μεσαίο τμήμα του κτιρίου βρέθηκε ένας μεγάλος σχετικά αριθμός οστράκων αττικών μελανόμορφων αγγείων, και ελάχιστα ερυθρόμορφα, που σε συνδυασμό και με την ιωνική κεραμική που βρέθηκε μαζί μπορεί να το χρονολογήσει με σχετική ακρίβεια.

Εικ. 61. ΒΑ τμήμα αψίδας. Αποκάλυψη στρώματος καταστροφής.

Τα περισσότερα από τα όστρακα αυτά (δυστυχώς ακέραια αγγεία δεν βρέθηκαν) χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ. και μάλιστα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ενώ τα νεότερα από αυτά καταβαίνουν στην τελευταία δεκαετία του 6ου ή το πολύ στην 1η δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.²²⁵

Η τελευταία αυτή χρονολογία αποτελεί και το όριο ante quem χρονολόγησης της τελικής καταστροφής του ελλειψοειδούς κτιρίου που όπως θα δούμε συμπίπτει με την καταστροφή και των άλλων αρχαϊκών κτιρίων του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων.

Η ενιαία και βίαιη καταστροφή συμπεραίνεται και από το γεγονός ότι κεραμική σύγχρονη (ακόμα και όστρακα από τα ίδια αγγεία) βρέθηκε διασκορπισμένη σε όλο το χώρο της ανασκαφής, και κυρίως ανατολικά του ελλειψοειδούς κτιρίου, στο χώρο μεταξύ αυτού και του «τείχους Τ», στην κατεστραμμένη επιφάνεια του τείχους, ακόμα και μέσα στο πηγάδι-αποθήκη Δ, δηλαδή έξω από την πιθανή είσοδο του κτιρίου.

Σ' αυτό το στρώμα της καταστροφής ιδιαίτερα μεγάλο είναι το ποσοστό της κεραμικής *Bucchero* που βρέθηκε στις δύο αψίδες και κυρίως στη βόρεια η οποία και ανασκάφηκε ολόκληρη.

Η γκρίζα μονόχρωμη κεραμική της Λέσβου, η στιλπνή – λεγόμενη *Bucchero* –, προϊόν ειδικής τεχνικής, αποτέλεσμα ιδιαίτερης επιλογής και επεξεργασίας του πηλού και ειδικότερα της επιφάνειας των αγγείων, και του ψησίματος των κεραμικών αντικειμένων σε ελεγχόμενη αναγωγική ατμόσφαιρα, καθώς και η κοινή γκρίζα, αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης²²⁶, στην οποία εντάσσονται και όλα τα ευρήματα του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων. Στο πλαίσιο αυτής της ευρύτερης μελέτης αναλύεται και χρονολογείται όλη η γκρίζα κεραμική που βρέθηκε στο οικόπεδο αυτό σε συσχέτιση και παράλληλα με την καλά χρονολογημένη κεραμική των αττικών και ανατολικών εργαστηρίων που βρέθηκε μαζί – στα ίδια στρώματα. Για το λόγο αυτό και για οικονομία χώρου δεν αναλύεται στο παρόν άρθρο. Δίνονται ωστόσο ορισμένα χαρακτηριστικά δείγματα λεσβιακής και εισηγμένης κεραμικής, αφ' ενός για να τεκμηριωθεί η χρονολόγηση των διαφόρων οικοδομικών φάσεων στο χώρο και αφ' ετέρου για να διευκρινιστεί, σε συνάρτηση, η χρήση και λειτουργία των αποκαλυφθέντων κτιρίων.

225. Οφείλω να σημειώσω ότι στη μελέτη της κεραμικής είχα την τύχη να έχω τότε την πολύτιμη βοήθεια της Σέμνης Καρούζου, ιδιαίτερα στην επιβεβαίωση της χρονολογίας αυτής.

226. Θέλω να πιστεύω ότι θα καταστεί δυνατή η δημοσίευσή της. Σημειώνεται ωστόσο ότι χωρίς οποιαδήποτε ενημέρωσή μου συμπεριλήφθηκε υλικό αυτής της μελέτης μου στη δημοσίευση του N. Bayne, *The Gray Wares of North - West Anatolia in the Middle and L. B. Age and the Relation to the Early Greek Settlements*, Bonn 2000. Αξιοσημείωτο είναι ότι γίνονται και παραπομπές στην «Bayne's own surface collection» για κεραμική από Μυτιλήνη, Πύρρα, βλ. Spencer 1995α, 293.

Από τα όστρακα που βρέθηκαν ανάμεσα στις διαλυμένες πλίνθους, μέσα στο καστανέρυθρο χρώμα, προέκυψε ένας αξιόλογος αριθμός ολόκληρων λεσβιακών αγγείων αλλά και επί μέρους τμήματά τους που παρουσιάζουν τύπους παρόμοιους ή ιδιαίτερους και «συντηρητικούς» σχετικά με τα άλλα σύγχρονά τους ιωνικά και κυρίως τα αττικά αγγεία. Μπορούμε να πούμε ότι γενικά τα σχήματα των αγγείων είναι παρόμοια με εκείνα των αγγείων κυρίως της Ανατολικής Ελλάδας της αρχαϊκής εποχής. Ωστόσο οι επιμέρους μορφές μοιάζουν αρχαιότερες από τη χρονολόγηση που δίνει η αττική κεραμική του στρώματος της καταστροφής (δηλαδή τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.), παρόλο που η επιφάνεια των νεότερων αγγείων είναι λιγότερο λειασμένη - σαπωνοειδής ή και σε μερικές περιπτώσεις είναι επιχρισμένη με μελανό επίχρισμα μιμούμενη μελαμβαφή αγγεία (ψευδοbucchero). Η ανεύρεσή τους όμως μέσα στο στρώμα αυτό υποδηλώνει ότι: 1) Οι παραδοσιακές φόρμες της ντόπιας κεραμικής επιβιώνουν ως το τέλος του 6ου αι. π.Χ., 2) Η τεχνική εξελίσσεται και 3) Ο μεγάλος αριθμός όμοιων αγγείων ή οστράκων τους, όπως οι τυπικοί αμφορίσκοι (Εικ. 62, Σχέδ. 49), οι διαφόρων μεγεθών και τύπων λεκανές και πινάκια (Εικ. 63 α-β, Σχέδ. 50), οι λύχνοι (Εικ. 64-69, Σχέδ. 51-53), ο ιδιόμορφος καλυκωτός κρατήρας (Εικ. 72, Σχέδ. 54), όστρακα πυξίδων και κέρνων, είναι πιθανά υπολείμματα μιας τελετουργίας και ίσως μιας λατρείας που τελούνταν μέσα στο κτίριο, που θα εξετάσουμε σε σχέση και με το ανάγλυφο της «Κυβέλης» και τα περιρραντήρια που βρέθηκαν στο χώρο.

Σημειώνεται ότι στη βόρεια ανίδα βρέθηκαν περισσότεροι αμφορίσκοι, λύχνοι και όστρακα πινακίων και λεκανών καθώς και οστά ζώων και όστρεα θαλασσινά, ενώ στην περιορισμένη ανασκαφή της νότιας ανίδας βρέθηκαν²²⁷ όμοιοι επίσης λύχνοι και όστρακα μικρότερων αγγείων (φιάλες-πινάκια), πρόχων κ.ά. αγγείων Bucchero αλλά και ιωνικών κυλίκων (όπως π.χ. του Εικ. 70-71). Τα τελευταία βρέθηκαν «γύρω από τη βάση του κίονα» και χρονολογούν τη σύγχρονη και παράλληλη χρήση και αυτής της ανίδας μαζί με τη βόρεια κατά τον 6ο αι. π.Χ. Η ανεύρεση τμήματος ενός ροδιακού «bowl with vertical lines in the hand zone ..like the bird bowls..» (Εικ. 73, OM 486) κοντά στον τοίχο και τη βάση κίονα χρονολογούν, με τα ως τώρα δεδομένα, και την κατασκευή αυτού του διασωθέντος τμήματος του ανατολικού τοίχου της νότιας ανίδας σύγχρονα με τον «λεσβίας δομής» τοίχο M, στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²²⁸

Ιδιαίτερα επισημαίνεται ο αξιόλογος αριθμός λύχνων που βρέθηκαν διάσπαρτοι στο κτίριο αλλά ιδιαίτερα στις δύο ανίδες, τόσο για τη χρονολόγηση της καταστροφής και εγκατάλειψης του κτιρίου όσο και για τη χρήση του.

Διακρίνονται δύο βασικοί τύποι λύχνων: α) Τέσσερις λύχνοι (OM 86, 480a, 486, 487) είναι κατασκευασμένοι από ερυθρό πηλό, απλοί «δισκοειδείς», χωρίς λαβή και χωρίς κεντρική κωνοειδή προεξοχή, με διακρινόμενη βάση και με χείλη κυρτά έξω και άνω, ελάχιστα εισέχοντα προς το κέντρο, με προεξέχοντα 1 μυκτήρα στο ύψος του χείλους (Εικ. 67, OM 487, 68, 70, κάτω και Σχέδ. 53). Ο τύπος αυτός είναι γνωστός από τη Ρόδο, τη Βρουλιά²²⁹ και τη Λίνδο²³⁰, τη Σμύρνη²³¹ και τη Λάρισα του Έρμου²³², χρονολογούμενος στο α' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

β) Σχεδόν όλοι οι υπόλοιποι ανευρεθέντες λύχνοι είναι τυπικοί λεσβιακοί, κατασκευασμένοι με γκρίζο πηλό και την τεχνική Bucchero, αλλά ορισμένοι εκτός της λείανσης φέρουν μαύρο επίχρισμα, απολεπισμένο, τεχνική που παρατηρείται στα ύστερα χρονολογούμενα αγγεία (προς τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.), ίσως στο πλαίσιο μιας τάσης μίμησης των αττικών μελαμβαφών. Οι περισσότεροι από τους μελετηθέντες λύχνους (περί τους 20 ακέραιοι και όστρακα), εκτός του προαναφερθέντος ως άνω είναι ενός τύπου που απαντάται

227. OM 486, με συγκολλήσεις οστράκων και από την OM 492.

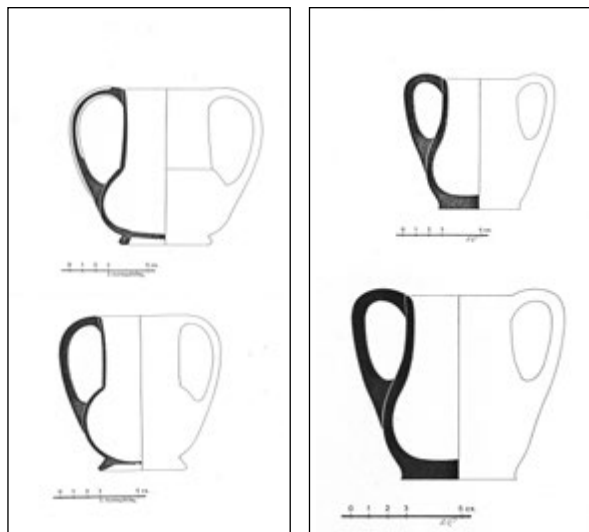
228. Βλ. Kinch 1914, πίν. 25, 7, 48, 25· Boardman 1967, αριθ. 865, 6, πίν. 65, Period I, "The void rays continue from the 7th century, as well as the use of color and occasional roulette inside. The type was probably not still being made after 550 B.C.". *Tocra* I, 12, 55, αριθ. 734 "Rosette bowl", "Dot-rosette flanked by broad tapering stripes", "The latest pottery (of Deposit I) is of c. 600-590 B.C.". Βλ. επίσης Coulié 2013, 172-173.

229. Kinch 1914, εικ. 27, αριθ. 5β, 10β.

230. *Lindos* II, 614, αριθ. 649, 651.

231. Akurgal 1983, πίν. 123 «Tonlampen des späten 7. und 6. Jhs».

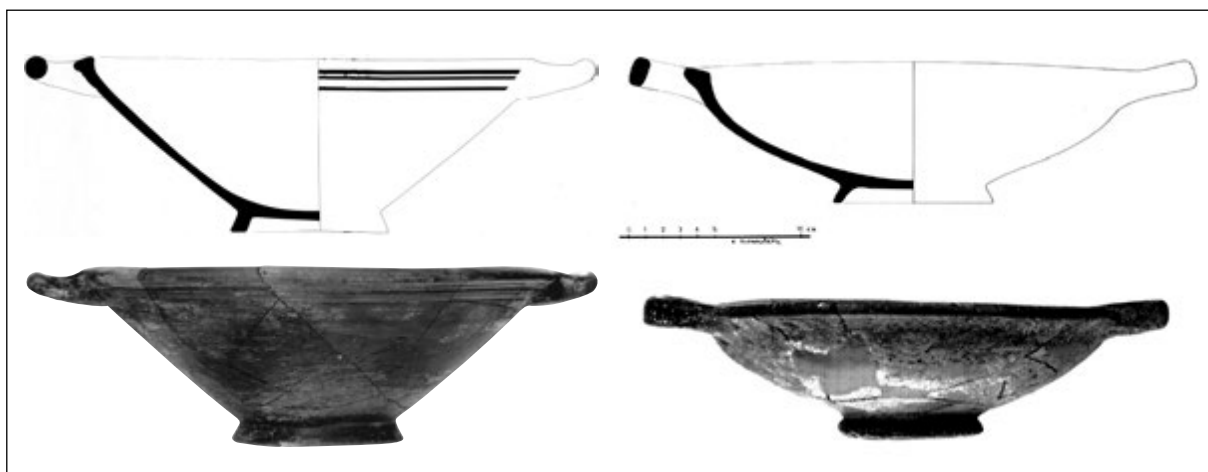
232. Βλ. *Larissa am Hermos* III, πίν. 12, αριθ. 4, 5.

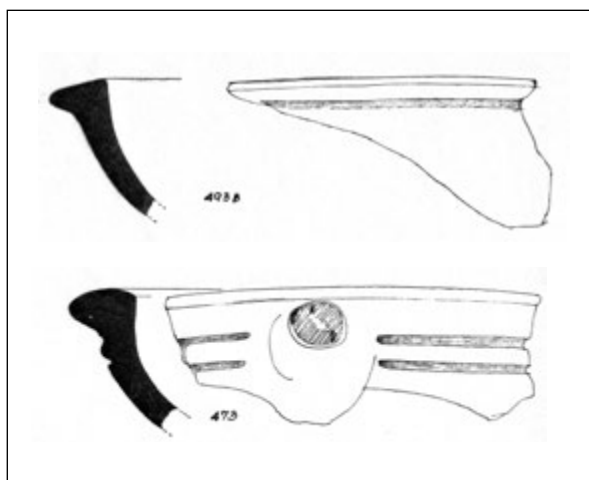
Σχέδ. 49α, β. Αμφορίσκοι Bucchero.

Εικ. 62. Αμφορίσκοι Bucchero, από τη βόρεια αψίδα.

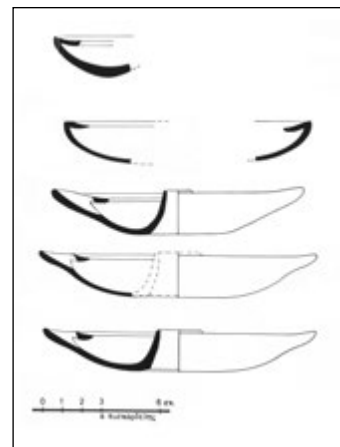
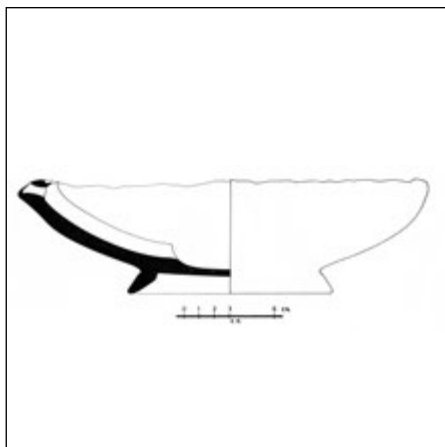
Εικ. 63. Λεκάνη και πινάκιο Bucchero.

Σχέδ. 50. Λεκάνες.

Σχέδ. 51. Μεγάλος λύχνος Bucchero.

Σχέδ. 52 και Εικ. 64. Λύχνος από τον κεντρικό ανατολικό χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου.

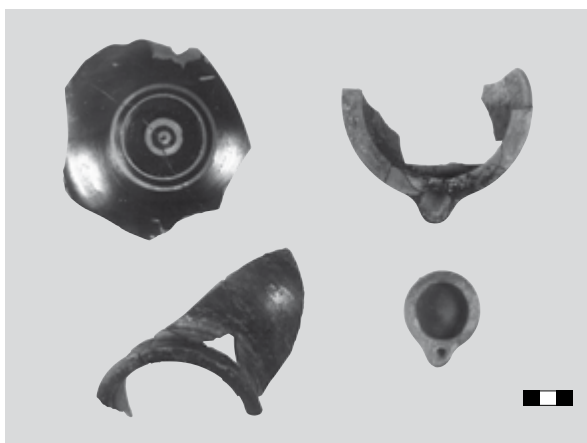
Σχέδ. 53. Λύχνος από τη βόρεια και νότια αψίδα.

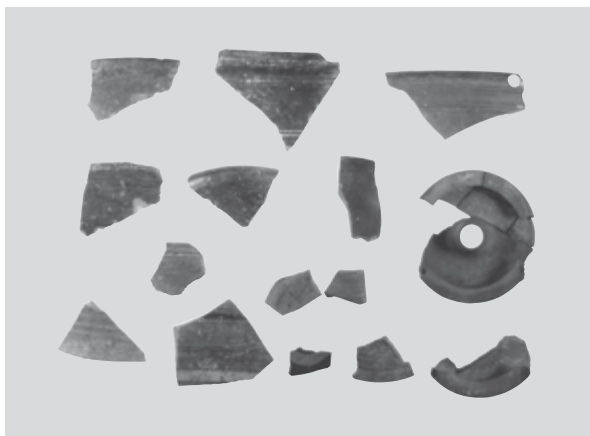
Εικ. 65. Λύχνος α) από τη βόρεια αψίδα, β) μεταξύ τ. Μ και Τ.

Εικ. 66. Λύχνος από τη νότια αψίδα.

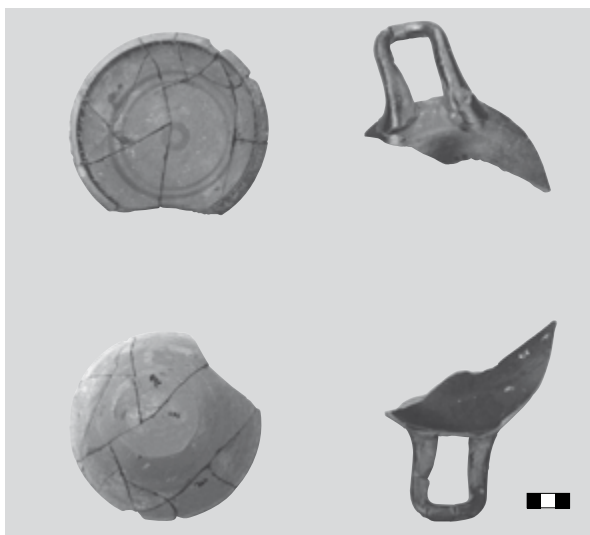
Εικ. 67-68. Λύχνος και όστρακα ιωνικής κεραμικής από τη βόρεια και νότια αψίδα.

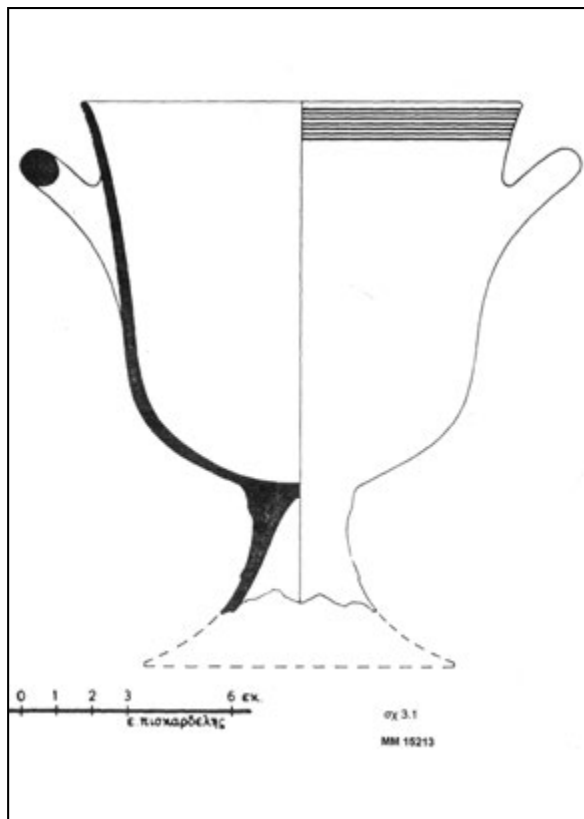
Εικ. 69. Λύχνος και άλλα όστρακα λεσβίας κεραμικής από τη βόρεια αγίδα.

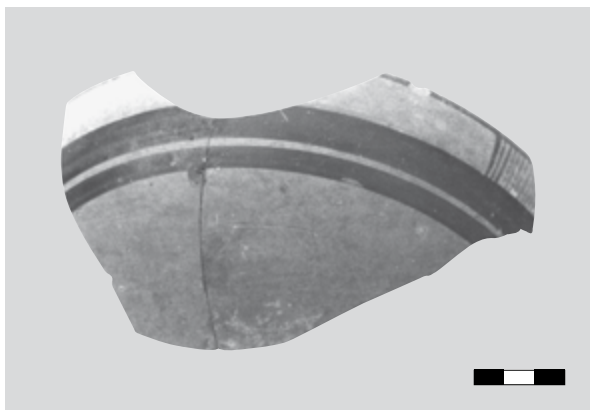
Εικ. 70. Πινάκιο και λύχνος από τη νότια αγίδα.

Εικ. 71. Ιωνική κεραμική από τη νότια αγίδα.

Σχέδ. 54, Εικ. 72. Καλυκωτός κρατήρας Bucchero από τη βόρεια αγίδα.

Εικ. 73. Όστρακο ιωνικού (ροδιακού) κύπελλου με μετόπη κάθετων γραμμών στη ζώνη των χειλέων.

επίσης στην Ανατολική Ελλάδα, Ρόδο (Λίνδο²³³), Σμύρνη²³⁴, αλλά και στην Αττική²³⁵ και στη Μασσαλία²³⁶. Είναι λύχνοι με εσωτερική κωνική σωληνωτή προεξοχή στο κέντρο που φθάνει ως το ύψος των χειλέων και χείλη με επίπεδη ή ελάχιστα κοίλη την άνω επιφάνεια, εισέχοντα, με μικρή κλίση προς το κέντρο, με έναν αλλά συνηθέστερα δύο μυκτήρες διαμετρικά αντιθετικούς, οι οποίοι εξέχουν του περιγράμματος του χείλους ελάχιστα υπερυψωμένοι (Εικ. 65-66, 69, Σχέδ. 52). Ο τύπος αυτός στην Αθήνα χρονολογήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²³⁷.

Λύχνοι του α' αλλά κυρίως του β' τύπου, εντελώς όμοιοι βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής και των δύο αψίδων (βλ. OM 405 και 408 από τη βόρεια αψίδα, Εικ. 65, 69, Σχέδ. 53 και OM 486 από τη

νότια, Εικ. 66, 67β, 70β), στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και η νότια αψίδα καταστράφηκε συγχρόνως με τη βόρεια και το λοιπό κτίριο, στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να ισχύσει η υπόθεση-πρόταση του N. Spencer²³⁸ ότι η νότια αψίδα αντιστοιχεί σε άλλο ελλειψοειδές κτίριο της αρχαιότερης «γ' φάσης», ως συνέχεια προς N. του ΥΓ τοίχου Σ (βλ. πιο κάτω, σ. 259), και το αντίστοιχο «σχέδιό» του (Spencer 1995β, εικ. 11) είναι λανθασμένο, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (βλ. και πιο πάνω, σ. 159).

Αξιοσημείωτος ωστόσο είναι ένας μεγάλος λύχνος Bucchero (διαμ. 0,17, ύψ. 0,075 μ.), τμήμα του οποίου συγκολλήθηκε με όστρακα από το στρώμα καταστροφής του μεσαίου ανατολικού χώρου του κτιρίου. Αποτελείται από ένα σχετικά βαθύ κυκλικό σώμα, χαμηλή κωνική βάση, χείλος που εισέχει σχηματίζοντας γωνία με το σώμα και μια μικρή εξέχουσα προχοή (Εικ. 64, Σχέδ. 51-52). Στο εσωτερικό του σώματος υπάρχει ανάγλυφος δακτύλιος κυκλικός που περιβάλλει το κέντρο, έχει δύο άνισες εγκοπές και τα δύο άκρα του γωνιάζουν δημιουργώντας αύλακα προς την προχοή. Η μορφή του σκεύους παραπέμπει σε λύχνο, η προχοή αποτελούσε το μυκτήρα του, και μάλιστα θυμίζει τους μαρμαρίνους λύχνους, όμοιων περίπου διαστάσεων με τον λεσβιακό, που έχουν βρεθεί σε ιερά, όπως της Δήμητρας στον Σελινούντα, της Άρτεμης στην Έφεσο, στην Ακρόπολη Αθηνών, στο Ηραίο της Σάμου, αλλά και σε τάφο στην Κάμιρο, και χρονολογήθηκαν από τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου ως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.²³⁹. Επίσης, παραπέμπει σε κάποια αγγεία bucchero ετρουσκικά («un gruppo di corpe di bucchero») με εσωτερικά διαχωρίσματα, που αποδόθηκαν σε εργαστήριο της Καίρης (Caere), χρονολογούμενα στις τελευταίες δεκαετίες του 7ου-αρχές του 6ου αι. π.Χ.²⁴⁰. Οπωσδήποτε είναι ένα σκεύος ιδιαίτερο που φαίνεται να συνδέεται με λατρευτική λειτουργία.

Η σχέση των λεσβιακών Bucchero με τα ετρουσκικά είναι ένα πρόβλημα που με απασχόλησε ιδιαίτερα στο πλαίσιο της γενικότερης μελέτης της αιολικής κεραμικής. Πολλά στοιχεία οδηγούν στην άποψη ότι η τεχνική κατασκευής τροχίλατης γκριζας-γκριζόμαυρης λειασμένης κεραμικής κατάγεται από την περιοχή

233. *Lindos II*, 615-616, αριθ. 2557, πίν. 122.

234. Akurgal 1983, πίν. 123.

235. *Athenian Agora IV*, 39, αριθ. 131-135, πίν. 5.33, Type 19A.

236. Villard 1960, 44-45, πίν. 24.2, 3, 8, σημειώνεται ότι είναι εισαγόμενα στη Μασσαλία από την Ιωνία, πιθανόν τη Σάμο, μαζί με τις ιωνικές κύλικες στο β' τέταρτο-μέσα του 6ου αι. π.Χ.

237. Βλ. *Lindos II*, 615-616, πίν. 122, n. 2557. *Athenian Agora IV*, 39, αριθ. 131-135, πίν. 5.33, Type 19A. Η ομοιότητα των λύχνων αυτών είναι τόσο μεγάλη ώστε θα πρέπει ίσως να εξεταστεί ο πηλός τους καθώς φαίνεται πιθανό να προέρχονται από λεσβιακά εργαστήρια.

238. Ο Spencer (Spencer 1995b, 297-298) υποθέτει πως η νότια αψίδα ανήκε σε «an earlier oval structure which had a slightly different orientation». Βλ. και Mazarakis-Ainian 1997, 89-91.

239. J. D. Beazley, A Marble Lamp, *JHS* 60 (1940), 3038.

240. Βλ. G. Camporeale, Su alcune Forme Vascolari del Bucchero Ceretano, *Mélanges offerts à J. Heurgon, L'Italie Préromain et la Rome Républicaine*, Roma 1976, 101-103, εικ. 13-14.

της Λέσβου -Τρωάδας ή της Βορειοδυτικής Μικρασιατικής αιολικής περιοχής και διαδόθηκε προς τη Δύση μέσω των αποικιών - εμπορικών σταθμών, μέσω του εμπορίου αλλά κυρίως, κατά την άποψή μου, μέσω μετοίκων τεχνιτών που είχαν την εμπειρία αυτής της τεχνικής και την μετέδωσαν στους εγχώριους κεραμείς των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν.

Οι αμφορίσκοι της βόρειας ανίδα του ελλειψοειδούς κτιρίου (Εικ. 62, Σχέδ. 49α-β) και η σύγκρισή τους π.χ. με όμοιους που βρέθηκαν στην Ετρουρία και Σαρδηνία²⁴¹ αποτελούν δείγματα της «κοινής» γκρίζας - γκριζόμαυρης λειασμένης κεραμικής, της λεγόμενης *Bucchero*, η οποία ήταν ευρέως διαδεδομένη στη Μεσόγειο από τον 7ο και κατά τον 6ο αι. π.Χ. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο τύπος του αμφορίσκου της Μυτιλήνης είναι ένα δείγμα (τελευταίο τρίτο του αι. π.Χ.) της εξέλιξης του λεσβιακού κανθαροειδούς αμφορέα, με καλύτερο παράδειγμα εκείνο του λ. αμφορέα του ΕΥΜΑΧΟΥ της Άντισσας²⁴², ή ακόμη και του *καρχήσιου*, του κανθαροειδούς αγγείου το οποίο διακρίνεται για τις υψηλές λαβές που φθάνουν από τα χείλη έως τον πυθμένα και ταυτίστηκε με βάση περιγραφή του Καλλίξεινου του Ρόδιου που δίδεται από τον Αθήναιο²⁴³: «ποτήριον ἔστιν ἐπίμηκες, συνηγμένον εἰς μέσον ἐπικῶς, ὅτα ἔχον μέχρι τοῦ πυθμένος καθήκοντα»²⁴⁴. Το όνομα του αγγείου *καρχήσιον* απαντάται για πρώτη φορά στη Σαπφώ²⁴⁵. Παραδείγματα του αγγείου αυτού βρέθηκαν στην Άντισσα²⁴⁶, την Τροία, τη Σμύρνη²⁴⁷, τη Θάσο, τη Βοιωτία και κυρίως στο Καβείριο Λήμνου²⁴⁸ και το Ιερό της Σαμοθράκης²⁴⁹, δηλαδή απαντάται σε ιερά και χώρους «αιολικής επιρροής». Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι σχεδόν όλα τα παραδείγματα *καρχήσιων* που εξέτασα (Λέσβο, Σμύρνη, Σαμοθράκη, Λήμνο) είναι προϊόντα της τεχνικής της γκρίζας - γκριζόμαυρης ή ερυθρωπής (της Σαμοθράκης και Λήμνου ορισμένα) λειασμένης κεραμικής-*bucchero*.

Οι λέσβιοι αγγειοπλάστες κατασκεύαζαν στον τροχό τους κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. μορφές αγγείων παρόμοιες με εκείνες των άλλων σύγχρονων κεραμέων, μερικές φορές συνδυάζοντας στοιχεία διαφορετικών εργαστηρίων, αλλά με τη δική τους τεχνική προετοιμασίας και επεξεργασίας του πηλού. Ο «κομπός» ως άνω καλυκωτός κρατήρας π.χ. (Εικ. 72, Σχέδ. 54) είναι ένας μοναδικός συνδυασμός χιακού κάλυκα και αττικού κρατήρα με λεσβιακή τεχνική, με λαβές υψηλότερα τοποθετημένες και κυλινδρικό λεπτό πόδι μεταξύ της «κωνικής» βάσης και του σώματος του αγγείου²⁵⁰. Χαρακτηριστικά στοιχεία είναι οι συνήθεις διπλές λαβές αμφορίσκων (Εικ. 77), η διαμόρφωση των χεϊλέων λεκανών και πινακίων (Εικ. 63, Σχέδ. 50), η διαμόρφωση χεϊλέων τριφυλλόστομων πρόχων και αμφορέων, πυξίδων, κρατήρων ((Εικ. 75-76).

Η διακόσμηση των λεσβιακών *Bucchero* αγγείων του 7ου αι. π.Χ. συνίσταται σε κυματοειδείς γραμμές και εγχάρακτα ή εμπαιστά γεωμετρικά σχήματα (βλ. Εικ. 78-84, Σχέδ. 55α-γ), ενώ του 6ου αι. π.Χ. περιορίζεται μόνο σε εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές ή οριζόντιους δακτυλίους ή αύλακες, απλούς ή σε συστάδες, λεπτούς ή πλατύτερους, συνήθως κάτω από τα χείλη στα ανοιχτά αγγεία ή στη βάση του λαιμού στα κλειστά. Σπάνια συναντάται ζώνη ανάγλυφου ιωνικού κυματίου ή επίθετα ανάγλυφα κοσμήματα, όπως στον προαναφερθέντα κιονωτό κρατήρα (Εικ. 106, Σχέδ. 57), ή εγχάρακτος ρόδακας, όπως ο εικονιζόμενος από την περιοχή της Επάνω Σκάλας, αρ. MM 505 (Εικ. 74). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι «διακόσμηση» των αγγείων *Bucchero* αποτελεί η ίδια η λεία και στιλπνή, σαπουνοειδής, γκρίζα-γκριζόμαυρη ή και μαύρη επιφάνεια των αγγείων που μιμείται μεταλλικά - αργυρά πρότυπα.

Πάντως είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η κεραμική *Bucchero* βρίσκεται σε ακμή ως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και το γεγονός αυτό πρέπει να συνυπολογιστεί στην εξέταση του θέματος της ανευ-

241. Βλ. M. Gras, Les importations du VIe siècle avant J.-C. à Tharros (Sardaigne), *MÉFRA* 86 (1974), 1, 79-139, ειδικότερα για τους αμφορίσκους 106-108.

242. Lamb 1930-1931, 177, πίν. XXVIII, αριθ. 3a-b, 1931-32, 54, πίν. 20, αριθ. 3.

243. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* XI. 474.

244. Βλ. τη θαυμάσια μελέτη της Love 1964, 204-222.

245. Page 1955, 122-123. Bowra 1997, 309-310. *Λυρικοί ποιητές*, απόσπ. 55, σ. 134-135.

246. Lamb 1930-1931, 173, εικ. 5, αριθ. 3.

247. Akurgal 1983, πίν. 6E και προσωπική διαπίστωση κατά τη μελέτη της γκρίζας κεραμικής της Αρχαίας Σμύρνης.

248. Beschi 2000, 62-100. Messineo 2001, 404-406, εικ. 44.

249. K. Lehmann, Samothrace, Fifth Preliminary Report, *Hesperia* 21 (1952), πίν. 9-10. Love 1964, 230, όπου συγκεντρωμένο όλο το υλικό.

250. Βλ. π.χ. *Tocra* I, 53-63, εικ. 30, αριθ. 798· *Samos* VI,1, 139, πίν. 94· Coulié 2013, εικ. 175· A. Lemos, *Archaic Pottery of Chios, The Decorated Styles*, I, Oxford 1991, ιδιαίτερα 80-84, εικ. 41, 43, αριθ. 1063.

Εικ. 74. Όστρακο αργείου Bucchero, με διακόσμηση εγχάρρακτου ρόδακα, από την περιοχή της Επάνω Σκάλας.

ρешης ή μη αιολικής κεραμικής Bucchero στη Velia, στην περιοχή Μασσαλίας, στη Νότια Γαλλία και βορειο-ανατολική Ισπανία καθώς και στη χρονολόγησή της και τον αποικισμό της Φώκαιας στη Δύση²⁵¹.

Στρώμα Δ: Βαθύτερα από το στρώμα της καταστροφής στο εσωτερικό του κτιρίου δεν ανασκάφηκαν παρά μόνο δύο πολύ μικρά τμήματα α) νότια του τοίχου Ν και μεταξύ αυτού και του «στρώματος Χ» και β) βόρεια του τ. Ν στο ανατολικό τμήμα της αυλίδας.

Στη β' τομή, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (σ. 201), διαπιστώθηκε η ύπαρξη υποτυπώδους δαπέδου από το πατημένο χώμα και χαλίκι και η ανασκαφή δεν προχώρησε βαθύτερα. Η κεραμική ως εκεί, κάτω από τις διαλυμένες ωμές πλίνθους²⁵², ήταν ελάχιστη αποτελούμενη από λίγα όστρακα γκρίζου αδρού πηλού, ελάχιστα όστρακα ΥΓ χρόνων²⁵³ και δύο όστρακα bucchero με κυματοειδή

διακόσμηση (Εικ. 76). Κεραμική bucchero διακοσμημένη ανευρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων μόνο σε στρώματα που μπορούν να χρονολογηθούν στον 7ο αι. π.Χ. ή ως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Η κυματοειδής και η ζικ-ζακωτή διακόσμηση δεν συναντάται σε μεταγενέστερα αγγεία και φαίνεται ότι παύει να χρησιμοποιείται από το β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι η διακόσμηση, εγχάρρακτη ή με χτένι-βούρτσα, σε ζώνες πολλαπλών κυματοειδών (η λ. Wellenband ή Wave-line) ή ζικ-ζακωτών γραμμών και ταινιών, ήταν συνήθης στην γκρίζα μονόχρωμη ή Bucchero κεραμική του 7ου αι. π.Χ. και πρωιμότερων περιόδων στη Λέσβο, π.χ. Άντισσα²⁵⁴, Μυτιλήνη²⁵⁵, Μήθυμνα²⁵⁶ και Πύρρα, Κλοπεδή (Εικ. 84)²⁵⁷, αλλά και στην ευρύτερη αιολική περιοχή, ιδιαίτερα στην Τρωάδα²⁵⁸, τη Λάρισα του Έρμου²⁵⁹ και τη Σμύρνη και ευρύτερα στην περιοχή Κύπρου και Συρίας²⁶⁰ καθώς και

251. Βλ. J. P. Morel, La céramique de Velia et quelques problemes connexes, *Symbosio International de Colonizationes, Barcelona, 1971*, Barcelona 1974, 152 κ.ε.

252. Είναι οι ομάδες της ανασκαφής αριθ. 206, 214. Οι αριθμοί των ομάδων της ανασκαφής (ΟΜ) δίνονται εδώ για την περίπτωση που θελήσει κάποιος μελλοντικός μελετητής να επεξεργαστεί περισσότερο τα ευρήματα.

253. Technau 1929, 6 κ.ε., εικ. 2-3, 9-11. Πρβλ. Walter, Vierendeel 1959, πίν. 33.1, 36.7, 50.1, 101.2. *Samos V*, πίν. 42-44, αριθ. 242, 245, 248, 259-260, 263-264. *Samos IV*, πίν. 45, αριθ. 106-107.

254. Βλ. λεκάνες Άντισσας αριθ. ευρ. ANT 33, ACCW 2.15-2, ANT, 33/63, ACCW 12· Lamb 1930-1931, 174, εικ. 5· Lamb 1931-1932, 54, πίν. 20,6 1666-1678, 51-56 και πολλά όστρακα διαφόρων αγγείων όπως συμπεραίνεται από τα «σχέδια» της ανασκαφής στο αρχείο της.

255. Βλ. π.χ. λεκάνη από την περιοχή Άγιος Συμεών, αριθ. MM 1514 και τμήμα αμφορέα από την ίδια περιοχή, αριθ. MM 1515.

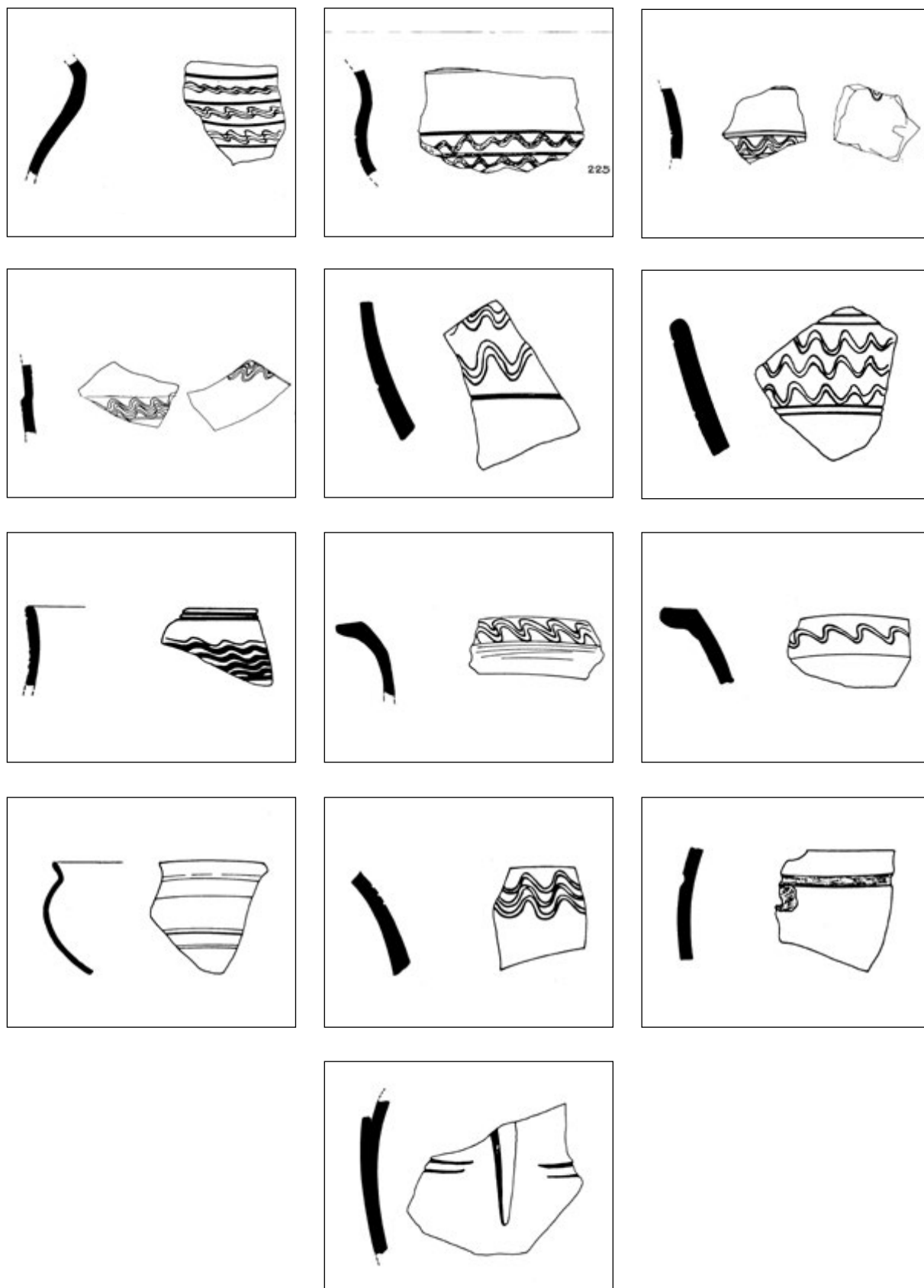
256. Lamb 1932, 1-12, γενικά για την γκρίζα κεραμική από Λέσβο, Άντισσα, Μήθυμνα και Πύρρα, αλλά και από την Τρωάδα (κυρίως Τροία VI, VII, VIII) και Λάρισα του Έρμου, ειδικότερα για τη διακόσμηση με «wavy bands», σ. 5.

257. Χατζή 1972α. Ρούγγου κ.ά. 2014, 36. Ρούγγου κ.ά. 2017, 117.

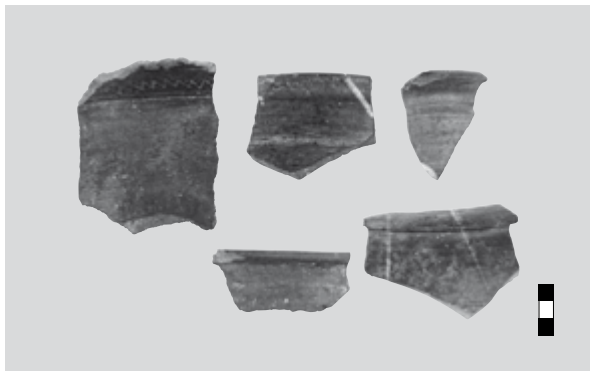
258. *Troy III*, αριθ. 35.618 (μόνωτη κύλικα), 34.315, 37.1060, 37.1039, πίν. 384.7, πίν. 395.5-7, 10, 15, πίν. 396. *Troy IV (VIIa)*: κρατήρες αριθ. 35.635, 37.1081 155, 37.1083, πίν. 235, 239, 6-8, πίν. 241, αριθ. 2-6, 171 (VIIb), αριθ. 37.1212 και πίν. 271.5, 274.9-10, 275.1-3, 11, 252.3, εικ. 2, 308. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η κεραμική της Τροίας VIII, του 7ου αι. π.Χ. κυρίως, τόσο ως προς τη διακόσμηση των επάλληλων ζωνών κυματοειδών γραμμών ή λεπτών οριζόντιων αυλάκων όσο, κυρίως, ως προς τις μορφές των αγγείων (μόνωτα κύπελλα ή καρχήσια με ευρύ κυλινδρικό σώμα και πλατιές ταινιωτές λαβές), που είναι ταυτόσημες με αγγεία της Άντισσας και Μυτιλήνης (Άγιος Συμεών). Βλ. ό.π., πίν. 308, αριθ. 32.29, 35.633, 32.1190, 36.696, 37.1020, 37.1088, όστρακο VIII.69, 69.70, πίν. 301, 313, 1.9-10, που προέρχονται κυρίως από το χώρο του Άνω και Κάτω Ιερού. Για το λόγο αυτό σημειώνεται ότι ο H. Schmidt «had attributed it to Lesbos, and had explained its presence at Troy as a result of the Aeolian colonization of the seventh century ... and may possibly go back as far as the eighth century». Βλ. και Aslan 2011, 412-420, εικ. 25-28 και με συγκεντρωμένη νεότερη βιβλιογραφία. Σημειώνεται πάντως ότι η επεξεργασία, η ποιότητα της επιφάνειας των αγγείων αυτών, τουλάχιστον όσων μου επιτράπηκε να δω στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης το 1987, είναι σχετικά κατώτερη της λεσβιακής, στοιχείο που παρατηρείται και στη λοιπή γκρίζα μονόχρωμη κεραμική της Τροίας VII-VIII, αλλά αυτό επιβεβαιώνει ίσως τη διαφοροποίηση των μητροπολιτικών-λεσβιακών εργαστηρίων από τα τοπικά της Τρωάδας και της «Μυτιληναίων Χώρας».

259. *Larissa am Hermos III*, 21-22, ειδικά για την γκρίζα κεραμική σ. 99-192 και για κυματοειδή διακόσμηση εικ. 44, 7-17, 18.

260. Akurgal 1983, 15-19, πίν. 6 και αγγείο με ένδειξη LEV. III, Env. K.B. 48, BYR. 1076, L2, 687 κ.ά. όστρακα σχέδια των οποίων μου παραχώρησε ο E. Akurgal, για τον οποίο οφείλω να εκφράσω ιδιαίτερο σεβασμό για τη γενικότερη συμπαράσταση και βοήθεια στην εργασία μου στη Μικρά Ασία. H.-G. Buchholz, *Grey Trojan Ware in Cyprus and Northern Syria, Bronze Age Migrations in the Aegean*, London 1973, 179-187.

Σχέδ . 55 α, β, γ, δ, ε, ζ, η, θ, ι, κ, μ, ν. Σχέδια διακόσμησης κεραμικής *Bucchero*.

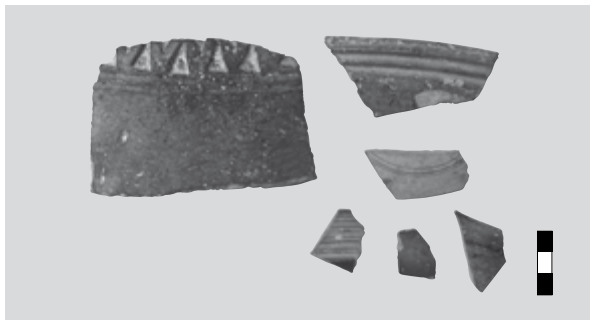
Εικ. 75-76. Όστρακα κρατήρων

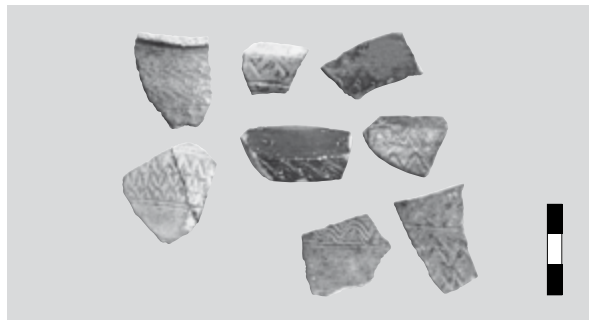
Εικ. 77. Λαβές αμφορίσκων.

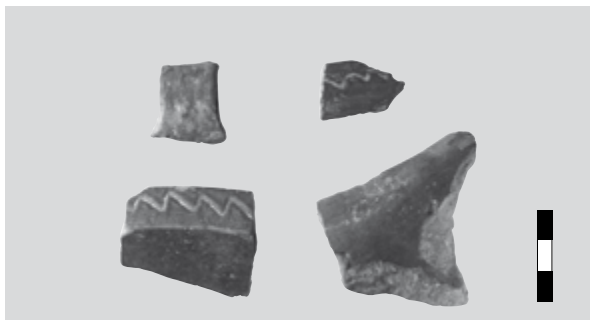
Εικ. 78. Όστρακο Bucchero με εγχάρκτη διακόσμηση ζικ-ζακ.

Εικ. 79. Όστρακα Bucchero με διακόσμηση εμπαιστών τριγώνων, γραμμών και ταινιών.

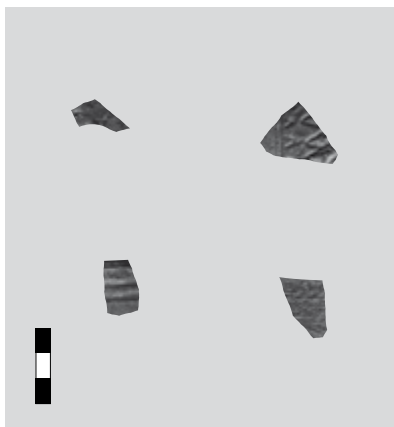
Εικ. 80. Όστρακα Bucchero με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών και ταινιών.

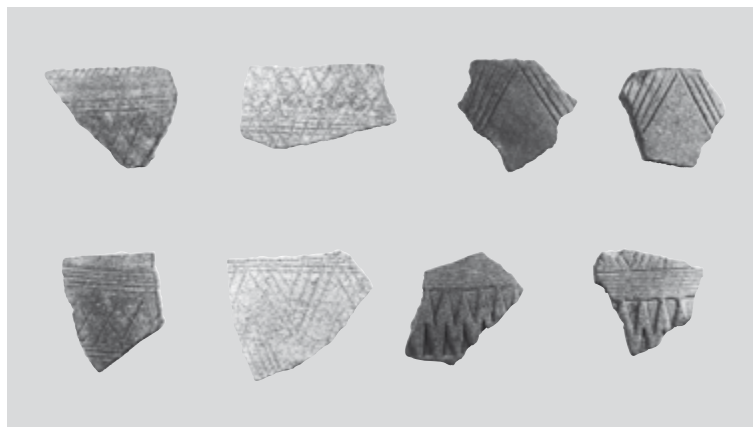
Εικ. 81. Όστρακα Bucchero με κυματοειδή διακόσμηση.

Εικ. 82. Όστρακα Bucchero με κυματοειδή διακόσμηση και ιωνικά. Βρέθηκαν πλησίον της θεμελίωσης του τ. Μ και του τείχους Τ.

Εικ. 83. Όστρακα με κυματοειδή διακόσμηση από τη βόρεια αψίδα, β' τομή.

Εικ. 84. Όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση και εμπαιστά τρίγωνα από την Κλοπεδή.

στην Εύβοια. Στο Λευκαντί η Πρωτογεωμετρική «Black Slip Ware» με εγχάρακτη διακόσμηση κυματοειδών γραμμών θεωρήθηκε ότι εντάσσεται στην ευρύτερη Θεσσαλο-Ευβοϊκή κεραμική και συσχετίστηκε με την όμοια αιολική²⁶¹. Αυτό θεωρήθηκε ως ένα επιπλέον στοιχείο συσχέτισης της γκρίζας λειασμένης και απλά διακοσμημένης κεραμικής με τον αιολικό πολιτισμό²⁶². Η άποψη αυτή ενισχύεται καίρια από το γεγονός ότι η γκρίζα κεραμική με φόρμες λεσβιακές - αιολικές και διακόσμηση κυματοειδών γραμμών και ταινιών αποτέλεσε την κύρια κεραμική της αποικίας της Φώκαιας, της Μασσαλίας²⁶³ και των άλλων περιοχών των αιολικών αποικιών ή εμπορικών σταθμών της Νότιας Γαλλίας, από τις Άλπεις ως τα Πυρηναία, από τις Antibes, τη Μασσαλία ως το Ampurias (αρχ. Εμπόριον), στους δρόμους δηλαδή αναζήτησης, εμπορίας και επεξεργασίας μετάλλων²⁶⁴. Είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της «Hellenisation» / «ελληνοποίησης» των περιοχών αυτών²⁶⁵ που συνδέεται με τις ιωνικές και ιδιαίτερα τις αιολικές μητροπόλεις. Μήπως πρέπει κατ' επέκταση να συσχετιστεί και με τα καμπυλόγραμμα κτίρια λαμβάνοντας υπόψη και τα αψιδωτά κτίρια του Bessan του 6ου αι. π.Χ., όπως αφήνει να εννοηθεί και ο Nickels²⁶⁶, και η παρουσία καμπυλόγραμμων κτιρίων στην Ίσκια²⁶⁷ και τη Γρανάδα Ισπανίας²⁶⁸ ή ακόμη των ελλειψοειδών κτισμάτων στην ετρουσκική Ιταλία;

261. Βλ. *Lefkandi II, Part I, The Pottery*, 55-57, πίν. 39, 73.

262. Η εγχάρακτη ωστόσο κυματοειδής γραμμή, όπως και αντίστοιχη γραπτή, είναι συνήθης και σε γραπτά διακοσμημένα αγγεία της Ανατολικής Ελλάδας, όπως π.χ. της Σάμου (βλ. π.χ. Walter, Vierendeel 1959, πίν. 19-20, 46-48, 42.1-2, 40.1-2, 37.4-5 και *Samos V*, πίν. 71), της Ρόδου και άλλων τοπικών εργαστηρίων της Ανατολικής Ελλάδας από την Ταρσό έως το Παντικάπειο (βλ. G. A. Hanfmann, *On Some Eastern Greek Wares Found at Tarsus, The Aegean and the Near East*, New York 1956, 165-183).

263. Villard 1960, ειδικότερα 264 -286, 292-296 και αντίστοιχους πίν.

264. Η ιδιαίτερα σημαντική εργασία στον τομέα αυτό είναι της †Ch. Arcelin, *La céramique grise archaïque en Provence*, Aix en Provence 1975 (Thèse de IIIe Cycle), η οποία μου δόθηκε δακτυλογραφημένη. Τόσο τα σχήματα των αγγείων όσο και – κυρίως – η διακόσμησή τους με κυματοειδείς επάλληλες εγχάρακτες γραμμές (εικ. 27-53, εικ. 61-70) αποδεικνύουν τη συγγένεια της κεραμικής αυτής με τη λεσβιακή, με τη διαφορά της ποιότητας επεξεργασίας των επιφανειών που σημειώνεται και για την τρωαδική. Βλ. επίσης η ίδια, *Recherches sur la céramique grise monochrome de Provence, Les céramiques de la Grèce de l'Est* 1978, 243-247, πίν. CX- CXIII και A. Nickels, *Contribution à l'étude de la céramique grise archaïque en Languedoc- Roussillon*, στο ίδιο, 248 κ.ε., πίν. CXIV-CXVIII.

265. Βλ. Fr. Benoît, *Recherches sur l'Hellenisation du Midi de la Gaule*, Marseille 1980. Ειδικότερα για την γκρίζα μονόχρωμη κεραμική και τη διακόσμησή της, τις σχέσεις της με την Αιολίδα και Ιωνία, βλ. σ. 153 κ.ε., εικ. 10-11, 22-33, 36 (υπογεωμετρική εποχή), 38 (ντόπιες μμήσεις). Βλ. επίσης γενικότερα για την αιολική και ιωνική κεραμική στη Δύση στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est* και την αντίστοιχη έκθεση στο Colloque «“Velie et les Phocéens en Occident”, La Céramique Exposée ».

266. Βλ. A. Nickels, *Contribution des Fouilles de L'Arrière-Pays d'Agde à l'étude du Probleme des Rapports entre Grecs et Indigènes en Languedoc (VIe-Ve Siècles)*, *MÉFRA* 88 (1976), 1, 141-157· Nickels 1976, 1, 95-128.

267. Βλ. υποσημ. 90 και πιο πάνω, σ. 174-180.

268. Βλ. υποσημ. 96.

Στην α' στενή τομή μεταξύ του τοίχου N και του «στρώματος X» η ανασκαφή προχώρησε έως 0,55-0,60 μ. βαθύτερα από τον τοίχο N, δηλαδή βαθύτερα από το επίπεδο του δαπέδου, όπως το συναντήσαμε στο ανατολικό τμήμα της βόρειας αψίδας.

Στο τμήμα αυτό, εκτός από τη συνηθισμένη πρώιμη αρχαϊκή κεραμική²⁶⁹, βρέθηκαν και λίγα όστρακα υστερογεωμετρικών αγγείων²⁷⁰, π.χ. όστρακο μικρού σφαιρικού κυπέλλου («φιάλης») με διακόσμηση μετόπης γραπτού αβακωτού ρόμβου μεταξύ κάθετων λεπτών ταινιών και όστρακο κλειστού αγγείου με γραπτό μαιάνδρο (Εικ. 85), που χρονολογούνται στους ΥΓ χρόνους (725-670 π.Χ.), και οπωσδήποτε πριν από το 600 π.Χ.²⁷¹ (ΟΜ 195, 206). Αυτά βρέθηκαν 0,18-0,45 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. Ν. Στο βαθύτερο στρώμα (0,46-0,60 μ. από την επιφάνεια του τοίχου N), στη νοτιοδυτική γωνία των τ. Μ και Ν, πολύ κοντά στον τ. Ν και «οπωσδήποτε βαθύτερα του δαπέδου της πατημένης και καμένης γης» (σημείωση ημερολογίου), βρέθηκε κάτω από το καμένο στρώμα της καταστροφής, μια βάση γκρίζου μονόχρωμου κρατήρα, κυρτή βάση άνω και με κυλινδρικό κούφιο πόδι, καθώς και δύο τμήματα ποδιών όμοιων βάσεων κρατήρων (Εικ. 86-87, Σχέδ. 56), υστερογεωμετρικών χρόνων²⁷².

Τα δύο αυτά πόδια-βάσεις κρατήρων (ύψ. 9,8 και 8 εκ. αντίστοιχα) και το τρίτο με οριζόντιες ραβδώσεις (Εικ. 88) φαίνεται πως ανήκουν σε μεγάλους κρατήρες όμοιους με τον γκρίζο μονόχρωμο κρατήρα της Άντισσας²⁷³, τον γκρίζο μονόχρωμο επίσης («graue -minysche- Ware») από το Besik Tepe Τρωάδας με τη χαρακτηριστική διακόσμηση τριών επάλληλων ζωνών πολλαπλών κυματοειδών γραμμών στον ώμο του αγγείου²⁷⁴, που θυμίζουν τους μινύειους, αλλά και τους γραπτούς κρατήρες της Σάμου και Ρόδου του 8ου και αρχών του 7ου αι. π.Χ.²⁷⁵. Ο τύπος του αγγείου έχει μακρά παράδοση που ανάγεται στη ΜΕ ή και ΥΕ εποχή ενώ η σχέση της μητρόπολης Μυτιλήνης με την Τρωάδα φαίνεται άμεση²⁷⁶. Κρατήρες με υψηλό κωνικό πόδι αλλά και πολύ υψηλό λαμό επιβιώνουν και βρίσκονται στη Νότια Γαλλία σε γκρίζα κεραμική της Εποχής του Σιδήρου²⁷⁷.

Ελάχιστα υστερογεωμετρικά γραπτά όστρακα βρέθηκαν επίσης στην ανασκαφή του αμμόδους χώματος νότια από το σωζόμενο άκρο του δυτικού τοίχου Μ, μεταξύ αυτού, του τοίχου Ε και του πλακόστρωτου δαπέδου Α, ενώ στο κατώτερο σημείο μεταξύ των τ. Μ και Η βρέθηκε ένα χαρακτηριστικό λεσβιακό γκρίζο-μαυρο όστρακο με οριζόντια ζώνη εμπαιστών τριγώνων εκατέρωθεν ζικ-ζακ ανάγλυφης ταινίας της Μέσης ή Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου, παρόμοιο με ανευρεθέντα στην Άντισσα και Κλοπεδή (Εικ. 78-79 και 84 α, β)²⁷⁸.

269. Ομάδες ανασκαφής αριθ. 195, 197 μεταξύ τ. Ν και στρώματος X, 0,16-0,26 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. Ν.

270. Ομάδες ανασκαφής αριθ. 200, 206, μεταξύ τ. Μ, Ν, στρώματος X και καμένου πηλού, 018-0,47 μ. από την επιφάνεια του τ. Ν.

271. Πρβλ. *Samos V*, αριθ. 240-264, πίν. 42-44 (ca. 730-670 B.C.)· Technau 1929, 12-17, 19, σχέδ. 2· *Athenian Agora VIII*, αριθ. 130-131, 143, 144: skyphoi, late 8th through 7th century B.C.· Coldstream 1977, εικ. 78 b, c, d, 84 b, c (LG pottery from East Greece)· C. Ozgunel, *Spätgeometrische Keramik in Bayrakli (Alt-Smyrna)*, *Les céramiques de la Grèce de L'Est* 1978, 17-21, πίν. III, 12-14, 18-22.· Coulié 2013, 179-180.

272. Ομάδες ανασκαφής αριθ. 224, 227.

273. Lamb 1930-1931, 170, εικ. 3.

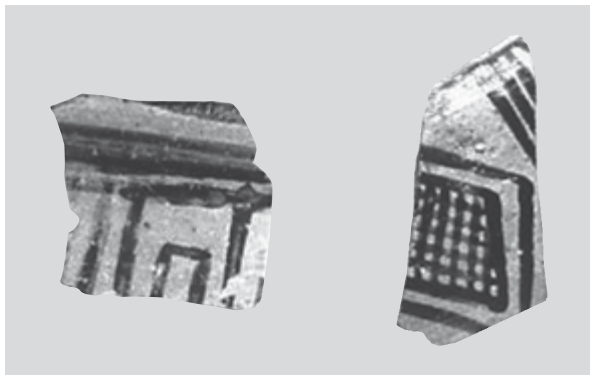
274. M. Korfmann, *Besik Tepe: Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984*, *AA* 1986, 328, εικ. 13.2.

275. Βλ. *Samos IV*, 56, 24 κ.ε., σχέδ. 2α-β, πίν. 14, 45, αριθ. 298 (πόδι με ραβδώσεις), πίν. 70, αριθ. 382, ιδιαίτερα πίν. 75, αριθ. 416, πίν. 77, αριθ. 423, πίν. 86, αριθ. 487· Walter, *Vierneisel* 1959, 14-56, πίν. 25, αριθ. 137, 140, πίν. 24, αριθ. 132, πίν. 74, αριθ. 408-409, πίν. 75, αριθ. 415-416, πίν. 76, αριθ. 417-418, χρονολογούμενες στο τελευταίο τρίτο του 8ου-α' τρίτο 7ου αι. π.Χ. Η βάση αριθ. 416 είναι κυρτή άνω και το πόδι κυλινδρικό, όπως η της Μυτιλήνης, ενώ στις άλλες βάσεις το πόδι είναι κωνικό και η βάση άνω κοίλη ή πλάγια «βαθμιδωτή», διακοσμημένες και με κυματοειδείς γραμμές. Κυρτή επίσης είναι η επιφάνεια της βάσης του ωραίου ΜΓ κρατήρα από τη Ρόδο (βλ. Walter, *Vierneisel* 1959, πίν. 51, αριθ. 298), ενώ κοίλη-βαθμιδωτή είναι η βάση του κρατήρα από το Ηραίο Σάμου (δ.π., πίν. 54, αριθ. 377) με παράσταση λιονταριού και κάπρου, χρονολογούμενου στο 670/60 π.Χ.

276. Βλ. και *Tarsus I*, αριθ. 974-976, ΥΕ I, κρατήρες με κωνικό πόδι και πλατιά ελαφρώς κυρτή άνω βάση: *Troy IV*, 2 (VIIa): πίν. 214a, 64 (VIIb): 353, 391, 395, 427, 434.

277. Βλ. π.χ. κρατήρες από το νεκροταφείο του Saint-Julien à Pezenas, Ch. Llinas, A. Robert, *La nécropole de Saint-Julien à Pézenas*, *Revue Archéologique de Narbonnaise* 4 (1971), εικ. 17· A. Nickels, *Contribution à l'étude de la céramique grise archaïque en Languedoc-Rousillon*, *Les céramiques de la Grèce de L'Est* 1978, 278 κ.ε.

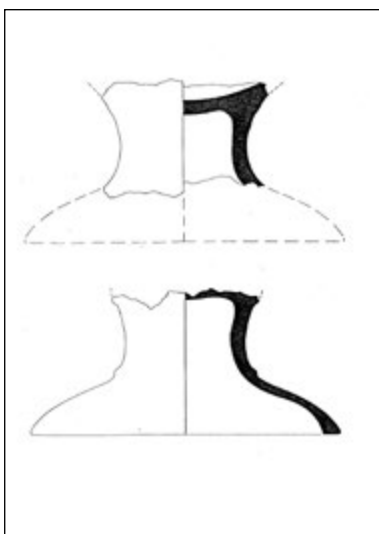
278. ΟΜ 100. Όμοια κεραμική βρέθηκε στην Άντισσα (Lamb 1931-1932, 52, εικ. 6. Lamb 1930-1931, πίν. 22, αριθ. 11), την Κλοπεδή (Χατζή 1971, 457. Χατζή 1972a) αλλά και τη Σύμωρη. Βλ. επίσης *Tarsus III*, πίν. 74, 644, αντίστοιχα όστρακα της Μέσης Εποχής Σιδήρου. Κυρίως βλ. *Troy IV* (VIII), 261, αριθ. 156, εικ. 291, αριθ. 1, εικ. 301, αριθ. 9a-c, 15-16, όστρακα δίνων - κρατήρων.

Εικ. 85. Υστερογεωμετρικά όστρακα από τη βόρεια αψίδα.

Εικ. 86. Βάση υστερογεωμετρικού κρατήρα γκρίζου Buccheri κατά χώραν.

Σχέδ. 56. Πόδια-βάσεις κρατήρων ΥΓ.

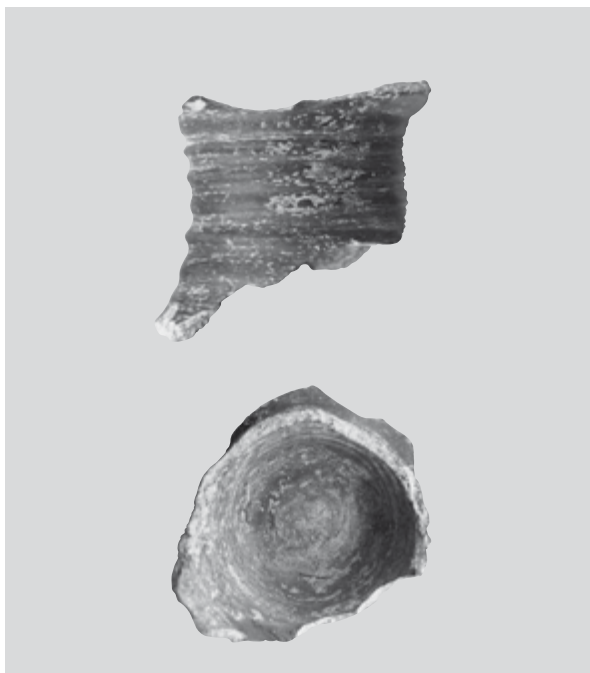
Εικ. 87. Πόδια και βάσεις υστερογεωμετρικών κρατήρων.

Αυτή η λιγοστή, καθώς η ανασκαφή στάθηκε αδύνατο να προχωρήσει σε βαθύτερο επίπεδο, υστερογεωμετρική κεραμική πρέπει να δίνει το όριο post quem χρονολόγησης της αρχαιότερης φάσης (του δυτικού τμήματος) του ελλειψοειδούς κτιρίου και φαίνεται να ταιριάζει πολύ καλά με την τοιχοποιία του δυτικού σκέλους του τοίχου Μ.

Από την εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων μπορούμε να πούμε με αρκετή βεβαιότητα ότι η τελική καταστροφή του ελλειψοειδούς κτιρίου Α της Μυτιλήνης χρονολογείται στην καμπή του 6ου προς τον 5ο αι. και η αρχαιότερη-πρώτη φάση της ζωής του στα τέλη του 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ. Η χρονολόγηση της καταστροφής του κτιρίου αλλά και της β' οικοδομικής φάσης του επιβεβαιώνεται από την ανασκαφή της επίχωσης ανατολικά του ελλειψοειδούς κτιρίου και μεταξύ αυτού και του τείχους Τ.

Η επίχωση στο χώρο αυτό, που ασφαλώς ήταν ανοιχτός στη διάρκεια της λειτουργίας του κτιρίου Α, αποτελούνταν από υλικά της ανωδομής του τοίχου Μ και του τείχους Τ μετά την καταστροφή τους, δηλαδή διαλυμένες πλίνθους στο κατώτερο στρώμα, λίθους μέτριου μεγέθους από το «γέμισμα» του τείχους υψηλότερα και ενδιάμεσα ελάχιστους (2-3) υπερμεγέθεις λίθους (Εικ. 89-90). Ένα τμήμα της επίχωσης μπορεί να προέρχεται από κατολισθήσεις από υψηλότερα επίπεδα ανατολικά της οδού Αχιλλέως.

Επίσης, βλ. Messineo 2001.

Εικ. 88. Ρόδι βάσης ΥΓ κρατήρα.

Καθώς στο τμήμα αυτό του οικοπέδου δεν οικοδομήθηκαν νεότεροι τοίχοι, τουλάχιστον σε βάθος μεγαλύτερο από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου Μ, η επίχωση εκεί ήταν περισσότερο καθαρή από το εσωτερικό του ελλειψοειδούς κτιρίου και περιείχε κεραμική μόνο αρχαϊκή του 6ου αι. π.Χ. Η νεότερη κεραμική χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ενώ η αρχαιότερη στις αρχές του.

Χαρακτηριστική είναι η κεραμική που απέδωσε η ανασκαφή της επίχωσης βαθύτερα από τους τοίχους P₂-P₃ (Εικ. 89-90) που ανασκάφηκε έως 1,70 μ. από την επιφάνεια του τείχους Τ (1,20 από τ. Μ), της οποίας δείγματα δίνονται στις Εικ. 91-98 και 99-103 με τη σειρά ανεύρεσης ανά στρώματα²⁷⁹.

Στο πρώτο στρώμα αμέσως κάτω από τους νεότερους τοίχους (0,40 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τ. Τ) βρέθηκε τμήμα σκύφου μελανόμορφου με παράσταση σφιγγών εκατέρωθεν Πήγασου στη ζώνη μεταξύ των λαβών²⁸⁰ (Εικ. 104), καθώς και όστρακα ληκυθίου (Εικ. 105) με δικτυωτή διακόσμηση, της τελευταίας δεκαετίας του 6ου αι. π.Χ.²⁸¹, σύγχρονα της καταστροφής του ελλειψοειδούς κτιρίου. Βαθύτερα και έως το επίπεδο της θεμελίωσης του τ. Μ (1,70 από τ. Τ) βρέθηκαν πολλά όστρακα κεραμικής

εγχώριας *Bucchero*, από τα οποία, μεταξύ άλλων, συγκολλήθηκε ένας κιονωτός κρατήρας με αρκετά φθαρμένη επιφάνεια (Εικ. 106, Σχέδ. 57)²⁸², ο οποίος ομοιάζει με τους υστεροκορινθιακούς και αττικούς κρατήρες του β' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.²⁸³, αλλά είναι πιο ραδινός και χωρίς ιδιαίτερη βάση, ένα χαρακτηριστικό κομψό λεσβιακό δημιούργημα του γ' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. (η φθορά της επιφάνειας δικαιολογεί πολύχρονη χρήση). Αξιόλογος είναι ο αριθμός αττικής κεραμικής²⁸⁴, μελανόμορφης και μελαμβαφούς (Εικ. 107-111), καθώς και ιωνικής (κυρίως κυλίκων τύπου Α2 και Β1, Β2, με ταινιωτή διακόσμηση κ.ά.) (Εικ. 112-115, 118)²⁸⁵, ενώ

279. Είναι οι ομάδες ανασκαφής αριθ. 474, 476, 477, 480, 482, 487, 488, 493, 494.

280. Οι μορφές δοσμένες με έντονη χάραξη και λευκό χρώμα στο κεφάλι και το στήθος των σφιγγών και το κεφάλι-λαιμό του αλόγου. Για σχήμα και απόδοση σφιγγών, βλ. *Perachora II*, 341-345, αριθ. 3735, 3757.

281. Πρβλ. ληκύθιο στη Συλλογή *Collectione Castellani Mingarini*, αριθ. 577, σ. 299, 303, πίν. LXXXVI, 9, χρονολογούμενο στην τελευταία δεκαετία του 6ου αι. π.Χ.

282. Αποτέλεσσε κυρίως από όστρακα των ομάδων αριθ. 265, 270, που βρέθηκαν στο βορειότερο τμήμα μεταξύ των τοίχων Μ, Ρ₂, Ρ και του τείχους Τ.

283. Πρβλ. Η. Payne, *Necrocorinthia*, Oxford 1931, αριθ. 1452· R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, London 1960, 49 κ.ε.· J. D. Beazley, *The Development of Attic Black-Figure*, London 1951, 44, 49, πίν. 15α· για τους κρατήρες του Λυδού, *Athenian Agora XII*, I, 54, αριθ. 58. Βλ. και T. Bakir, *Der Kolonnenkrater in Korinth und Attika zwischen 625-550 v. Chr.*, *Beiträge zur Archäologie*, Würzburg 1974, και κιονωτό κρατήρα *Bucchero* από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης χρονολογούμενο στο 570-500 π.Χ.· Κ. Σισμανίδης, Το Αρχαϊκό Νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσσαλονίκης, στο Μ. Τιβέριος, Στ. Δρούγου, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη (επιμ.), *Αμνηστός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1987, 793-95, 801-802, εικ. 160,2· Α. Δεσποίνη, *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης*, Αθήνα 1985, όμοια αγγεία, σποράδην.

284. Συγκριτικά για την αττική κεραμική έχουν ληφθεί υπόψη: J. D. Beazley, *Attic Black-Figure Vases*, Oxford 1956· J. D. Beazley, *The Development of Attic Black-Figure*, London 1951· *Tocra I*, 96 κ.ε.· *Athenian Agora IV*· *Athenian Agora XII*· *Athenian Agora XXIII*· P. E. Arias, M. Hirmer, *Greek Vase Painting*, London 1962.

285. Ευρέως διαδεδομένη από τη Μικρά Ασία, τα νησιά του Αιγαίου, ιδιαίτερα Ρόδο και Σάμο, την Κεντρική Ελλάδα έως τις αποικίες της Δυτικής Μεσογείου. Για τις ιωνικές κύλικες και γενικότερα την ιωνική κεραμική με ταινιωτή διακόσμηση, βλ. συγκριτικά, *Tocra I*, 12 κ.ε., 111 κ.ε.· *Tocra II*, 3-6, 20 κ.ε., 55 κ.ε.· *Samos VI*, I, πίν. 41, αριθ. 338, πίν. 42-44, 48· *Samos IV*, αριθ. 135, 138, πίν. 49, αριθ. 539, 589, πίν. 70-71, πίν. 1-2, 13-17· E. Walter-Karydi, *Ostgriechische Keramik*, στο H. H. Walter (επιμ.), *Alt-Ägina II*, i, Mainz am Rhein 1982, 141-154· G. P. Schaus, *Archaic Imported Wares from the Acropolis, Mytilene, Hesperia* 61 (1992), 355-372.

Εικ. 89. Επίχωση μεταξύ τείχους T και τ. M, από B.

Εικ.90: Επίχωση μεταξύ τείχους T και τ. M, μετά την αφαίρεση του ογκόλιθου, από B.

ελάχιστα είναι σχετικά τα όστρακα της Πρώιμης και Μέσης κορινθιακής²⁸⁶ (Εικ. 116) και χιώτικης (Εικ. 116, βλ. και 152-153) κεραμικής²⁸⁷. Γενικότερα παρατηρείται ότι η κεραμική που βρέθηκε στο χώρο, εκτός από την εγχώρια γκρίζα αδρή ή λειασμένη (Bucchero), προέρχεται από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως την Ανατολική και την Αττική, και χρονολογείται από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και ως επί το πλείστον στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. σύμφωνα με καλά χρονολογημένα παραδείγματα από τις ανατολικές περιοχές και τη Δύση.

Σε τμήματα όπου μεταξύ του τείχους T και του τοίχου M του ελλειψοειδούς κτιρίου η ανασκαφή προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα (περισσότερο από 1 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου M ή 1,50 μ. από το τείχος T), έδωσε κυρίως ντόπια γκρίζα μονόχρωμη αδρή και Bucchero κεραμική και ένα μικρό ποσοστό εισηγμένης ιωνικής γραπτής²⁸⁸.

Στο επίπεδο της θεμελίωσης των δύο τοίχων (βάθ. 1,70-1,90 μ. από την επιφάνεια του τ. T ή 1,30-1,53 μ. από τον τ. M), το χώμα ήταν αμμώδες και περιείχε μόνο κεραμική εγχώρια γκρίζα μονόχρωμη και Bucchero²⁸⁹, απλή ή με κυματοειδή διακόσμηση (βλ. Εικ. 82 και 103), και ελάχιστα όστρακα εισηγμένα γραπτά,

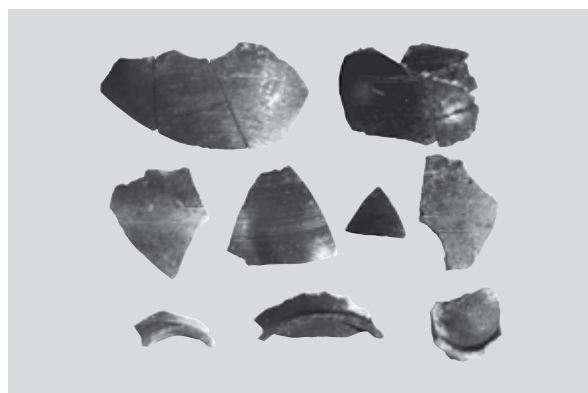
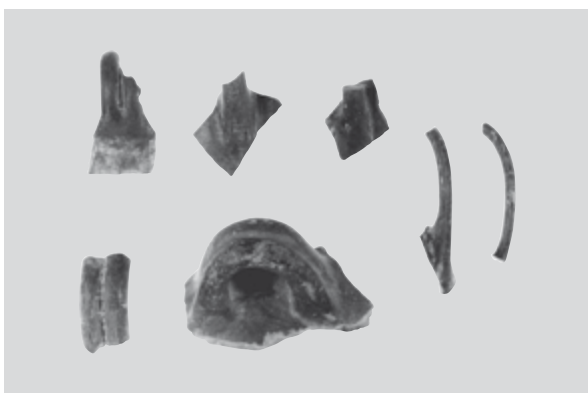
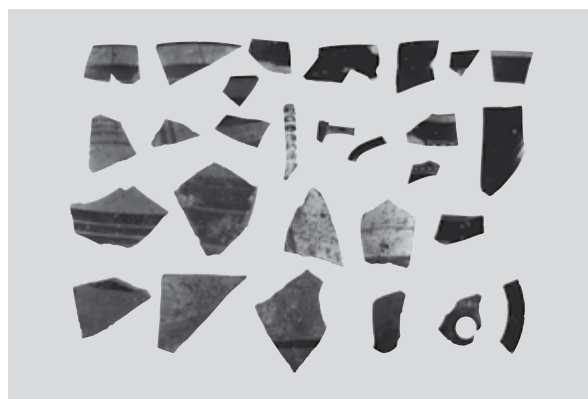
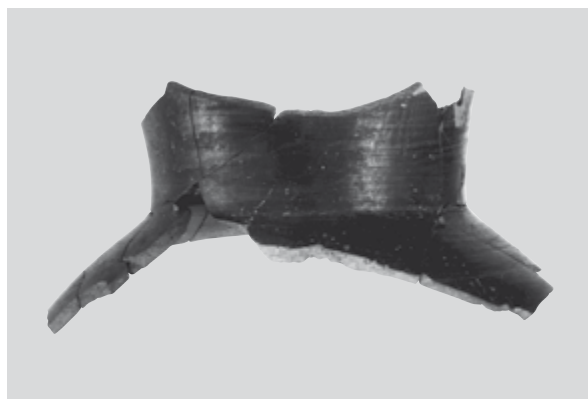
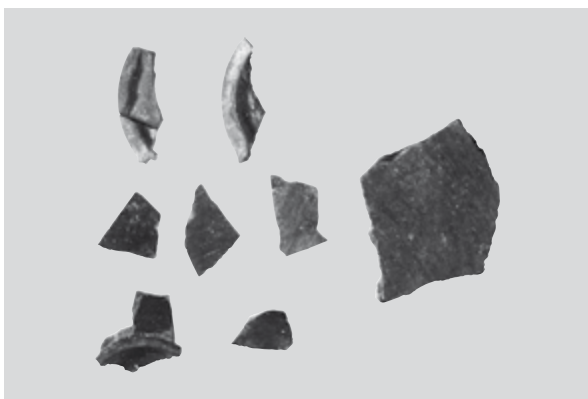
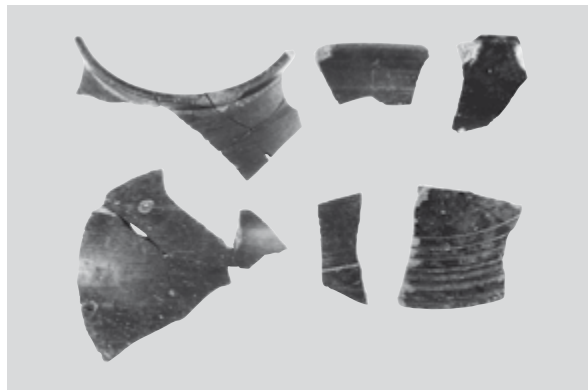
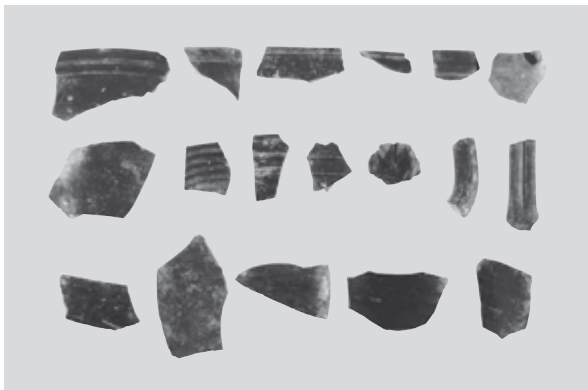
Βλ. επίσης, Fr. Villard, *Céramique ionienne et céramique phocéenne en Occident, Nuovi studi su Velia, PP XXV* (1970), 36-54· Benoît 1980, 139-168, πίν. 58.18-19,35· Boardman 1967, 135, εικ. 83. Ιδιαίτερα για την ιωνική κεραμική και την εξάπλωσή της στη Δύση, βλ. *Les céramiques de la Grèce de l'Est* 1978, ειδικότερα: Isler 1978, 71-84, πίν. XXXII-XLIV: όπου πινάκιο με εσωτερική διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων (εικ. 1) και ιωνικές κύλικες τύπου α (εικ. 3-9), τύπου β (εικ. 12-17), τύπου F (βλ. πίν. XXXVIII, εικ. 29, 34-35) ομοιάζουν περισσότερο με αντίστοιχα της Μυτιλήνης. Επίσης βλ. ιωνικές κύλικες: F. G. Lo Porto, *Le Importazioni della Grecia dell'Est in Puglia*, στο ίδιο, 131-136, πίν. LXIV, εικ. 1, 6· M. Martelli Christofani, *La ceramica greco-orientale in Etruria*, στο ίδιο, 150-212, πίν. lxxxvi-lxxxix. Επίσης Y. Calvet, M. Yon, *Salamine de Chypre et le commerce ionien*, στο ίδιο, 43-48, πίν. XXII (coupes ioniennes) και P. Courbin, *La céramique de la Grèce de l'Est à Ras el Bassit*, στο ίδιο, 41-42, πίν. XV-XVIII (κύλικες ιωνικές τύπου A1, B1), κυρίως πίν. XVIII, εικ. 13 (« Bol à rosettes rhodien »), των αρχών του 6ου αι. π.Χ. και εικ. 14 (όστρακο δίνου και μαζί ένα bucchero gris «λεσβιακό») του 7ου-πρώτου μισού του 6ου αι. π.Χ. Βλ. επίσης Coulié 2013, 142-186 με νεότερη βιβλιογραφία. Για τη ροδιακή κεραμική, βλ. και Rhodes 2014.

286. Για την κορινθιακή κεραμική, βλ. D. A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, Berkeley 1988· *Tocra I*, 21 κ.ε.· Coulié 2013, 121-140.

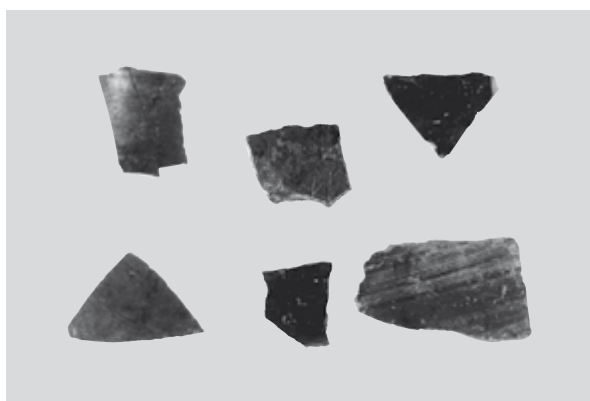
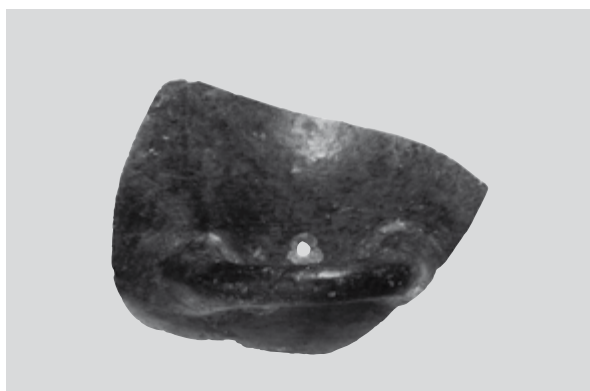
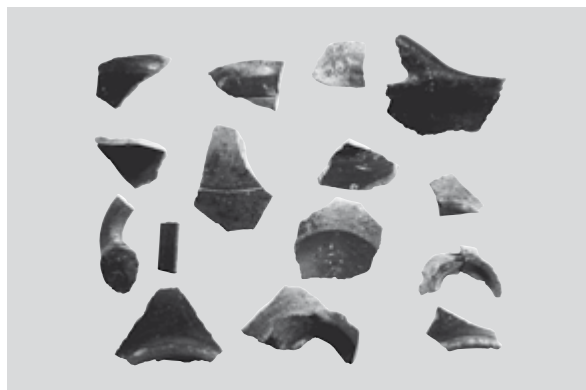
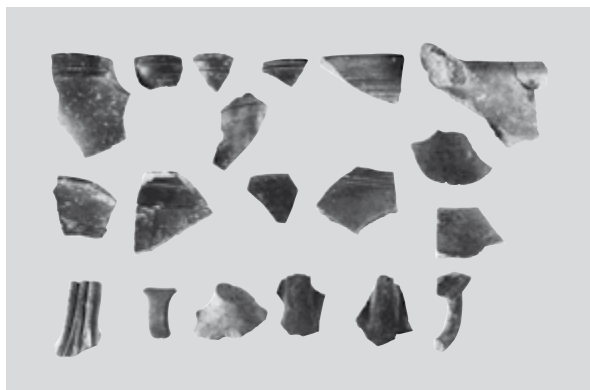
287. Για τη χιώτικη κεραμική, βλ. Boardman 1967· *Tocra I*, 57 κ.ε.· Walter-Karydi, ό.π., 14-16· A. Lemos, *Archaic Chian Pottery*, στο J. Boardman, C. E. Vaphopoulou-Richardson (επιμ.), *Chios, A Conference at the Homereion on Chios, 1984*, Oxford 1986, 233-249· Cook 1972, 125-129. Επίσης βλ. και C. Bayburtluoglu, *Les céramiques Chioties d'Anatolie, Les céramiques de la Grèce de l'Est* 1978, 17-33, πίν. V-VII, ιδιαίτερα το χιώτικο κάλυκα, 19, εικ. 6· A. Lemos, *Archaic Pottery of Chios*, I, 1991· Coulié 2013, 179-181, με νεότερη βιβλιογραφία.

288. Στους χώρους α) μεταξύ των τοίχων M, P, P₂ και του τείχους T οι OM 290, 292, 297, 298, 300, 301, 303, 305 (βάθ. 1,70-1,90 μ. από το τείχος T), 306 (1,90-2 μ.), 331, 333, 337, 340 (1,67-1,75 μ.), 343 (1,75-2 μ.) και β) μεταξύ τ. M, Ta, X, P3 οι OM 388, 390, 394 (1,70-1, 95 μ.) και 397 (η τελευταία από καθαρισμό λιθολογήματος της ανατολικής παρειάς του τ. M και τη γωνία των τ. M και P₃). Δυστυχώς δεν είχα τη δυνατότητα να μελετήσω εξαντλητικά – φωτογραφίσω και σχεδιάσω – όλη αυτή την κεραμική.

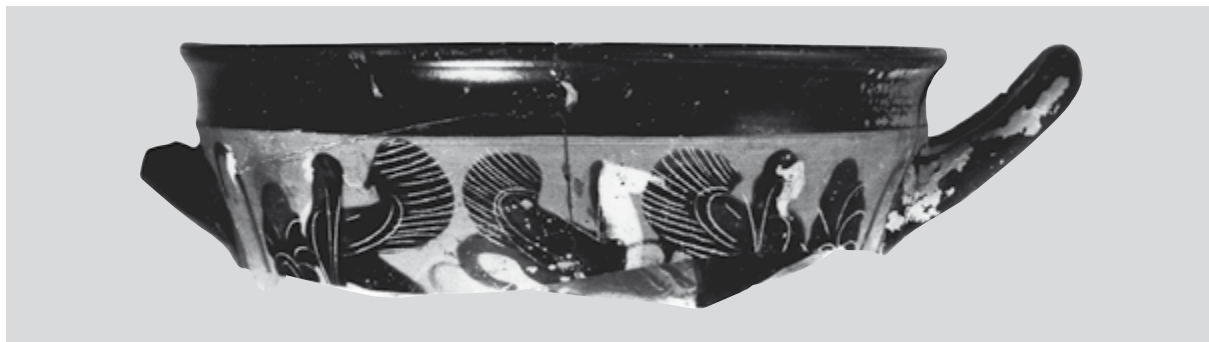
289. OM 305, 306, 343, 390, 394.

Εικ. 91-98. Κεραμική από την ανασκαφή μεταξύ του τ. Μ και του τείχους Τ με τη σειρά ανεύρεσης κατά στρώματα.

Εικ. 99-103. Κεραμική από την ανασκαφή μεταξύ του τ. Μ και του τείχους Τ με τη σειρά ανεύρεσης κατά στρώματα.

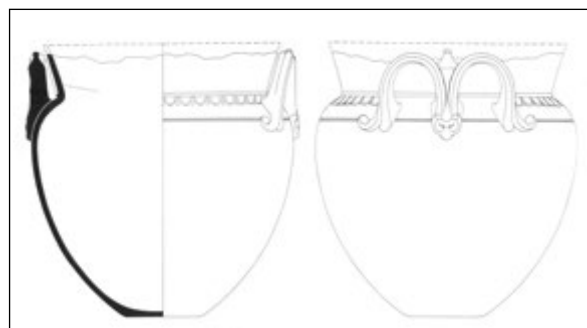
Εικ. 104. Τμήμα μελανόμορφου σκύφου με παράσταση σφιγγών εκατέρωθεν Πήγασου.

Εικ. 105. Όστρακα αττικής κεραμικής (ληκυθίου με δικτυωτή διακόσμηση κ.ά.), τμήμα λύχνου λεσβιακού και πόδι χιώτικου κάλυκα.

όπως το ιωνικό με ταινιωτή διακόσμηση της OM 343 (Εικ. 115), και όστρακο από bird cup (βλ. όμοιο Εικ. 153) που χρονολογούνται στο β' μισό του 7ου και έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και δίνουν το χρονολογικό όριο της ανακατασκευής του ανατολικού τοίχου Μ του ελλειψοειδούς κτιρίου και της β' οικοδομικής φάσης του²⁹⁰.

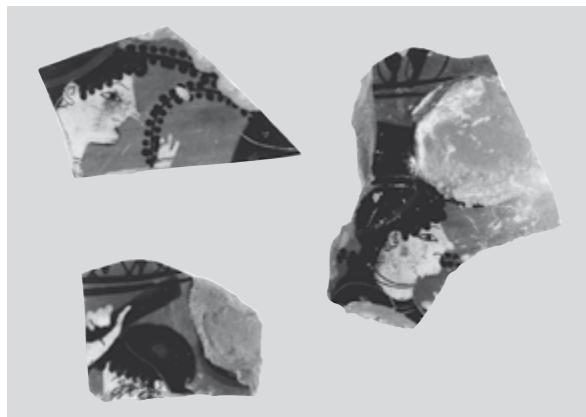
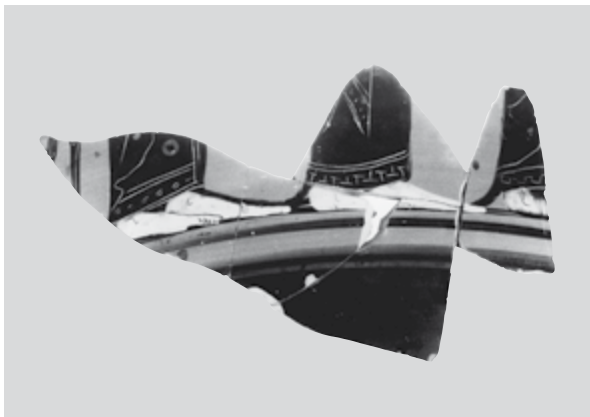
Η ανεύρεση ενός οστράκου μυλησιακού πινακίου (Εικ. 117) του α' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. στον καθαρισμό του λιθολογήματος (θεμελίωσης) του τοίχου Μ, κοντά στο άνοιγμα της θύρας, επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση της β' οικοδομικής φάσης του κτιρίου στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²⁹¹.

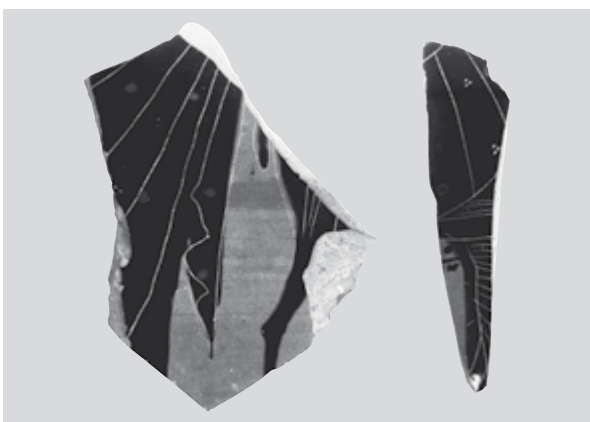
Εικ. 106, Σχέδ. 57. Κρατήρας κιονωτός Bucchero.

290. Της OM 305. Για τα Bird bowls, βλ. Kinch 1914, πίν. 25· Boardman 1967, 132-134, 142· Coldstream 1977, 298-301· J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London 1980, 61, εικ. 16, 17· Cook, Nicholls 1998, 8, πίν. 7A· G. P. Schaus, *Archaic Imported Wares from the Acropolis, Mytilene*, *Hesperia* 61 (1992), 358. Επίσης, P. Courbin, *La céramique de la Grèce de l'Est à Ras el Bassit, Les céramiques de la Grèce de L'Est*, Paris 1978, 41-42, κυρίως πίν. XVI, εικ. 6 (τμήμα « bol à oiseau »), τέλους 7ου αι. π.Χ., πίν. XVIII, εικ. 13 (« Bol à rosettes rhodien »), αρχές 6ου αι. π.Χ. και εικ. 14· Y. Calvet, M. Yon, *Salamine de Chypre et le Commerce Ionien*, στο ίδιο, 43-48, πίν. XIX-XX (Bols rhodiens, bols à oiseau et bols à rosette), τέλη 7ου-αρχές 6ου αι. π.Χ., μαζί με κύλικες ιωνικές, εικ. XXII· M. Martelli Christofani, *La ceramica greco-orientale in Etruria*, στο ίδιο, 150-156, πίν. LXXVI, εικ. 1-8. Βλ. και Coulié 2013, 173-187, γενικότερα για την κεραμική της Ανατολικής Ελλάδας.

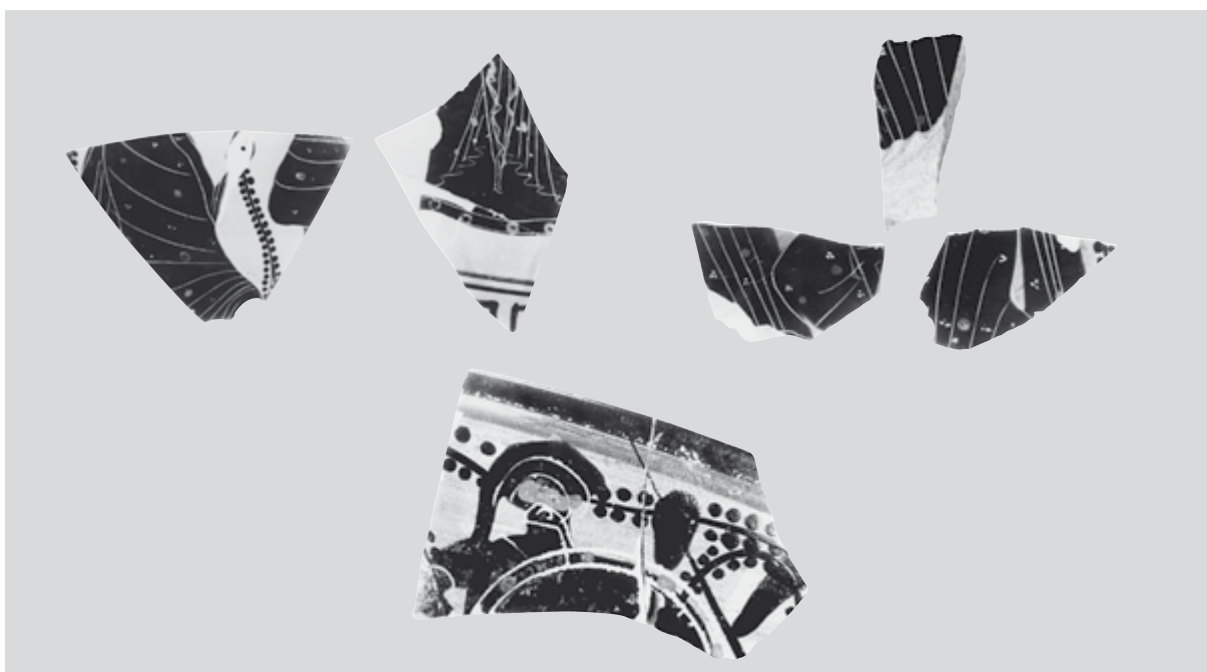
291. Πρβλ. πινάκιο στο Μόναχο αριθ. 655 στο *Samos VI*, πίν. 80 και αριθ. 452 και στο *CVA*, München (6), πίν. 276.1. Κατά την E. Walter-Karūδη είναι ένα καλό δείγμα του α' τετάρτου του 7ου αι. π.Χ. εργαστηρίου Μιλήτου. Βλ. επίσης και Martelli Christofani, ό.π., πίν. LXXVIII, εικ. 17.

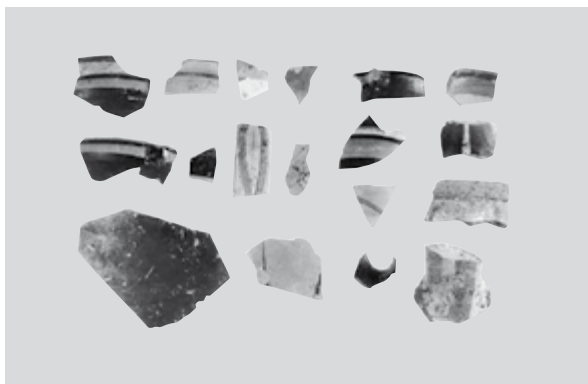
Εικ. 107-108. Ώστρακα αττικόν μελανόμορφων αγγείων.

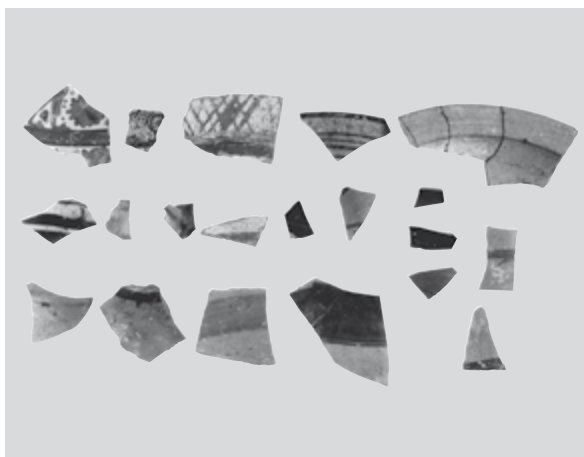
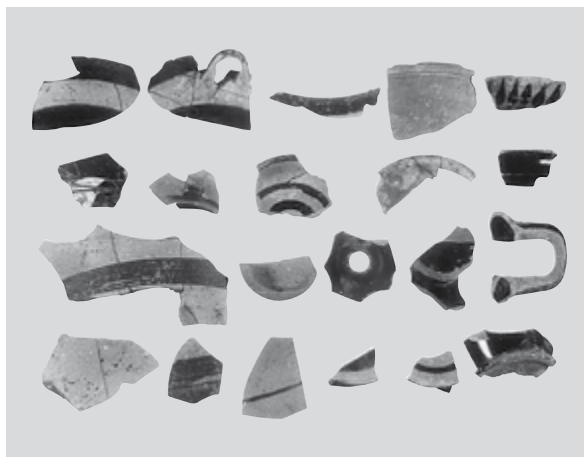
Εικ. 109-110. Ώστρακα αττικόν μελανόμορφων αγγείων.

Εικ. 111α-γ. Ώστρακα αττικόν μελανόμορφων αγγείων.

Εικ. 112. Όστρακα ιωνικής κεραμικής.

Εικ. 113-115. Όστρακα ιωνικής κεραμικής.

Η χρονολόγηση αυτή φαίνεται ίσως κάπως υψηλή για την επιτηδευμένη μορφή του ανατολικού τοίχου, ιδιαίτερα της εξωτερικής όψης του. Όμως δεν μπορεί κανείς να μη λάβει υπ' όψη ότι μόνο η τοιχοποιία δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο χρονολόγησης και κυρίως ότι η «λεσβία δομή», στον τόπο όπου το δύσκολο αυτό σύστημα οικοδόμησης ήταν καθημερινή «πρακτική» και «άσκηση», δεν μπορούσε παρά να φθάσει σε μια εξελιγμένη μορφή σχετικά νωρίτερα από άλλες περιοχές. Από το αρχαιότερο παράδειγμα, τους τοίχους του Β (IV) κτιρίου της Άντισσας (Εικ. 41-43), έχουν μεσολαβήσει εκατό περίπου χρόνια και στο διάστημα αυτό παύουν να χρησιμοποιούνται μικροί λίθοι στις γωνίες – ενδιάμεσα στους μεγάλους καμπυλόγραμμους, ενώ τοποθετούνται και ζώνες οριζόντιες ορθογώνιων λίθων ίσως για λόγους στερεότητας των τοίχων.

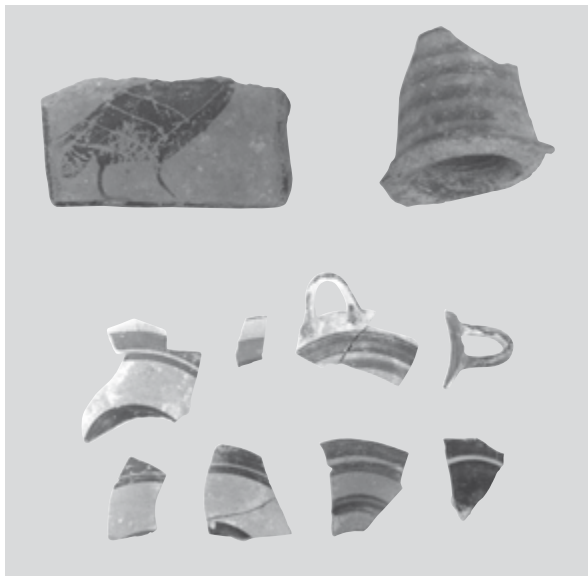
Η τοιχοποιία του ανατολικού σκέλους του τοίχου Μ, καθώς και του τείχους Τ, και η μορφή του ελλειψοειδούς κτιρίου, δεν είναι αντίθετη, με τα ως τώρα δεδομένα, στη χρονολόγηση της τελευταίας οικοδομικής φάσης του στην καμπή του 7ου-αρχές 6ου αι. π.Χ., έστω και αν η ελλειψοειδής μορφή του κτιρίου θα μπορούσε να θεωρηθεί μια καθυστερημένη επιβίωση αρχαιότερου προτύπου.

Δεν είναι δυνατόν να μη σημειωθεί ότι η περίοδος αυτή συμπίπτει και είναι η σημαντικότερη εποχή της αρχαίας Μυτιλήνης, στην οποία κυρίαρχες μορφές αποτελούν ο Πιττακός, ο Αλκαίος και η Σαπφώ.

Το ελλειψοειδές λοιπόν κτίριο Α της Μυτιλήνης με τις δύο οικοδομικές φάσεις του έχει ζωή δύο αιώνων περίπου (7ος και 6ος αι. π.Χ.), με μια ριζική και πολυδάπανη επισκευή στο μέσο περίπου της διάρκειας αυτής. Χρονική διάρκεια μεγάλη για ένα απλό σπίτι αλλά όχι ασυνήθιστη για ένα κτίριο με ιδιαίτερο προορισμό ή λατρευτικό.

Εικ. 116. Όστρακα κορινθιακής και χιώτικης κεραμικής.

Εικ. 118. Όστρακα ιωνικής κεραμικής.

Εικ. 117. Όστρακο μλησιακού πινακίου.

Συγκριτικά στοιχεία

Το κτίριο Α της Μυτιλήνης στη δεύτερη, νεότερη, φάση του ήταν ελλειψοειδές, δεν μπορούμε όμως να πούμε το ίδιο και για την αρχαιότερη, αφού δεν ανασκάφηκε όλη η νότια πλευρά του κτιρίου στα βαθύτερα στρώματα. Σε αυτή τη φάση το κτίριο ήταν τουλάχιστον αψιδωτό και μέσα στο πλαίσιο των πολυπληθών καμπυλόγραμμων κτιρίων της Γεωμετρικής-ΥΓ περιόδου²⁹².

Έτσι στη συνέχεια όσων προαναφέρθηκαν, το κτίριο της Μυτιλήνης μαζί με το κτίριο της Πύρρας, ύστερα από τις προσθήκες του 6ου και 5ου αι. π.Χ.²⁹³, και το ναό της Πολιάδος Αθηνάς στους Γόννους της Θεσσαλίας²⁹⁴ είναι από τα τελευταία ελλειψοειδή κτίρια που επιβιώνουν έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., εφ' όσον πρέπει να θεωρείται βέβαιη η χρονολόγηση της καταστροφής του στην καμπή του 6ου προς 5ο αι. π.Χ.

Ένα παράλληλο και αντίστοιχο με τη Μυτιλήνη παράδειγμα μεγάλου αλλά αψιδωτού κτιρίου της Υστερογεωμετρικής ή Υπογεωμετρικής εποχής, που επισκευάστηκε στις αρχές του 6ου και καταστράφηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., είναι ο ναός (της

Ήρας) στο Γαλατάκι της Κορινθίας, την αρχαία Σολύγεια²⁹⁵ και το αρχαϊκό αψιδωτό-λατρευτικό κτίριο Γ' στο Ποσειδί Χαλκιδικής²⁹⁶.

Στη Μυτιλήνη ιδιαίτερα φαίνεται ότι επιβιώνει η παραδοσιακή στη Λέσβο μορφή του ελλειψοειδούς-καμπυλόγραμμου κτιρίου²⁹⁷ και πολύ αργότερα από την εποχή που θεωρούνταν ως τώρα οριακή για την παρουσία ή τη «μόδα» των καμπυλόγραμμων σπιτιών²⁹⁸.

292. Βλ. και Schiering 1989 καθώς και πιο πάνω σ. 170-194.

293. Βλ. σ. 172, υποσημ. 32-33.

294. Ο ναός της Πολιάδος Αθηνάς επισκευάστηκε στον Δ-Γ π.Χ. αιώνα και συνέχισε τη ζωή του, όπως αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος 1910, 257. Βλ. και υποσημ. 49.

295. Βλ. πιο πάνω σ. 177 και υποσημ. 77 και *Το Έργον* 1958, 112 κ.ε.

296. Βλ. πιο πάνω σ. 174, υποσημ. 45.

297. Βλ. πιο πάνω σ. 172, υποσημ. 26-33 και Χατζή 1972β, 517 κ.ε.

298. Βλ. Coldstream 1997, 304 «By the seventh century apsidal house were passing out of fashion».

Σχετικά επισημαίνεται η περίπτωση της Σμύρνης. Ενώ π.χ. στην Αρχαία Σμύρνη, στη Γεωμετρική και ιδιαίτερα την Υστερογεωμετρική-Ανατολίζουσα εποχή (750-650 π.Χ.), τα καμπυλόγραμμα κτίρια και κυρίως τα ελλειψοειδή αποτελούσαν την πλειονότητα²⁹⁹, στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ. (Bayraklı IV) τα σπίτια είναι ευθύγραμμα, λιθοκτίστα, σε μερικές περιπτώσεις με τη θαυμάσια τεχνική της «λεσβίας δομής», ενταγμένα σύμφωνα με κάποιο πολεοδομικό σχεδιασμό³⁰⁰. Το γεγονός της αλλαγής δόμησης των κατοικιών σχετίζεται πιθανόν με την καταστροφή των παλαιότερων από ισχυρό σεισμό που συνέβηκε γύρω στο 700 π.Χ.³⁰¹ ή ίσως με την κατάληψη της Σμύρνης και εγκατάσταση στην – αιολική προηγούμενως – πόλη των Ιώνων αποίκων, γεγονός που περιγράφεται από τον Ηρόδοτο (I.15.0) και τον Στράβωνα (XIV.I.4) και τοποθετείται στα τέλη του 8ου - αρχές 7ου αι. π.Χ.³⁰².

Ίσως η αλλαγή στην αρχιτεκτονική μορφή και κατασκευή των σπιτιών στη Σμύρνη, από καμπυλόγραμμα με στέγη «σκουφωτή» - καλαμμένα σε ορθογώνια με επίπεδη στέγη, οφείλεται τελικώς στις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που ακολούθησαν την προηγούμενη καταστροφή και την απώλεια του ελέγχου της πόλης από τον αιολικό πληθυσμό της.

Σχετίζεται δηλαδή η ύπαρξη των καμπυλόγραμμων κτιρίων με την αιολική καταγωγή των κατοίκων της Σμύρνης αλλά και της ευρύτερης αιολικής περιοχής συμπεριλαμβανομένης της Λέσβου.

Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι η παράλια Μικρασιατική ζώνη, βόρεια της Σμύρνης και του ποταμού Έρμου και έως τα Δαρδανέλλια, και η Λέσβος, είχαν αποικισθεί από Αιολείς προερχόμενους από την περιοχή της Θεσσαλίας και της Βοιωτίας, ενώ στην απέναντι από τη Λέσβο περιοχή, τη «Μυτιληναίων χώρα», είχαν εγκατασταθεί κάτοικοι των λεσβιακών πόλεων, κυρίως της Μυτιλήνης και λιγότερο της Μήθυνας³⁰³. Όλοι αυτοί οι Αιολείς στους ιστορικούς χρόνους αναγνώριζαν συγγένεια με τους βασιλικούς οίκους Βοιωτών και Θεσσαλών, ενώ ήταν (και είναι ως σήμερα αισθητή) η ομοιότητα στη διάλεκτο ομιλίας τους³⁰⁴.

Η συγγένεια αυτή με την αιολική (αρχαιότερη) Σμύρνη είναι περισσότερο εμφανής από την παρουσία³⁰⁵ στα αρχαιότερα – ιδιαίτερα τα γεωμετρικά – στρώματα της πόλης άφθονης γκρίζας μονόχρωμης κεραμικής με γεωμετρική διακόσμηση, όμοιας με τη λεσβιακή, όπως είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω και η ίδια κατά τη μελέτη του υλικού αυτού με την άδεια του καθηγητή Ε. Akurgal³⁰⁶.

Στην περίπτωση αυτή και αν ληφθεί υπόψη ότι στον Α' ναό της Αθηνάς (690-630 π.Χ.) ο νότιος τοίχος ήταν καμπύλος, το αρχαιότερο ιερό κτίριο – «The Priestess's House» – ήταν αψιδωτό αν όχι ελλειψοειδές³⁰⁷, τότε ο τύπος του καμπυλόγραμμου σπιτιού στη Σμύρνη, αλλά και γενικότερα στον ελληνικό χώρο, θα μπορούσε να συσχετιστεί με την προτίμηση και παράδοση των Αιολέων στα καμπυλόγραμμα κτίσματα³⁰⁸. Η συσχέτιση καμπυλόγραμμων κτιρίων και γκρίζας κεραμικής γίνεται περισσότερο εμφανής σε συνάρτηση με την ενασχόληση των κατοίκων των περιοχών, όπου αυτά απαντώνται, με την επεξεργασία μετάλλων, όπως έχει σημειωθεί και πιο πάνω για τα πολυπληθή καμπυλόγραμμα κτίσματα στη Βοιωτία και Εύβοια και την απέναντί της περιοχή της Αττικής, αλλά επίσης και στις περιοχές του φωκαϊκού αποικισμού, της Μασσαλίας και ευρύτερα της Νότιας Γαλλίας.

Η συσχέτιση της τεφρόχρωμης αιολικής κεραμικής με τη Φρυγία³⁰⁹, τη μεταλλοτεχνία αυτής της περιοχής και τη σχετική παράδοση, ότι ο βασιλιάς της Φρυγίας Μίδας παντρεύτηκε μια πριγκίπισσα από την

299. E. Akurgal, The Early Period and the Golden Age of Ionia, *AJA* 66 (1962), 369-377, ειδικότερα 370. Cook 1962, 31-32. Coldstream 1977, 348-349. Cook, Nicholls 1998, 54.

300. Cook 1958, 14. Akurgal 1962, 374. Cook, Nicholls 1998, 57, 64, 192. Βλ. και πιο πάνω σ. 171 κ.ε. και υποσημ. 18-19, 180 κ.ε., υποσημ. 108, για αψιδωτά και ελλειψοειδή κτίρια της ΠΓ-ΥΓ εποχής.

301. Cook, Nicholls 1998, 53-54, 57.

302. Η Σμύρνη ήταν αρχικά μια αιολική πόλη αλλά κατελήφθη από Ίωνες πρόσφυγες, εξόριστους από τον Κολοφώνα, που βρήκαν την ευκαιρία να καταλάβουν την πόλη όταν οι Αιολείς κάτοικοι γιόρταζαν εκτός των τειχών στο ιερό του Διονύσου.

303. M. Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes 1958, 307-310. Cook 1962, 23-35. Κοντής 1973, 14-19. Κοντής 1978.

304. Cook 1962, 25-29.

305. Cook 1962, 26-27.

306. Και τη βοήθεια της συνεργάτιδός του κ. Meral Manyas, στην οποία και οφείλονται τα σχέδια της γκρίζας κεραμικής της Σμύρνης που συμπεριλήφθηκαν στη μελέτη μου για την Γκρίζα Μονόχρωμη Κεραμική (Bucchero) της Λέσβου.

307. Cook, Nicholls 1998, 60, 63-62, 66-70.

308. Βλ. και Akurgal 1983, 31, «the oval houses to be an Aeolian native Tradition».

309. Βλ. π.χ. Spencer 1995α, 291-293.

αιολική Κύμη, ίσως απηχούν μια ιστορική αλήθεια ή σχετίζονται περισσότερο με την αποίκηση της Λέσβου προς τα Δαρδανέλλια και τη Μαύρη Θάλασσα και το εκεί εμπόριο ασημιού και άλλων μετάλλων³¹⁰, όπως συνέβη ανίστοια προς τη Δυτική Μεσόγειο, αλλά, κατά την άποψή μου, δεν μπορεί να έχει σχέση με την καταγωγή των καμπυλόγραμμων κτισμάτων από την περιοχή αυτή της Ασίας.

Είναι ένα εξαιρετικά σοβαρό θέμα η σύνδεση των καμπυλόγραμμων κτιρίων με τους Αιολείς, ωστόσο η συσχέτιση των αρχαιολογικών δεδομένων (καμπυλόγραμμο κτίρια, γκρίζα κεραμική-διακόσμηση με κυματοειδείς ζώνες, μεταλλοτεχνία-εμπόριο μετάλλων) στις περιοχές εξάπλωσής τους οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση και θεωρώ πως πρέπει να εξεταστεί το θέμα αυτό ευρύτερα.

Εκτός από τα κτίρια της Λέσβου, ελάχιστα ως τώρα σπίτια καμπυλόγραμμο του 6ου αι. π.Χ. έχουν βρεθεί, σε σχέση με τα ορθογώνια, και αυτά στην περιφέρεια της Κεντρικής Ελλάδας, στη Βίτσα³¹¹, στη Δυτική Μικρά Ασία (στη Λάρισα του Έρμου³¹² και στις Σάρδεις³¹³) και στη Δυτική Μεσόγειο, στο Bessan της Νότιας Γαλλίας³¹⁴ και στη Γρανάδα Ισπανίας.

Ο τύπος όμως του αψιδωτού κτιρίου διατηρήθηκε στη αρχαϊκή εποχή, αλλά και στις μεταγενέστερες, σε κτίρια λατρευτικού χαρακτήρα ή ιδιαίτερης χρήσης, που παρουσιάζουν μια πιο μνημειώδη κατασκευή, δομημένα με πώρινους ή λίθινους δόμους και κεραμοσκεπή στέγη³¹⁵.

Το πιο μνημειώδες από τα κτίρια αυτά, από άποψη μεγέθους και κατασκευής, είναι το Βουλευτήριο της Ολυμπίας³¹⁶. Οι δύο αψιδωτές πτέρυγές του (μήκ. 30,65 μ., πλ. 13,70 μ.), οικοδομημένες με διαφορετικού είδους πωρόλιθο σε διαδοχικές χρονικά φάσεις, είχαν εσωτερική κιονοστοιχία ή στηρίγματα και διαχωρισμένη από τον υπόλοιπο χώρο με εγκάρσιο τοίχο την αψίδα στη δυτική πλευρά. Η αψίδα της βόρειας πτέρυγας, των μέσων περίπου του 6ου αι. π.Χ., έχει μορφή όμοια με της βόρειας αψίδας του κτιρίου της Μυτιλήνης. Η πληροφορία του Πausanias ότι στο Βουλευτήριο φυλασσόταν το άγαλμα του Διός Ερκειού, στον οποίο δινόταν ο όρκος των αθλητών που συμμετείχαν στους αγώνες, προσδίδει στο σύμπλεγμα των δύο αψιδωτών κτιρίων, πέραν του κοσμικού, και έναν ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα.

Τα άλλα αψιδωτά κτίρια της αρχαϊκής εποχής είναι πολύ μικρότερων διαστάσεων, απλά μονόχωρα, με μεγάλο πλάτος σχετικά με το μήκος σε σύγκριση με τα αρχαιότερα κτίρια, με αψίδα ελεύθερη στον απέναντι από το θυραίο τοίχο. Είναι κτίρια λατρευτικά, σχετίζονται με μυστηριακές λειτουργίες ή χθόνιες θεότητες και βρίσκονται στα μεγάλα ιερά. Στους Δελφούς ο μικρότερος ναός της Γης³¹⁷, στην Ακρόπολη των Αθηνών ο ναός Β³¹⁸, στη Λάρισα του Έρμου ο μικρός ναός βορειοανατολικά του μεγάλου³¹⁹, στην Κόρινθο ο ναός Β³²⁰, στην Καλυδώνα ο ναός D³²¹. Επίσης, η αψίδα του α΄ μισού του 6ου αι. π.Χ. στο Καβίριο των Θηβών³²² και δύο αψιδωτά στις Θεσπίες και το Πτώον³²³, η αψίδα του αρχαιότερου Ιερού στη Σαμοθράκη, που ήταν πρόγονος του κλασικού και

310. Βλ. και Cook 1962, 50-51.

311. Βλ. πιο πάνω σ. 174, υποσημ. 48.

312. *Larissa am Hermos* I, 15 κ.ε., πίν. 44.

313. G. Hanfmann, The Third Campaign at Sardis (1960), *BASOR* 162 (1961), 26-29. Ο ίδιος, The Fourth Campaign at Sardis (1961), *BASOR* 166 (1962), 20-22, εικ. 14.

314. Βλ. πιο πάνω σ. 179, υποσημ. 95 και Nickels 1976, 36 κ.ε.

315. Βλ. Weickert 1929, 10 κ.ε. και Dinsmoor 1950, 41, αριθ. 4.

316. Βλ. πιο πάνω σ. 178, υποσημ. 82.

317. Του α΄ μισού του 6ου αι. π.Χ., διαστ. 5,25×4 μ. Βλ. F. Courby, *La terrasse du Temple, Fouilles de Delphes* II, Paris 1915, 186-187, εικ. 142· Dyggve 1948, 275, εικ. 259· Lehmann, Lehmann 1969, 1, 156, εικ. 104.

318. Wiegand 1904, 155 κ.ε., πίν. XIII, 3, εικ. 152. E. Buschor, Burglöwen, *AM* 47 (1922), 95. Weickert 1929, 125-126. Dinsmoor 1950, 41, αριθ. 4.

319. Υστεροαρχαϊκός, διαστ. 8×5,70 μ., βλ. Buschor, ό.π. K. Schefold, Arbeiten in Larissa 1932 und Frühjahr 1933, *AA* 1933, 145· *AA* 1934, 363 κ.ε., 367, εικ. 1· *Larissa am Hermos* I, 75 κ.ε., πίν. 36, εικ. 3.12· Dyggve 1948, 275, εικ. 258· Müller-Wiener 1968, 118.

320. R. Richardson, An Ancient Fountain in the Agora of Corinth, *AJA* 6 (1902), 306. *Guide of Ancient Corinth*, 1928, 29 κ.ε. O. Broneer, Studies in the Topography of Corinth at the Time of St. Paul, *AE* 1937, 125 κ.ε., πίν. I (κέντρο). H. B. Hill, *The Springs, Peirene, Sacred Spring, Glauke, Corinth* I, Princeton 1964, 16, 129 κ.ε. Lehmann, Lehmann 1969, 1, 159 ("The oracular shrine", τέλη 6ου αι. π.Χ.).

321. Dyggve 1948, κτίριο D, 265 κ.ε., ιδιαίτερα 271 κ.ε., εικ. 256, πίν. XXI, 324 κ.ε.

322. W. Dörpfeld, Das Kabirenheiligtum bei Theben, *AM* XIII (1888), 88 κ.ε., πίν. 11. P. Wolters, G. Bruns, *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, I, Berlin 1940, 11, εικ. 1, πίν. 2, 3. Dyggve 1948, 247, αριθ. 4. Βλ. επίσης στη Βοιωτία ελλειψοειδές (;) κτίριο, βλ. υποσημ. 323.

323. M. Holleaux, Fouilles au Temple d'Apollon Ptoos, *BCH* 9 (1885), 475. Wiegand 1904, 162. *AA* 1988, 172.

ελληνιστικού πάντα αψιδωτού κτιρίου μέσα στο οποίο τελούνταν η υψηλότερου βαθμού μυσταγωγία των Μυστηρίων³²⁴, και ακόμη μια αψιδωτή κατασκευή δυτικά του μεγάλου ναού του Απόλλωνα στη Δήλο³²⁵.

Στις μεταγενέστερες εποχές ελάχιστα αψιδωτά κτίρια επιβιώνουν, όπως «το σύνολο αψιδωτών κτιρίων» που ανασκάφηκε στην «Παναγούλα» νότια από τον Θέρμο³²⁶, σε μια περιοχή όπου η αψιδωτή κατασκευή ήταν παράδοση από τους προϊστορικούς ακόμα χρόνους, το Ιερό της Σαμοθράκης (του τέλους του 4ου αι. π.Χ.-ελληνιστικό)³²⁷ ή το Περιστύλιο της Πάρου³²⁸. Στην Ανατολική Ελλάδα σώζονται στην Ίασο και στο Ακρωτήριο της Αλικαρνασσού ελλειψοειδή λιθόκτιστα κτίσματα στα άκρα μεγάλων σχεδόν κυκλικών περιβόλων, που θεωρήθηκαν κτίσματα ποιμενικά των Λελέγων³²⁹.

Σε σύγκριση με τα κτίρια που εξετάσαμε πιο πάνω, το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης, με τις μεγάλες διαστάσεις του, τις μακρόστενες αναλογίες της κάτοψής του και την άψογη λιθόκτιστη κατασκευή του δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στο τέλος της σειράς των μεγάλων καμπυλόγραμμων κτιρίων. Η συσχέτισή του ωστόσο με τη λατρευτική ή ιδιαίτερη χρήση των προαναφερθέντων μικρότερων καμπυλόγραμμων - αψιδωτών κτιρίων των αρχαϊκών και μεταγενέστερων χρόνων, των κτιρίων που βρίσκονταν σε ιερά ή είχαν ιδιαίτερη - λατρευτική χρήση, οδηγεί σε ανάλογα συμπεράσματα και για το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης. Η χρήση και του ελλειψοειδούς κτιρίου Α της Μυτιλήνης, όπως συνάγεται και από ορισμένα ευρήματα και συναφή δεδομένα, φαίνεται πως ήταν επίσης λατρευτική.

Η λειτουργία του κτιρίου

Στη λατρευτική λειτουργία του κτιρίου Α της Μυτιλήνης, εκτός από τη συντηρητικής μορφής αλλά μνημειώδη θα έλεγα κατασκευή του και τον παραλληλισμό με την ειδική λειτουργία των μικρότερων αρχαϊκών και μεταγενέστερων αψιδωτών κτιρίων, συντείνουν και ορισμένα ευρήματα του χώρου:

α. Οι δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι-βάσεις περιρραντηρίων που βρέθηκαν εντοιχισμένοι σε νεότερους τοίχους του χώρου.

β. Το λίθινο ανάγλυφο με παράσταση γυναικείας λεοντοφόρου μορφής (λ. «Κυβέλης»).

γ. Ορισμένα πήλινα ειδώλια κ.ά. συναφή αντικείμενα.

δ. Ορισμένα αγγεία και άλλα στοιχεία που βρέθηκαν σε όλο το χώρο του κτιρίου, κυρίως όμως στη βόρεια ανίδα.

ε. Οι αρχαίες μαρτυρίες και σύγχρονες έρευνες.

α. Κιονίσκοι περιρραντηρίων

1. Αριθ. Μ.Μ 5194 (Εικ. 119). Μαρμάρινος ραβδωτός κιονίσκος (ύψ. 0,62 μ.), σωζόμενος κατά το ήμισυ περίπου, συγκολλημένος από 4 τεμάχια τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα στους τοίχους Θ και Θ1³³⁰. Αποτελείται α) από κυκλική βάση, διαμ. 0,47 μ., κυρτής διατομής, β) τον κυρίως κιονίσκο, ύψ. 0,43 μ. και γ) επίστεψη αποτελούμενη από εχίνο ελαφρώς κυρτό και άβακα με κυρτά άκρα (σώζονται μόνον οι δύο πλευρές), ύψ. 0,045 μ. Στο κέντρο της άνω επιφάνειας του άβακα υπάρχει ρομβοειδής κοιλότητα / τόρμος (βάθ. 0,03 μ.) και στα δύο άκρα της δύο αντωποί μικροί τόρμοι με αυλάκι μολυβδοχόησης για προσαρμογή της λεκάνης. Οι ραβδώσεις του κίονα με οξείες ακμές απολήγουν κάτω στην επάνω επιφάνεια της βάσης, και επάνω σε πλατιά ταινία με κυρτές απολήξεις μεταξύ των ραβδώσεων.

324. Η ανίδα του αρχαϊκού κτιρίου πρέπει να ήταν ελεύθερη με τον ίδιο προσανατολισμό Β.-Ν. Κατά τους Κ. και Ph. Lehmann, τα αρχαιότερα κτίρια είχαν τις ίδιες διαστάσεις, όπως ο σηκός του τελευταίου ιερού, του τέλους 4ου αι. π.Χ.-ελληνιστικής εποχής. Βλ. Lehmann, Lehmann 1969, 1-159, ιδιαίτερα 34 κ.ε., 154-159· Κ. Lehmann, *Σαμοθράκη* (μτφρ. Ι. Ακαμάτης), Οδηγός, 1975, 66 κ.ε.

325. Σώζονται μόνον τα θεμέλια. Βλ. F. Courby, *Délos XII, Le Temple d'Apollon*, Paris 1931, πίν. 1 και Ph. Bruneau, J. Ducat, *Guide de Délos*, Paris 1966, 96, πίν. 1, αριθ. 39.

326. Payne 1933, 282.

327. Βλ. υποσημ. 324.

328. Του 4ου αι. π.Χ. Βλ. G. Gruben, *Naxos und Paros II*, AA 1982, ιδιαίτερα 652-656, όπου και βιβλιογραφία για νεότερα αψιδωτά κτίσματα.

329. Για Ίασο, βλ. D. Levi, *Annuario* n.s. 23-24 (1961-1962), 514-517, εικ. 12-16 (εξωτ. διαστ. 11×5, εσωτ. 7,50×2,60, ύψ. 2,60 μ.), τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. Για Αλικαρνασσό, G. E. Bean, G. M. Cook, *The Carian Coast III*, BSA 52 (1957), 102, εικ. 12.

330. Βλ. και Χατζή 1973, πίν. 485ε.

Εικ. 119-120. Κιονίσκοι περιρραντηρίων.

2. Αριθ. Μ.Μ.5277 (Εικ. 120). Μαρμάρινος κιονίσκος (ύψ. 0,56 μ.), σωζόμενος κατά ένα μέρος ($\frac{1}{4}$ περίπου), βρέθηκε εντοιχισμένος στον τοίχο Χ. Αποτελείται α) από κυκλική βάση, διάμ. 0,05 μ., β) τον κυρίως ραβδωτό κιονίσκο, ύψ. 0,35 μ. και γ) επίστεψη, ύψ. 0,17 μ.. Οι ραβδώσεις του κίονα με εγκοπή-αύλακα κατά μήκος των ακμών απολήγουν κάτω, στην επάνω επιφάνεια της βάσης, σε τρίφυλλα ανθέμια, όπου τα δύο ακραία φύλλα είναι διπλά επιμήκη, το μεσαίο ωοειδές. Το επάνω άκρο του κιονίσκου περιβάλλει παχύς δακτύλιος με προεξέχοντες μεταξύ των ραβδώσεων «οδόντες». Η επίστεψη αποτελείται από εχίνο ελάχιστα κυρτό και άβακα, ύψ. 0,03 μ., σωζόμενο κατά το ήμισυ περίπου, με κυκλική κοιλότητα / τόρμο, βάθ. 0,02 μ. στο κέντρο της άνω επιφάνειας για την υποδοχή της λεκάνης.

Οι δύο κιονίσκοι χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (520-510 π.Χ.) σύμφωνα με ανάλογα παραδείγματα μαρμάρινα και εικονιζόμενα στην αγγειογραφία της εποχής³³¹.

Ωστόσο, το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο για την πρόταξη των δύο κιονίσκων έγκειται στο ότι αυτοί προφανώς αποτελούν βάσεις περιρραντηρίων. Τα περιρραντήρια χαρακτηρίζουν έναν τόπο ως λατρευτικό σύμφωνα με τα ως τώρα ευρήματα αλλά κυρίως με τις αρχαίες πηγές³³² που διευκρινίζουν ότι ο χώρος που ορίζεται από περιρραντήρια είναι «ένθεος», «ιερός, καθιερωμένος και αβέβηλος», ότι δεν επιτρέπεται η είσοδος σε αυτόν για όποιον δεν είναι καθαρός «τας χείρας» ή δεν εξαγνισθεί «περιρραϊνόμενος».

Θεωρήθηκε μάλιστα ότι το λουτήριο είναι «ομόλογο» του βωμού, απαραίτητο για τον εξαγνισμό («αγνεία») κατά τη θυσία ζώων³³³.

331. Βλ. Graef, Langlotz, *Akropolis II*, πίν. 12. R. Ginouvès, *Balaneutiké, Recherches sur le bain dans l'antiquité classique*, Paris 1962, 78-99 (Λουτήριον) και *Le bain et les cultes*, στο ίδιο, 293-310 (Περιρραντήριον) με αντίστοιχες απεικονίσεις.

332. Βλ. Πολυδεύκης I 8: «Εἴη δ' ἂν ὁ μὲν ἦσιν τῶν περιρραντηρίων τόπος ἐνθεός, ἱερός, καθιερωμένος, ἀβέβηλος, ὁ δὲ ἔξω βέβηλος»., Λουκ., *Περὶ Ἱερῶν* 13: «...μὴ εἰσιέναι εἰς τῶν περιρραντηρίων, ὅστις μὴ καθαρὸς ἐστὶ τὰς χεῖρας» και Ἰπποκράτης, *Περὶ ἀσθενειῶν*: «ὄρους τοῖσι θεοῖσι τῶν ἱερῶν καὶ τῶν τεμενέων ἀποδεικνύμενοι, ὡς ἂν μηδεὶς ὑπερβαῖναι, εἴ μὴ ἀγνεύει, εἰσιόντες δὲ περιρραϊνόμεθα οὐχ ὡς μαινόμενοι». Επίσης Ginouvès, ὁ.π., 297 κ.ε.

333. Και μάλιστα τοπικό στοιχείο στις διονυσιακές τελετές, βλ. J. L. Durand, *Figurativo e processa rituale, Dialogi di Archeologia* N.S. 1 (1979), 19-21.

Συνάγεται λοιπόν ότι, χωρίς αμφιβολία, οι δύο βάσεις περιρραντηρίων προέρχονται από χώρο «καθιερωμένο», ότι σηματοδοτούν ένα ιερό το οποίο βρισκόταν στο χώρο του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων και προφανώς σχετίζεται με το ελλειψοειδές κτίριο.

β. Λίθινο ανάγλυφο ακέφαλής γυναικείας μορφής (λ. «Κυβέλης»)

Αριθ. Μ.Μ 6946 (Εικ. 121). Βρέθηκε εντοιχισμένο στον τ. Χ (βλ. πιο πάνω σ. 160, Εικ. 20) απ' όπου αποτοιχίστηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Μυτιλήνης λόγω του τόρμου που διακρινόταν στην κάτω επιφάνεια. Όλη η άλλη επιφάνεια ήταν πλήρως καλυμμένη από ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ωστόσο μετά τον καθαρισμό του αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για ένα ανάγλυφο με παράσταση γυναικείας μορφής, ελλειπές στο άνω άκρο. Στην επιφάνεια διακρίνονταν λίγα ίχνη χρώματος μπλε.

Σωζ. ύψ. 0,455, πλ. 0,31, πάχ. 0,325 μ. Διαστ. τόρμου κάτω επιφάνειας: 0,055×0,06×0,04 μ. (βάθος). Είναι λαξευμένο σε μαλακό ροδόχρωμο τραχείτη που φαίνεται να περιέχει μικρά λιθάρια, το εγχώριο κοινώς λεγόμενο «σαρμοσάκι» στη Μυτιλήνη ή «ηφαιστειακό πέτρωμα ρυοδακτιτικής συστάσεως με μάζα περισσότερο τεφρική και ολιγότερο υαλώδη (ιγνιμβρίτης)», σύμφωνα με τη γνωμάτευση του φυσικού της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Μυτιλήνης Γ. Χουτζαίου³³⁴.

Στην μία επιφάνεια του λίθου είναι αδρά λαξευμένη γυναικεία μορφή καθισμένη σε «θρανίο» (πάγκο) μέσα σε εσοχή ή κόγχη, που, λόγω και του μεγάλου πάχους του λίθου, δίνει την εικόνα οικίσκου. Η κεφαλή της μορφής λείπει, ο λαιμός είναι πλάγια κομμένος και η επιφάνεια στο μεγαλύτερο μέρος φέρει κακώσεις. Ωστόσο διακρίνεται στους ώμους της μορφής επίβλημα ή «κρήδεμνο» το οποίο καλύπτει μαλακά τους βραχίονες ως και τους αγκώνες. Φορεί χιτώνα που διακρίνεται στη βάση του λαιμού, καλύπτει μαλακά το διακρινόμενο στήθος και μαζεμένος σε κάθετη παχιά πτυχή πέφτει ανάμεσα στις κνήμες ως τα άκρα πόδια. Στα γόνατα της μορφής, πάνω σε μαξιλάρι, είναι καθισμένο προς τα αριστερά της μικρό λιοντάρι. Τα άκρα χέρια και πόδια λείπουν. Γενικά η επιφάνεια είναι κατεστραμμένη ή φθαρμένη, όπου όμως διατηρείται δείχνει επιμελημένη γλυφή. Στην αριστερή και εμπρόσθια πλευρά του μαξιλαριού διακρίνονται οριζόντιες αύλακες. Το περίγραμμα, ομαλότερο στη δεξιά πλευρά, δείχνει μεγαλύτερο όγκο προς το άνω τμήμα, ενώ η ανώμαλη πίσω πλευρά του αναγλύφου και ο τόρμος της βάσης υποδεικνύουν ότι το ανάγλυφο ήταν ένθετο ή εντοιχισμένο σε κόγχη.

Ο τύπος της καθιστής μορφής με λέοντα στα γόνατα, η οποία χαρακτηρίστηκε ως Κυβέλη, είναι γνωστός από σειρά λίθινων αναγλύφων τα οποία έχουν το πλείστον τη μορφή ναϊσκου (ή οικίσκου) με αέτωμα και ακρωτήρια, εντός του οποίου εικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή με, ή χωρίς, μικρό ζώο στα γόνατα³³⁵. Το ανάγλυφο της Μυτιλήνης δεν έχει τα χαρακτηριστικά του ναϊσκου, ωστόσο η όλη διαμόρφωσή του, με την εσοχή και το βάθος του, παρουσιάζει έντονη ομοιότητα ή και παραπέμπει στη μορφή των ναϊσκων ως πιθανός πρόδρομός τους.

Ο τύπος αυτού του γλυπτού είναι ευρέως διαδεδομένος σε όλη την Ανατολική Ελλάδα, ιδιαίτερα στην Ιωνία και τα νησιά του Αιγαίου, αλλά και στις αποικίες της Δύσης, τη Μασσαλία, τη Velia, τις Συρακούσες και τη Ναύκρατη στο Νότο. Στη Μικρά Ασία ανάγλυφα-οικίσκοι του τύπου που περιγράψαμε, με μικρές διαφοροποιήσεις, με ή χωρίς αρχιτεκτονικά στοιχεία, έχουν βρεθεί στην Κύμη³³⁶, Μύρινα³³⁷, Μίλητο³³⁸, Κλαζομε-

334. Θα ήθελα να εκφράσω και από εδώ τις ευχαριστίες μου τόσο στον Γ. Χουτζαίο όσο και σε όσους Μυτιληνιούς την εποχή της ανασκαφής και αργότερα, σε δύσκολους καιρούς, μου συμπαραστάθηκαν και βοήθησαν το έργο μου στη Λέσβο, μεταξύ άλλων τον τότε γυμνασιάρχη Γ. Μουτζούρη, χωρίς τους οποίους θα ήταν αδύνατη η πραγματοποίησή του.

335. Για Κυβέλη σε ναϊσκο, γενικότερα για εικονογράφηση της Κυβέλης στη φρυγική και ελληνική τέχνη, βλ. F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und griechischen Kunst, IstMitt*, Suppl. 28, 1983.

336. Reinach 1889, 543-599. G. Mendel, *Catalogue de sculptures grecques, romaines et byzantines au Musée de Constantinople*, 1917, 520-522. Akurgal 1961, 20, εικ. 209.

337. Langlotz 1975, 163, πίν. 60.1.

338. Reinach 1889, 548. Mendel, ό.π., 523. Will 1960, 98.

Εικ. 121. Ανάγλυφο ακέφαλης γυναικείας μορφής (λ. Κυβέλη), πρόσθια, πλάγιες όψεις και κάτω επιφάνεια.

νές³³⁹, Σμύρνη³⁴⁰, Λάρισα του Έρμου³⁴¹ και Φώκαια³⁴². Από τα νησιά του Αιγαίου προέρχονται επίσης όμοια γλυπτά, από τη Ρόδο³⁴³, τη Σάμο – τώρα στην Οξφόρδη³⁴⁴, τη Χίο³⁴⁵, την Αμοργό – τώρα στη Δρέσδη³⁴⁶, τη Θάσο³⁴⁷. Στην Αθήνα, επίσης, στην Αρχαία Αγορά βρέθηκαν όμοιοι ναΐσκοι της «Μητέρας των Θεών», όπως χαρακτηρίστηκαν, προερχόμενοι μάλλον από το Μητρώον³⁴⁸. Στη Δύση σημαντικός αριθμός (47) ναϊσκών βρέθηκε στη Μασσαλία, αποικία της Φώκαιας απ' όπου πιθανόν κατάγεται ο τύπος³⁴⁹, τις Συρακούσες, τον Σελινούντα³⁵⁰ και τη Velia³⁵¹ και τέλος, στην αποικία των ιονικών πόλεων στη Βόρεια Αφρική, στην οποία συμμετείχε και η Λέσβος, τη Ναύκρατη³⁵². Στην Ανατολή παρόμοιοι οικίσκοι βρέθηκαν στη Φρυγία³⁵³, στις Σάρδεις³⁵⁴ και στο Γόρδιο³⁵⁵.

339. M. Collignon, Torse féminin d'ancien Style ionien, *RevArch* 1900, 11, 374, πίν. XVI. Langlotz 1966, εικ. 43, πίν. 31. 1-3. Langlotz 1975, 163, πίν. 60.3. J. Charbonneau, *La sculpture grecque et romaine du Musée du Louvre*, 12 (Louvre 3004), Paris 1963.

340. Catalogue Coll. Gréau, 199, αριθ. 1326. Will 1960, 98.

341. K. Schefold, Arbeiten in Larissa 1932 und Frühjahr 1933, *AA* 1933, 150. *Larissa am Hermos* I, 23-24.

342. Για τις πρώτες έρευνες στη Φώκαια και Κύμη, βλ. E. Akurgal, Le nouvel Fouille à Phocée, *Annales Archéologiques Ankyrani* I (1955)· ο ίδιος, *Les fouilles de Phocée et les Sondages de Kymé, Anatolia* I, Ankara 1956, 3-14· Langlotz 1975, 163.

343. G. Perrot, Ch. Chipiez, *La Grèce archaïque. La sculpture*, Tome VIII : *Histoire de l'art dans l'Antiquité, Égypte, Assyrie, Perse, Asie mineure, Grèce, Etrurie, Rome*, Paris 1903, 325, εικ. 138. *Lindos* I, 402 κ.ε., ιδιαίτερα. 440-445, πίν. 73-74, καθιστές γυναικείες μορφές σε θρόνο, τα αριθ. 1791, 1793 με μικρό ζώο (λιοντάρι) στα γόνατα της μορφής, χωρίς πτύχωση ο χιτώνας.

344. Langlotz 1975, 163, 4, πίν. 60, 5.

345. Reinach 1889, 556. *AM* XIII (1888), 163. S. Reinach, Chronique d'Orient, *RevArch* 1889, II, 117. Graillot 1912, 369, αριθ. 5. L. Robert, Inscription d'Erythrai, *BCH* 1933, 483-84. Επίσης W. G. Forzert, The Inscriptions of South East, Chios I, *BSA* 58 (1963), 59-60. Langlotz 1975, 163, πίν. 60.9.

346. G. Treu, *Erwerbungen der Antiken Sammlungen in Deutschland*, Dresden 1896, I. A. *Skulpturen*, *AA* 1898, 53, εικ. 1. Langlotz 1975, 163, πίν. 60.2 στο Μουσείο της Dresden. Η θεά καθισμένη σε θρόνο εντός οικίσκου εν παραστάσι με αιολικά επίκρανα και «αιωνικό» θηρίο.

347. Ch. Picard, Bas-relief ionien archaïque de Thasos. Pi. IV, *Mon Piot* XX (1913), 47, εικ. 4, πίν. IV. W. Möbius, Form und Bedeutung des Sitzenden Gestalt, *AM* 41 (1916), 166, αριθ. 2. Για ναϊσκούς και περισσότερα για Ρέα-Κυβέλη, βλ. Picard 1962α· Picard 1962β, 13-41, ιδιαίτερα 38 κ.ε., πίν. III, 147· Salviat 1964α, 239 κ.ε. (στο ναΐσκο αριθ. 93.1 η θεά καθισμένη σε θρόνο με προεξέχοντα ερεισίχειρα με ανάγλυφες λεοντοκεφαλές, ενώ στους άλλους ναϊσκούς οι λέοντες παρίστανται καθισμένοι εκατέρωθεν της θεάς που κρατεί τύμπανο)· Ch. Picard, Les portes sculptées de la Muraille Nord-Ouest, *Les Murailles (Premier fascicule) : les portes sculptées à images divines, Éritas* 8, Paris, 1962, 146-147, όπου σημειώνεται ότι «η Κυβέλη, γνωστή ήδη στην Κύμη, την Έφεσο κ.α., πέρασε μέσω του αποικισμού της Φώκαιας στη Μασσαλία, ως προστάτιδα των περασμάτων και των θυρών»· N. Weil, Plastique Ionienne à Thasos, *RevArch* 1976, 219-226.

348. Σχετικά βλ. Burr 1933, 637· L. Shear, The Sculpture Found in 1933, *Hesperia* IV.I (1935), 400-401, εικ. 26-27· G. Stevens, Lintel with the Painted Lioness, *Hesperia* XXIII (1954), 169-186, πίν. 40.

349. Στη Μασσαλία βρέθηκε το 1863 στην οδό Negrel ένας ιδιαίτερα αξιοσημείωτος αριθμός (47) οικίσκων με παράσταση καθήμενης θεάς στο εσωτερικό τους, όλοι reproductions του γνωστού τύπου, από τις οποίες έξι κρατούν στα γόνατα μικρό ζώο, μάλλον λέοντα. Το εύρημα αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερευνών για την προέλευσή τους (προέλευση λίθου, κατασκευή στη Μασσαλία ή τη μητρόπολη Φώκαια), τη χρονολόγηση (6ος-5ος αι. π.Χ.) και τη χρήση τους (ταφικά ή αναθηματικά μνημεία). Βλ. A. Conze, *AA* 1866, 303 κ.ε., ιδιαίτερα 306, πίν. B· Reinach 1889, 551 κ.ε.· W. Froehner, *Catalogue des antiquités grecques et romaines du Musée de Marseilles*, Paris 1897, αριθ. 12· Graillot 1912, 33, 369· κυρίως M. Clerc, *Massalia*, I, Marseille 1927, 224-240, όπου πάντως σημειώνεται «Il est donc certain que nous avons à faire à des monuments grecs de style ionien, et dont plusieurs, la plupart peut-être, remontent à l'époque archaïque, d'une façon plus précise au VI siècle avant notre ère» (σ. 229)· F. Benoît, *L'art primitif méditerranéen de la vallée du Rhône : La sculpture*, Paris 1945, 13-14, Fr., 12· E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine*, Paris 1947, I, 47-52· Will 1960, 98-99· F. Benoît, *L'art primitif méditerranéen de la vallée du Rhône, B'*, Aix en Provence 1955· Picard 1962β, 39· Fr. Salviat, *La sculpture préromaine en Provence, Dossiers de l'Archéologie* 36 (1979), 31-34, εικ. 1-3· ακόμη, M. Clavel-Levêque, *Marseille grecque*, Marseille 1977, 108.

350. L. Faedo, Coroplastica Selinuntina, *Archaeologia Classica* XXII (1970), τχ. 1-2, 27 κ.ε., πίν. IV, αριθ. 2.

351. W. Johannowsky, *Klearchos* 3 (1961), 118, εικ. 12. Langlotz 1966, 32, εικ. 38. Langlotz 1975, 110.

352. Graillot 1912, 414, αριθ. 3. Cl. Gutch, Excavations at Naukratis, *BSA* V (1899), 72-73.

353. R. C. Jebb, Homeric and Hellenic Ilium, *JHS* 11 (1881), 7-43, ειδικότερα 41 για σχέσεις Μυτιλήνης και Αιολέων με Ίλιο-Τρωάδα. W. M. Ramsay, I, The Rock Necropolis of Phrygia, *JHS* 3 (1882), 1-32, 2. Sipylos and Cybele, στο ίδιο, 33-68. W.M. Ramsay, Sepulchral Customs in Ancient Phrygia, *JHS* V (1884), 241-262, ειδικότερα 244-248. Reinach 1889, 556.

354. G. Hanfmann, *Illustrated London News*, 14 Mars 1964, 383-389, εικ. 1, 3-6. G. Hanfmann, J. Waldbaum, Kybele and Artemis, Two Anatolian Goddesses at Sardis, *Archaeologia* 22 (1969), 264-269. Salviat 1964α, 251, 2.

355. Βλ. R. S. Young, Gordion 1956: Preliminary Report, *AJA* 59 (1955), 1 κ.ε.· 60 (1956), 249· 61 (1957), 320 κ.ε.· 64 (1960), 234· 72 (1968), πίν. 72.

Από την απαρίθμηση είναι φανερό ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των γλυπτών αυτών προέρχεται από αιολικές και ιωνικές πόλεις ή τις αποικίες τους.

Το είδος του αναγλύφου και ιδιαίτερα το πλήθος και η εξάπλωσή του προκάλεσαν το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων και άλλων επιστημόνων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα σε σχέση με την εικονιζόμενη μορφή. Ο προβληματισμός επικεντρώθηκε στο ποια είναι η θεά και από πού κατάγεται η λατρεία της, η οποία έχει τόση διάδοση στην Ανατολή και στο Μεσογειακό χώρο³⁵⁶. Το κύριο πρόβλημα εντοπίστηκε στο αν η παριστάμενη μορφή εικονίζει ή ταυτίζεται με τη Ρέα, τη Μεγάλη Μητέρα, την Ήρα, τη Μητέρα των Θεών ή τη θεά Κυβέλη, και επομένως, εάν πρόκειται για τη λατρεία μιας θεάς Ελληνικής (ή ίσως Κρητικής) καταγωγής καθώς μάλιστα η θεά που εμφανίζεται σε κάποια κόγχη θεωρήθηκε ως Ορεία ή Ιδαία, ή καταγόμενης από την Ανατολή και μάλιστα τη Φρυγία³⁵⁷.

Η μελέτη αυτού του αντικειμένου απαιτεί ειδική έρευνα που δεν μπορεί να ενταχθεί στην παρούσα δημοσίευση. Ωστόσο δεν είναι δυνατόν να μην επισημανθούν ορισμένα σημεία:

α) Χρονολόγηση του αναγλύφου της Μυτιλήνης. Όλα τα ανάλογα γλυπτά από Μικρά Ασία, νησιά του Αιγαίου και δυτικές αποικίες χρονολογήθηκαν γενικά στον 6ο αι. π.Χ., ειδικότερα στο β' μισό, και σε μεταγενέστερους χρόνους. Το ανάγλυφο της Μυτιλήνης δυστυχώς δεν προέρχεται από στρωματογραφημένο τμήμα της ανασκαφής, ώστε να δοθεί ακριβής χρονολόγηση με βάση τα συνευρήματα, αλλά από έναν μεταγενέστερο, ρωμαϊκό, τοίχο που οικοδομήθηκε στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου, το οποίο είχε μακρά διάρκεια λειτουργίας όπως συμπεραίνεται από τα λοιπά ευρήματα και έχει προαναφερθεί. Όλα τα ανάγλυφα έχουν μια «βαριά» μορφή, που, όπως έχει επισημανθεί, αναπαράγει σε μικρή κλίμακα μεγάλα γλυπτά καθισμένων μορφών, όπως είναι π.χ. οι Βραγχίδες του Διδυμαίου. Το ανάγλυφο της Μυτιλήνης εντάσσεται μέσα σ' αυτό το ευρύ χρονικό πλαίσιο αλλά συγκριτικά με τα άλλα παραδείγματα από τη Μικρά Ασία, τη Μασσαλία, ακόμη και τη Φρυγία, με τη διαμόρφωση του όγκου, την απόδοση του επιβλήματος και της πτυχής μεταξύ των ποδιών, φαίνεται να χρονολογείται πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (μάλλον στο α' τρίτο του 6ου αι. π.Χ.). Καθώς δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί οικίσκος, πιθανότατα είναι από τα αρχαιότερα του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής με λέοντα στα γόνατα, ίσως ένα είδος πρότυπου για τους μεταγενέστερους οικίσκους, καθώς, όπως συνάγεται από τον τόρμο της βάσης του, ήταν στερεωμένο σε πεσσό ή εντοιχισμένο σε εσοχή τοίχου στο χώρο του αψιδωτού κτιρίου που έχει μακρά διάρκεια ζωής, από τους ΥΓ και τους πρώιμους ως τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους.

β) Η εικονιζόμενη θεά. Από ένα μικρών διαστάσεων γλυπτό, αδρά δουλεμένο και φθαρμένο, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να πει αν πρόκειται για παράσταση της Μεγάλης Θεάς, της Ήρας ή της Κυβέλης, τα πρότυπά της και την καταγωγή της. Οι αναφορές του Ησιόδου και του Πινδάρου (30ός Πυθικός Ύμνος, 175) στην «Κυβέλα μάτερ θεῶν» και στη «Μητέρα Θεῶν», προέχουν, ίσως, για το χαρακτηρισμό και την ερμηνεία της θεότητας. Είναι η Μητέρα των Θεών η οποία ταυτίζεται και με την Κυβέλη. Τα αποσπάσματα του Πινδάρου «Κυβέλα μάτερ θεῶν» (Fragm. 4. 76, P. 3,78) και «Ματρὸς μεγάλας ὀπαδέ, σεμνῶν Χαρίτων μέλημα, τερπνόν» (Fr. 95. 5) συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των σύγχρονών του ονομάτων και εννοιών που απηχούν την ιδιότητα και πιθανόν την «καταγωγή» της θεάς.

Η παρουσία του λιονταριού, στοιχείου ανατολικού, θεωρήθηκε ως ένα στοιχείο ταύτισης της εν λόγω μορφής με την Κυβέλη, αλλά επίσης και με την Ήρα ως «Πότνια θηρών», εφόσον το λιοντάρι θεωρήθηκε σύμβολο της θεάς αυτής, βρίσκεται ειδικότερα στα ιερά της (π.χ. Σάμου, Δήλου) αλλά και στα νομίσματα των πόλεων όπου αυτή λατρεύεται (π.χ. Σάμου, Φώκαιας, Μυτιλήνης)³⁵⁸. Κατά τον P. Levêque³⁵⁹ η Ήρα πήρε

356. Βλ. Reinach 1889, 543-560· Graillet 1912· F. Legge, The Most Ancient Goddess Kybele, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1917, 695-714· T. L. Shear, Two Statuettes of the Mother of the Gods, *Hesperia* IV (1935), 400-401· Levêque 1949, 125-132· E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, 1955, 95-100, πίν. 37· Will 1960, 95-111· E. Laroche, Kou Baba, déesse Anatolienne et le problème des origines de Kybele, στο *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg* 1958, Paris 1960, 113-127· Langlotz 1966· G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum, Kybele and Artemis. Two anatolian Goddesses at Sardis, *Archaeology* 1969 (22), 4· Langlotz 1975, 163 κ.ε.· βλ. και Naumann, ό.π. (υποσημ. 335). Βλ. επίσης για τους κλασικούς χρόνους, Ι. Παπαχριστοδούλου, Αγαλμα και ναός Κυβέλης εν Μοσχάτω Αττικής, *AE* 1973, 180 κ.ε.

357. Βλ. ιδιαίτερα Graillet 1912, 1-24.

358. Levêque 1949, 125-132. F. Bodenstedt, *Die Elektronmünzen von Phokaia und Mytilene*, Tübingen 1981, ειδικότερα, 70-78, όπου γίνεται μνεία για λατρείες στη Λέσβο της Κυβέλης, της Ήρας (321), του Διονύσου, και μάλιστα πρωτοδημοσιεύεται και φωτογραφία του υπό συζήτηση αναγλύφου Μυτιλήνης χωρίς αναφορά στην ανασκαφή προέλευσής του!

359. Levêque 1949, 131-132.

τη θέση της παλαιάς Μητέρας Θεάς της Γονιμότητας που τιμώνταν και λατρευόταν από τους Προέλληνες συχνά ως Πότνια θηρών. Επίσης, συσχέτιση έγινε της Κυβέλης με την Άρτεμη-Πότνια θηρών, στο πλαίσιο του προβληματισμού για τη συνέχεια της λατρείας της πανάρχαιας νεολιθικής θεότητας και της μεταμόρφωσής της κατά την Εποχή του Χαλκού και μεταγενέστερα, στη Μεγάλη Θεά, τη γνωστή ως Kubaba-Κυβέλη-Άρτεμη κ.ά.³⁶⁰.

Στη Λέσβο αναφέρθηκε λατρεία της Κυβέλης, η οποία όμως στηρίχθηκε σε μεταγενέστερα στοιχεία³⁶¹. Η ίδια μάλιστα, με βάση τα παραπάνω, αναφέρθηκε στο συγκεκριμένο ανάγλυφο, κατά την πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής του ελλειψοειδούς κτιρίου και του ευρήματος, ως «αναγλύφου ακεφάλου Κυβέλης»³⁶² και έτσι έγινε γνωστό στη νεότερη βιβλιογραφία³⁶³. Στη δεκαετία του 1980 αναφέρθηκαν δύο (;) ανάγλυφα Κυβέλης εκ περισυλλογής: από τη Σκάλα Ερεσού, από το ξωκκλήσι του Χριστού, «ένα πρώιμο ανάγλυφο Κυβέλης»³⁶⁴, και από την περιοχή Αγ. Παύλου Ερεσού «ένα χαμηλό ανάγλυφο Κυβέλης», το οποίο, όπως φαίνεται από τη δημοσιευμένη φωτογραφία του³⁶⁵, είναι ένας αβαθής οικίσκος αετωματικός, με γυναικεία μορφή καθισμένη σε θρανίο, αδρά δουλεμένη, του συνήθους τύπου – παραπλήσιου των οικίσκων Κύμης³⁶⁶ και Μασσαλίας.

Στη Λέσβο ωστόσο ιδιαίτερα αναφέρθηκε στις αρχαίες πηγές, σύγχρονες του ελλειψοειδούς κτιρίου αλλά και νεότερες, λατρεία της Ήρας με την οποία, κατά την άποψή μου, θα πρέπει να συσχετισθεί και το συγκεκριμένο ανάγλυφο.

Η αρχαιότερη μνεία στην Ήρα έγινε από τη Σαπφώ σε επίκλησή της στη θεά σε σχέση με ιερό στο οποίο λατρευόταν η ίδια μαζί με τον Δία και τον Διόνυσο³⁶⁷:

πλάσιον δὴ μ' [εὐχομενείη,
πότνι' Ἥρα, σὰ χ[αρίεσσα μόρφα,
τὰν ἀράταν Ἀτ[ρείδαι κλῆ-
τοι βασίλῃες.
ἐκτελέσαντες μ[άλα πόλλ' ἄεθλα,
πρῶτα μὲν πέρ' Ἴ[λιον, ἔν τε πόντῳ,
τυίδ' ἀπορμάθεντε[ς ὁδὸν περαίνην
οὐκ ἐδύναντο,
πρὶν σὲ καὶ Δί' ἀντ[ίαν κάλεσσαι
καὶ Θυῶνας ἱμε[ρόεντα παῖδα.
νῦν δὲ κ[ἄ] μοι πραϋμένης ἄρηξον
κὰτ τὸ π[άλαιον].

Προσεύχεται η Σαπφώ να παρουσιάζοταν κοντά της η σεβάσμια Ήρα, όπως έγινε με τους Ατρείδες βασιλείς, όταν αυτοί επιστρέφοντας από το Ίλιον δεν μπορούσαν να ολοκληρώσουν το ταξίδι της επιστροφής στην πατρίδα αν δεν καλούσαν την ίδια την Ήρα, τον Δία «αντίαο» και τον γιο της Θυῶνης, τον Διόνυσο. Αναφέρεται δηλαδή σε τριάδα των θεών που λατρευόταν στη Μυτιλήνη, ή ευρύτερα στη Λέσβο, όπου, σύμφωνα με τοπική παράδοση, σταμάτησαν οι Ατρείδες προκειμένου να προσευχηθούν στο ιερό της Τριάδας, μια παράδοση διαφορετική από την εκδοχή της Οδύσσειας³⁶⁸. Λατρευόταν λοιπόν στη Μυτιλήνη η Ήρα στα τέλη του 7ου-αρχές του 6ου αι. π.Χ. και υπήρχε ιερό της όπου μπορούσε κανείς να προσφύγει, όπως οι Ατρείδες.

360. G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum, Kybele and Artemis, Two Anatolian Goddesses at Sardis, *Archaeology* 1969, 264-269.

361. Βλ. Shields 1917, 55-56 και A. Conze, *Reise auf der Insel Lesbos*, Hannover 1865, 10,3.

362. Χατζή 1973, 517.

363. Spencer 1995β, 296. Bodenstedt, ὁ.π., πίν. V 11.

364. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, 205.

365. Λ. Αχειλαρά, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 482, εικ. 290β και Αχειλαρά, Αρχοντίδου 1999, 93, όπου χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ.

366. Βλ. π.χ. Akurgal 1961, εικ. 209.

367. Page 1955, Fr. 17, 58-62. Gallavotti 1956. Stella 1956. Robert 1960, 276-285. *Αυρικοί Ποιητές*, 102-105. Αξιοσημείωτο είναι ότι στη θεά Ήρα αναφέρεται η Σαπφώ και στο τελευταίο δημοσιευμένο ποίημά της (Δ. Γιατρομανωλάκης, εφημ. *Βήμα*, 23.02.2014) με τους στίχους «πολλές να κάνω προσευχές στην αρχόντισσα Ήρα, να φτάσει ο Χάραξος εδώ...». Για το συγκεκριμένο ποίημα της Σαπφούς και ιδιαίτερα τον πολυτάραχο αδελφό της, βλ. και Caciagli 2006, 342-354, 391 κ.ε., με νεότερη σχετική βιβλιογραφία.

368. Page 1955, 60.

Στην ίδια προφανώς Τριάδα θεών, τον Δία, τον Διόνυσο και την Ήρα – αλλά ως «Αιολήϊαν θεόν» πλέον, και στο κοινό τους ιερό τέμενος, αναφέρεται και ο Αλκαίος στο ποίημά του³⁶⁹:

*].ρὰ α τόδε Λέσβιοι
 ...] ...εὔδειλον τέμενος μέγα
 ξῦνον κά[τε]σσαν, ἐν δὲ βώμοις
 ἀθανάτων μακάρων ἔθηκαν,
 κ' ἀπωνύμασσαν ἀντίαον Δία,
 σὲ δ' Αἰολήϊαν [κ]υδαλίμαν θεόν
 πάντων γενέθλαν, τὸν δὲ τέρτον
 τόνδε κεμήλιον ὠνύμασσ[α]ν
 Ζόννυσσον ὠμήσταν. ἄ[γι]τ' εὔνοον
 θῦμον σκέθοντες ἀμμετέρα[ς] ἄρας
 ἀκούσατ', ἐκ δὲ τῶν[δ]ε μόχθων
 ἀργαλέας τε φύγας ῥ[ύ]εσθε.*

Σύμφωνα με το ποίημα αυτό οι Λέσβιοι καθιέρωσαν αυτό το τέμενος, περίβλεπτο και μέγα, κοινό σε όλους (τους θεούς ή κοινό από όλους τους Λεσβίους³⁷⁰), και μέσα σε αυτό έστησαν βωμούς των αθανάτων Μακάρων. «Τον Δία ονόμασαν θεό των ικετών, κι εσένα, την αιολίδα ένδοξη θεά, μητέρα των πάντων, τρίτο ονόμασαν το γιο της Σεμέλης, τον Διόνυσο που τρώει ωμές τις σάρκες ..», διευκρινίζει ο Αλκαίος .

Στο ποίημα αυτό δεν κατονομάζεται η Ήρα στη θεϊκή Τριάδα αλλά το όνομά της αντικαθίσταται από την *Αιολήϊα θεόν πάντων γενέθλαν*, προς την οποία και πάλι κυρίως και άμεσα απευθύνεται ο Αλκαίος, όπως αντίστοιχα η Σαπφώ στην Ήρα. Παρόλο που η ταύτιση της Ήρας με την «Αιολήϊη θεό» θεωρήθηκε προβληματική, ορισμένα θετικά στοιχεία, όπως η προσομοίωση της Ήρας με θεότητα της Φύσης και της γονιμότητας, όπως π.χ. της Ήρας ως προστάτιδας αφθονίας στο Ηραίο του Άργους, στον Ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα ή στον Ορφικό Ύμνο (IG.4), οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι κύρια θεότητα στο τέμενος του Αλκαίου ήταν η Ήρα όπως και στο ποίημα τος Σαπφούς³⁷¹.

Το θέμα της λεσβιακής Τριάδας, όπως ονομάζονται οι τρεις θεοί, Ήρα, Δίας και Διόνυσος, απασχόλησε ιδιαίτερα τους ειδικούς, ειδικότερα η αναγνώριση ή ταύτισή τους, σε συσχέτιση μάλιστα και με αρχαιότερα μυκηναϊκά κείμενα – επιγραφές της Πύλου και Κνωσού³⁷². Θεωρήθηκε ότι η Ήρα της Λέσβου είναι «τοπική θεά», που διατήρησε στη Λέσβο τον 7ο αι. π.Χ. το χαρακτήρα της «Μεγάλης Θεάς»³⁷³.

Αναγνωρίζεται η Ήρα ως η πιο σημαντική θεότητα της Τριάδας προς την οποία απευθύνονται άμεσα τόσο η Σαπφώ όσο και ο Αλκαίος. Η Ήρα είναι η θεά με την οποία συνδέονται τα λεγόμενα «καλλιστεία» των γυναικών της Λέσβου, που ήταν περίφημες για το κάλλος τους ήδη στον Όμηρο³⁷⁴, σύμφωνα και με μεταγενέστερες αρχαίες πηγές³⁷⁵, και ότι αυτές οι «κρίσεις» των αρετών των Λεσβίδων γίνονταν στο ιερό της Ήρας ή των τριών θεών.

Συμπερασματικά, θεωρήθηκε ότι στην εποχή των δύο ποιητών η Ήρα - Αιολήϊα θεός ήταν ταυτόσημη και η κύρια θεότητα του ιερού της λεσβιακής Τριάδας.

Η άποψη αυτή ενισχύεται από ένα δεύτερο ποίημα του Αλκαίου (Page 1955, G2)³⁷⁶, το οποίο έγραψε μάλλον στη διάρκεια μιας εξορίας του και αναφέρεται πάλι σε (στ. 28): *]. [...] , μακάρων ἐς τέμ[ε]νος θεών* με το οποίο ο ίδιος φαίνεται να συνδέει τα αφιερωμένα στην Ήρα «καλλιστεία» καθώς στο ίδιο ποίημα πειριγράφει (στ. 32-36):

369. Page 1955, G1, 161-168. Gallavotti 1956, 225. Stella 1956, 227-334, με παλαιότερη βιβλιογραφία, Bowra 1997, 216-220. *Λυρικοί ποιητές*, 32 (αριθ. 18)-35. Caciagli 2006, 390-405 με νεότερη σχετική βιβλιογραφία.

370. Page 1955, 163, 3.

371. Caciagli 2006, 400-401.

372. Gallavotti 1956, 225-236. Ch. Picard, *La Triade Zeus - Héra - Dionysos dans l'Orient hellénique d'après les nouveaux fragments d'Alcée*, *BCH* 1946, 455-473. Stella 1956, 321-334 και με προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

373. Βλ. «Hera, un Magna mater come la Hera Lesbia, la Potnia Hera di Saffo», Gallavotti 1956, 228 και συμπερασματικά από τον ίδιο (1956, 235): «Di tale triade il culto si tramanda fra le genti eoliche, e nel sec. VII 'e per noi di nuovo documentato nel chiuso ambiente isolano de Lesbo, dove Hera ha conservato i caratteri della magna mater».

374. Όμηρος I, 128-131.

375. *Παλ. Ανθ.* IX, 189, Αθήν. XIII, 610. Βλ. και Caciagli 2006, 391.

376. Page 1955, 168, 198-199.

Ὅππαι Α[εσβί]αδες κρινόμεναι φύαν
 πώλεντ' ἔλκεσίπεπλοι, περὶ δὲ βρέμει
 αἶχῳ θεσπεσία γυναικῶν
 Ἴρα[ς ὀ]λολύγας ἐνιαυσίας

Στοιχείο που θεωρήθηκε ότι υποδηλώνει πως ο ίδιος είχε εμπειρία της τελετής κρίσης των γυναικών.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτος ωστόσο είναι ο στίχος 15 του ποιήματος αυτού:

ἐχέπ[...].[...].α τεῖχος βασιλῆιον,

καθώς στο περιθώριο του χειρογράφου υπάρχει γραμμένο το σχόλιο «τὸ τῆς Ἴρας».

Ανεξαρτήτως του αν το πρώτο μέρος του ποιήματος (στ. 1-15) αποτελούσε «ένα άλλο ξεχωριστό ποίημα», όπως σχολιάζει ο Page³⁷⁷, η «παραπομπή» στο ιερό της Ἴρας, σε σχέση μάλιστα με το βασιλικό τείχος, ενισχύει την άποψη ότι στο «Μακάρων τέμενος» ή πλησίον του «βασιλῆιου τείχους» λατρευόταν η Ἴρα και αυτό αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση του ιερού και της λατρείας της θεάς αυτής³⁷⁸ (που εξετάζεται αναλυτικότερα και στη συνέχεια).

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι στη Μυτιλήνη ή τη Λέσβο υπήρχε στην εποχή των δύο λυρικών ποιητών σημαντική λατρεία της Ἴρας και ιερό της στο οποίο μάλιστα γίνονταν οι χοροί και οι κρίσεις κάλλους των γυναικών που συνεχίστηκαν στους επόμενους αιώνες.

Η ταύτιση της Ἴρας της λεσβιακής Τριάδας επιχειρήθηκε να γίνει έμμεσα με τη «Μεγάλη Μητέρα»³⁷⁹, τη Γη ή «Μητέρα Γη», τη «Μητέρα Πάντων» ή «Γενέτειρα Πάντων» ή ακόμη με τη «Θεά Φύση»³⁸⁰. Η Αιολῆια θεός συσχετίστηκε με άλλες θεές, όπως τη Δήμητρα Καρποφόρο ή Θεσμοφόρο, αλλά, όπως σημειώθηκε, η λατρεία αυτών στη Λέσβο ήταν πολύ μεταγενέστερη και οπωσδήποτε δεν αναφέρεται στον Αλκαίο ή τη Σαπφώ³⁸¹.

Η πλήρης ταύτιση Ἴρας με την Αιολῆια θεο οφείλεται κυρίως στον Louis Robert και έγινε με βάση φιλολογικές πηγές, κυρίως όμως στο πλαίσιο μελέτης μεταγενέστερων επιγραφών της Λέσβου, του 1ου αι. μ.Χ.³⁸², στις οποίες αναγνωρίζεται και ανακηρύσσεται από τον δήμο Μυτιλήνης η Αγριππίνα Πρεσβυτέρα και η Αγριππίνα Νεωτέρα, ως πριγκίπισσα «νέα Ἴρα», «θεά Αιολίς Καρποφόρος»³⁸³.

Η Ἴρα αναγνωρίστηκε ως η Αιολῆια θεά, η «προστάτιδα της φυλής των Αιολέων» και θεωρήθηκε ότι «το όνομα της θεάς ήταν το επίθετό της», το οποίο ως παράδοση παρέμεινε στη Λέσβο από την εποχή του Αλκαίου τουλάχιστον έως τον 1ο αι. μ.Χ.³⁸⁴.

Συμπεραίνεται λοιπόν από τους στίχους των σημαντικότερων ποιητών της Λέσβου του τέλους του 7ου-αρχών του 6ου αι. π.Χ., της Σαπφούς και του Αλκαίου, και επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερες πηγές, ότι υπήρχε στη Λέσβο από την εποχή αυτή λατρεία και ιερό της Ἴρας - «Αιολῆιας θεού», που διασώθηκε ως παράδοση τουλάχιστον έως τον 1ο αι. μ.Χ. Κατά τον Γ. Κοντή³⁸⁵ μάλιστα «οι χοροί των κοριτσιών σχετίζονταν με ευχή για την εύγονη επιβίωση των αιολικών γενών».

Μήπως λοιπόν πρέπει να σκεφτούμε ότι το ανάγλυφο της γυναικείας λεοντοφόρου μορφής, που βρέθηκε στο χώρο του ιδιαίτερα σημαντικού κτιρίου της εποχής αυτής στη Μυτιλήνη, απεικονίζει την προστάτιδα των Αιολέων «Ἴρα - Αιολῆι θεο», και ως Μεγάλη Μητέρα - «πάντων γενέθλαν», όπως και τα αντίστοιχα ανάγλυφα /οικίσκοι της λ. Κυβέλης που βρέθηκαν σε περιοχές κατεзоχὴν αιολικές ή αιολικής επιρροής; Τολμώ να θέσω το ερώτημα- πρόταση ώστε ειδικότεροι εμού να εξετάσουν το θέμα.

377. Κατά τον Page (1955, 201) μάλλον πρόκειται για δύο ποιήματα: το πρώτο μέρος εντελώς αποσπασματικά σωζόμενο – από τον στίχο 1-15 – αποτελεί τμήμα ενός ποιήματος, ενώ από τον στίχο 16 αρχίζει νέο ποίημα.

378. Βλ. και Caciagli 2006, 389.

379. Gallavotti 1956, 234-295, όπου σημειώνεται ότι «il culto di Zeus e di Hera...proviene ai Greci della tradizione culturale della Creta minoica».

380. Stella 1956, 327-329, βλ. τέμενος Γης στη Δωδώνη, βωμό Γης στην Ολυμπία, ναό Γης και Διός Αγοραίου στη Σπάρτη, λατρεία της Γης και Διός στη Μύκονο.

381. Stella 1956, 332-333.

382. IG XII2 και CIG 2183.

383. Robert 1960, 285-315, βλ. και πιο κάτω σ. 254.

384. «Elle était “la déesse Éolienne”», Robert 1960, 294.

385. Κοντής 1973, 37-38.

Εικ. 122. Ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής.

Εικ. 123-124. Ειδώλιο καθήμενης γυναικείας μορφής. Πρόσθια και πλάγια όψη.

Όπως και να είναι όμως, η ανεύρεση του αναγλύφου αυτού στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου είναι ένα ακόμη στοιχείο που ενισχύει την άποψη της ύπαρξης ιερού στο χώρο του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων και ταύτισής του ελλειψοειδούς κτιρίου ως λατρευτικού.

γ. Ειδώλια και άλλα αναθηματικά αντικείμενα

Ο λατρευτικός χαρακτήρας του ελλειψοειδούς κτιρίου ενισχύεται και από την ανεύρεση ορισμένων πήλινων ειδωλίων, ειδικότερα δύο ειδωλίων γυναικείας μορφής καθιστής σε θρόνο, τα οποία βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής, στο ανατολικό και κεντρικό τμήμα του κτιρίου και έξω από την είσοδό του³⁸⁶:

Ειδώλιο 1: (Εικ. 122). (Υψ. 0,091, πλ. θρόνου 0,031 μ. Πηλός ερυθρός ανοιχτόχρωμος). Η μορφή είναι καθισμένη σε θρόνο, του οποίου είναι σπασμένα τα υψηλά ερεισίνωτα, πάνω σε διακρινόμενο μαξιλάρι. Πατεί σε χαμηλό υποπόδιο και φέρει τα δύο της χέρια προς τα γόνατα όπου κρατεί κυλινδρικό αντικείμενο φθαρμένο που φαίνεται να είναι ένα μικρό ζώο – μάλλον λιοντάρι. Φορεί μακρύ χιτώνα που καλύπτει όλο το σώμα, από το λαιμό ως τα άκρα πόδια, και επίβλημα που καλύπτει το κεφάλι και πέφτει στους ώμους αφήνοντας έξω τα κυματιστά μαλλιά που περιβάλλουν το μέτωπο-πρόσωπο. Η επιδερμίδα είναι μαλακή και αρκετά φθαρμένη.

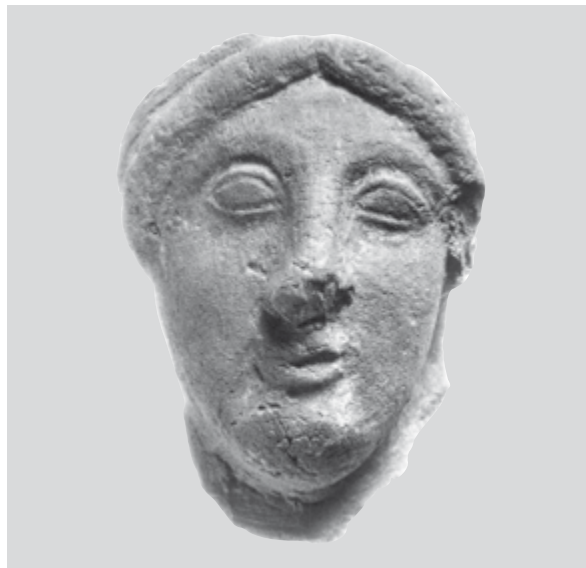
Ειδώλιο 2: (Εικ. 123-124). (Υψ. 0,084, πλ. θρόνου 0,034 μ. Πηλός ερυθρός με μαρμαρυγία).

Ο τύπος είναι όμοιος με το ειδώλιο 1 αλλά η μορφή είναι λίγο μικρότερη, και η επιφάνειά της παρουσιάζει ελαττώματα και αμέλεια κατασκευαστική. Η μορφή φέρει τα χέρια της προς τα γόνατα όπου ακουμπά τις παλάμες της. Δεν διακρίνεται κάποιο αντικείμενο ή λιοντάρι στα γόνατα, ωστόσο το εξέχον άκρο του ενός σωζόμενου υψηλού ερεισίνωτου απολήγει σε λεοντοκεφαλή.

386. Ο Spencer 1995β, 298, ομιλεί για «two archaic statuettes, which were representations of the goddess Kybele», αναφερόμενος προφανώς α) στο λίθινο ανάγλυφο για το οποίο παραπέμπει σε φωτογραφία του στο F. Bodemstedt, *Die Elektronmünzen von Phokaia und Mytilene*, Tübingen 1981, πίν. 5 και β) στο ένα από τα πήλινα ειδώλια καθιστής σε θρόνο γυναικείας μορφής (Χατζή 1973, εικ. 485α). Με βάση αυτά τα στοιχεία προβαίνει σε σχόλια και χρονολογήσεις που δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά στοιχεία και στις δικές μου εκτιμήσεις και πρόδρομες χρονολογήσεις. Βλ. και Mazarakis-Ainian 1997, 89-91.

Εικ. 125. Τμήμα πήλινης προτομής.

Εικ. 126. Κεφαλή ειδωλίου γυναίκας.

Ο τύπος των ειδωλίων αυτών είναι γνωστός από διάφορους χώρους και ιερά, ως αττικής καταγωγής, αλλά κατασκευάζεται σε πολλούς χώρους της Ανατολικής Ελλάδας, στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.³⁸⁷

Ειδώλια 3-4. Βρέθηκαν, επίσης, στο χώρο μεταξύ του τοίχου Μ και του τείχους α) τμήμα μιας πήλινης προτομής-κεφαλής με κυματιστά μαλλιά στο μέτωπο (Εικ. 125), ιωνικού μάλλον εργαστηρίου των μέσων (;) του 6ου αι. π.Χ.³⁸⁸ και β) μια κεφαλή ειδωλίου γυναίκας σχεδόν αυστηρού ρυθμού (Εικ. 126) των τελευταίων χρόνων λειτουργίας του κτιρίου, των αρχών 5ου αι. π.Χ.

Ειδώλιο 5. Είναι ένα πήλινο, κοίλο, ειδώλιο (σωζ. ύψ. 0,108, μέγ. πλ. 0,043 μ.) όρθιας ανδρικής μορφής, ντυμένης με χιτώνα και ιμάτιο (ή ίσως δορά ζώου (;)) ριγμένο στο δεξιό ώμο, δυστυχώς ακέφαλο και φθαρμένο, με ορθογώνια σχεδόν κάτω απόληξη ως έμβολο. Το δεξί χέρι καλύπτεται από το ιμάτιο (Εικ. 127-128). Βρέθηκε εξωτερικά, βορειοδυτικά της βόρειας ανίδρας του κτιρίου Α και σύμφωνα και με τα συνευρήματα (ΟΜ 107, βλ. πιο κάτω σ. 258) είναι από τα αρχαιότερα του χώρου, του α' τρίτου του 6ου αι. π.Χ., ιωνικού εργαστηρίου³⁸⁹. Η μορφή του ειδωλίου παραπέμπει στο ξοανόμορφο ειδώλιο του Διονύσου που κατά την αρχαία παράδοση έφτασε στη Λέσβο και λατρευόταν σε πολλές περιοχές της, στη Βρήσα (Διόνυσος Βρησαγενής), στην Άντισσα, τη Μήθυμνα (Διόνυσος «Φαλλήν» σχετιζόμενος με την ιδιαίτερη υπόστασή του) και βέβαια στη Μυτιλήνη όπου, εκτός της αναφερόμενης από τους Σαπφώ και Αλκαίο πρώιμης λατρείας του γιου της Θεώνης – του Διόνυσου «ωμήστα», πραγματοποιούνταν ως την ύστερη αρχαιότητα εορτές προς τιμήν του (Διονύσια, Θεοδαισία). Αυτή η ιδιαίτερη σχέση Μυτιλήνης-θεού Διονύσου απεικονίζεται ως και στα νομίσματα της Μυτιλήνης του 2ου αι. π.Χ., όπου «ερμαϊκή στήλη» του θεού παριστανόταν μέσα σε στέφανο κισσού³⁹⁰. Με αυτήν την έννοια ίσως το συγκεκριμένο ειδώλιο αποτελεί ένα τεκμήριο συνάφειας του χώρου με λατρεία Διονύσου, και ίσως με το κοινό ιερό της θεϊκής Τριάδας, Δία, Ήρας, Διονύσου.

387. Βλ. S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs*, Paris 1956, I, αριθ. 528-531· *Lindos II*, 25-30, 34, 520-530, αριθ. 2186-2188. Βλ. και *Tocra I*, πίν. 98, αριθ. 40. Επίσης βλ. Λ. Αχειλαρά, *Η Κοροπλαστική της Λέσβου*, Μυτιλήνη 2006, XII- Κατάλογος αριθ. 5-6, σ. 214-215.

388. Πρβλ. *Lindos II*, 36-37, πίν. 116, ειδικότερα αριθ. 2468.

389. Πρβλ. ειδώλια από *Tocra I*, πίν. 96, αριθ. 17.

390. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Α. Bresson, *Ο θησαυρός αργυρών νομισμάτων Φαλαγκαρίου Φαιστού* (υπό έκδοση), αριθ. 191, χρονολογούμενο στο 160-150 π.Χ. Βλ. και SNG, 1981, Troas, Aiolis, Lesbos, 6,37. O. Morkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace Apamea (336-188 B.C.)*, Cambridge 1991, 266, αριθ. 650. H. Mattingly, *The Ma Aret En Man*, 1980, στο M. Price, A. Burnett, R. Bland (επιμ.), *Essays in Honor of Robert Carson and K. Jenkins*, London 1993, πίν. 81, αριθ. 468. SNG, Copenhagen, 2002, αριθ. 326, πίν. XVII 2002. Π. Τσέλεκας, Οι επισημάνσεις στα νομίσματα της ελληνιστικής Λέσβου, *Οβολός* 9 (2010), 127-151.

Εικ. 127-130. Πήλινα ειδώλια όρθιας ανδρικής μορφής και ιπέα.

Όπως και να είναι, τα ειδώλια είναι συνήθη αναθήματα σε ιερά, ανεξάρτητα αν αποτελούν αναπαράστασεις της θεότητας στην οποία έχουν ανατεθεί ή των αναθετών/αναθετριών – και χαρακτηρίζουν το χώρο όπου ανατέθηκαν, και βρέθηκαν, ως ιερό (βλ. και ειδώλιο ιπέα, Εικ. 129-130).

Σημειώνονται ακόμη μεταξύ των ευρημάτων του χώρου δύο επιμήκη οστέινα αντικείμενα, μήκ. 6,5 εκ. και άνισου πάχους, ομοιάζοντα με «περόνες» ή βελόνες, εκ των οποίων η μια φέρει πέντε παράλληλους εγκάρκτους δακτυλίους στο κάτω – παχύτερο – άκρο (Εικ. 131), παρόμοιες με τις ανευρεθείσες στην Άντισσα³⁹¹, την Ταρσό³⁹² και σε άλλα ιερά και χώρους³⁹³, καθώς και ένα σύνολο αγνύθων διαφόρων σχημάτων και βαρών (πυραμιδωτές, σφαιρικές κ.ά. Εικ. 133-135) που παραπέμπουν σε γυναικεία θεότητα, σειρά μπρούντζινων κουμπιών (Εικ. 132), ένα μπρούντζινο έλασμα (Εικ. 136) και τέλος, μια σειρά κυκλικών οστράκων (Εικ. 137) (πιθανόν παιχνίδια ή ψήφοι;).

Όλα αυτά τα αντικείμενα είναι χαρακτηριστικά αναθήματα σε ιερά³⁹⁴ και σαφώς ενισχύουν την άποψη για την ύπαρξη στο χώρο ενός αρχαϊκού ιερού γυναικείας θεότητας, πιθανότατα της Ήρας, και όχι της Κυβέλης με την οποία ταυτίστηκε από τον Spencer και άλλους εξαιτίας του λίθινου αναγλύφου της λεοντοφόρου μορφής. Βέβαια, η λατρεία της Κυβέλης ως Μητέρας Θεών έγινε περισσότερο έντονη στον ελληνικό χώρο, και στη Μυτιλήνη³⁹⁵, στους μεταγενέστερους χρόνους, με ναούς και γλυπτά ιδιαίτερα σημαντικά³⁹⁶. Η ανεύρεση όμως του λίθινου αναγλύφου και των άλλων αρχαϊκών προαναφερθέντων αντικειμένων στο ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης αποτελούν ενδείξεις ότι τουλάχιστον στη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ., αν όχι ήδη από τον 7ο αι. π.Χ., και έως την τελική καταστροφή του κτιρίου αυτού στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ., στο χώρο του υπήρχε λατρεία γυναικείας θεότητας με ανάλογα αναθήματα.

391. Lamb 1931-1932, 63. Mazarakis-Ainian 1997, 91-92, εικ. 363, i, j.

392. *Tarsus* III, εικ. 177, αριθ. 17, 18.

393. Βλ. και C. Sauvage, *Spindles and Distaffs Bronze and Early Iron Age. Eastern Mediterranean Use of solid and tapered Ivory / Bone Shafts*, *Ancient Textiles Series* 18 (2014), 184-236, εικ. 9.10-9.14, bone shafts από Meggido, Deir'Alle, Hama και Ρόδο.

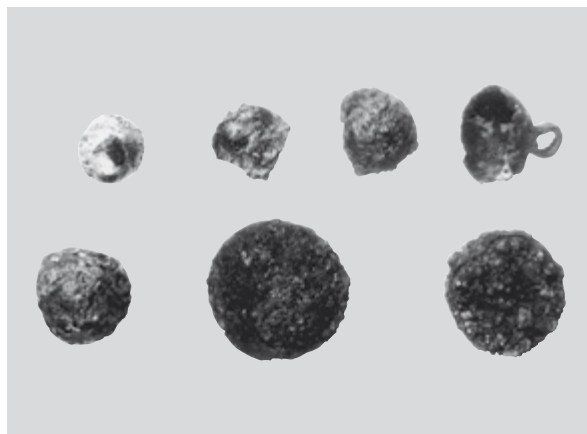
394. Βλ. και παρατηρήσεις Mazarakis-Ainian 1997, 91-92, εικ. 363i-j, 364a-c και αριθ. 485, για τα ευρήματα και το χαρακτηρισμό των κτιρίων III-IV της Άντισσας ως «ναού» από ορισμένους ερευνητές, καθώς και τα περί αναθηματικού αποθέτη στη Μυτιλήνη και τον χαρακτηρισμό του πλησίον κτιρίου ως λατρευτικού από την Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, *ΑΔ* 41 (1986), Χρονικά, 198-200.

395. Shields 1917, 80-81, 4, 59. Βλ. και Αχειλαρά, Αρχοντίδου 1999, 54, 89, 93.

396. Βλ. π.χ. Μητρώον Αθηνών πιο πάνω, υποσημ. 348, κυρίως Γ. Παπαχριστοδούλου, *Άγαλμα και Ναός Κυβέλης εν Μοσχάτω Αττικής*, *ΑΕ* 1973, 189-217, ιδιαίτερα 209 κ.ε., εικ. 89-106.

Εικ. 131. Οστέινες βελόνες.

Εικ. 132. Μπρούντζινα κουμπιά.

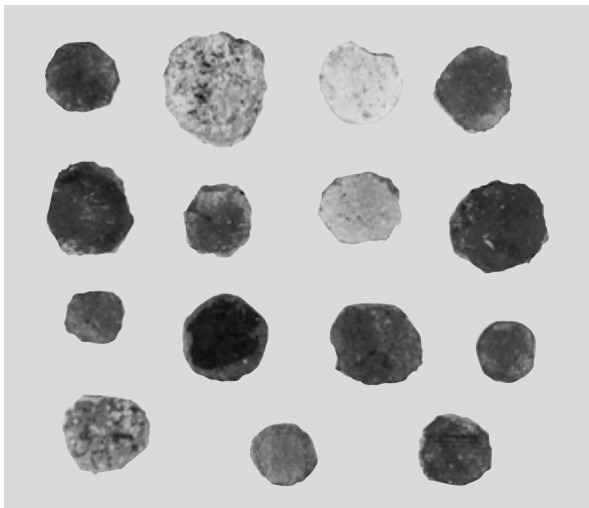
Εικ. 133-134. Πήλινες αγνόθες.

Εικ. 135. Αγνόθα.

Εικ. 136. Μπρούντζινο έλασμα.

Εικ. 137. Κυκλικά όστρακα (παιχνίδια ή ψήφοι;).

Εκτός όμως από τα παραπάνω και άλλα σημαντικά στοιχεία φαίνεται ότι ενισχύουν την άποψη για την ιερότητα του χώρου.

δ. Αγγεία (σχήματα, επιγραφές, παραστάσεις)

Επισημαίνονται ορισμένα πλήρως αντικείμενα τα οποία φαίνεται ότι μπορούν να σχετίζονται με λατρευτική χρήση του χώρου.

Ένα ερυθρό στιλπνό όστρακο (διαστ. 4,4×2,1 εκ.), το οποίο φέρει την εγχάρακτη επιγραφή *ΑΠΟΛΛΑ* [...] (Εικ. 138)³⁹⁷. Βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία της βόρειας ανίδας, στο στρώμα καταστροφής, μεταξύ των αγγείων Bucchero. Δεν μπορεί να είναι βέβαιο αν η αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή αναφέρεται στον ιδιοκτήτη του αγγείου ή στον αναθέτη του ή στον θεό Απόλλωνα. Βεβαίως η λατρεία του Απόλλωνα ήταν ιδιαίτερα σημαντική στη Λέσβο. Στη Μυτιλήνη περίφημο ήταν το ιερό του Απόλλωνα

Μαλλόεντος, το οποίο αναφέρεται από τον Θουκυδίδη (3,3) και βρισκόταν κοντά στο Βόρειο λιμάνι³⁹⁸. Το ιερό του Απόλλωνα Ναπαίου, που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο (λ. Νάπη), ταυτίζεται πιθανόν με το ιερό της Κλοπεδής, το ιερό των αιολικών κιονοκράνων, αλλά αυτό μένει να αποδειχθεί³⁹⁹. Στην Πύρρα το ελλειψοειδές κτίριο προτάθηκε επίσης να ταυτιστεί με ναό του Απόλλωνα ή και της Άρτεμις⁴⁰⁰. Στη Μήθυμνα, επίσης, υπήρχε ο ναός του Σμινθέου Απόλλωνα⁴⁰¹. Ωστόσο, δεν είναι αποδεκτή η άποψη του N. Spencer⁴⁰² ότι το ενεπίγραφο αυτό όστρακο είναι ένα τεκμήριο διπλής λατρείας στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης, του Απόλλωνα και της Κυβέλης, αντίστοιχα με τη λατρεία της λεσβιακής θεϊκής Τριάδος, άποψη στην οποία κατέληξε συσχετίζοντας το ποίημα του Αλκαίου για την κοινή λατρεία Ήρας/Αιολικής θεού, Δία, Διονύσου και ουσιαστικά ταυτίζοντας την «Αιολική θεό» με την Κυβέλη.

Χωρίς να είναι απόλυτα βέβαιη η ταύτιση της εγχάρακτης επιγραφής του οστράκου με ανάθημα στον θεό Απόλλωνα, αυτή είναι ένα στοιχείο που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη για τον πιθανό λατρευτικό χαρακτηρισμό και την ταύτιση του χώρου.

Ιδιαίτερα όμως αξιοσημείωτο είναι ένα δεύτερο ενεπίγραφο μελαμβαφές όστρακο (διαστ. 0,045×0,045 μ.), το οποίο βρέθηκε ανατολικά του ελλειψοειδούς κτιρίου, στο στρώμα καταστροφής του τείχους. Είναι η βάση ενός αττικού σκύφου (;), που φέρει στην κάτω επιφάνεια την εγχάρακτη αρχαϊκή επιγραφή *ΗΡΑ* [...] (Εικ. 140). Καθώς σώζεται αποσπασματικά, δεν είναι βέβαιο ότι αναφέρεται στη θεά Ήρα ή ίσως στον ΗΡΑΚΛΗ ή σε άλλο όνομα. Σύνηθες είναι στη βάση αγγείων να αναγράφεται το όνομα θεού ή του ιερού, στον οποίο αφιερώνεται το αγγείο⁴⁰³. Στην περίπτωση που πράγματι η επιγραφή του οστράκου αναφέρεται στη θεά Ήρα, που θεωρώ το πιθανότερο, είναι δηλαδή το αγγείο ένα αφιέρωμα στη θεά, αποτελεί ένα ισχυρό τεκμήριο για την ταύτιση του χώρου στον οποίο βρέθηκε με το ιερό της θεάς Ήρας, και τελικώς πιθανόν με το αναφερόμενο από τη Σαπφώ και τον Αλκαίο ιερό της Ήρας - «Αιολικής θεού».

397. Χατζή 1973, πίν. 484γ.

398. Τελευταίως προτάθηκε η ταύτιση του ιερού του Απόλλωνα μάλλον με το χώρο των αγιδωτών κτιρίων, βόθρου κ.ά. που ανασκάφηκαν στο οικοπέδο Πίκουλου-Λημναίου στην περιοχή (δυτικά) του Βόρειου λιμανιού της Μυτιλήνης, βλ. πιο πάνω, σ. 145-146, υποσημ. 6, σ. 172, υποσημ. 29.

399. Βλ. Ευαγγελίδης 1924-1925, 1927, 1928· P. P. Betancourt, *The Aeolic Style in Architecture*, Princeton 1977, 82· Χατζή 1971 και 1972α· Spencer 1998α, 296-300· Α. Αχειλαρά, *Νάπη, πόλις Λέσβου*, Μυτιλήνη 2001, 6-9.

400. Βλ. πιο πάνω σ. 172 και υποσημ. 32-33. Schiering 1989 και Μαζαράκης-Αινιάν 1997.

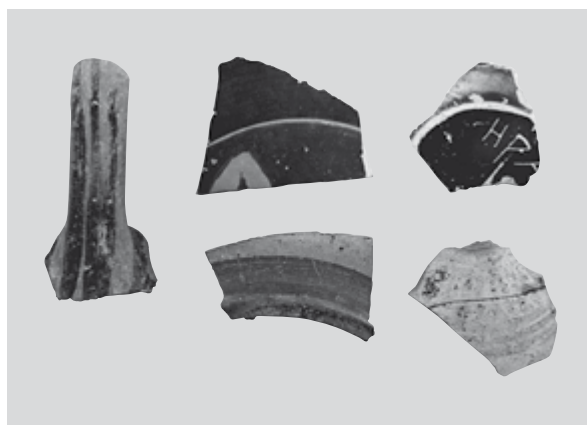
401. Shields 1917, XVIV.

402. Spencer 1998β, 298, ιδιαίτερα αριθ. 186.

403. Βλ. π.χ. Beschi 2000, 7-116 για ενεπίγραφα αγγεία από το ιερό των Καβείρων Λήμνου. *Lindos I*, 131-132, αριθ. 408- εγχάρακτες επιγραφές *ΑΙΝΑΙΑ*, *ΑΘΑΝΑ* ... Βλ. και M. Lang, *The Athenian Graffiti and Dipinti, Agora XXI*, Princeton 1976.

Εικ. 138-139. Όστρακο με εγχάρακτη επιγραφή ΑΠΟΛΛ[και όστρακο με μελανόμορφη διακόσμηση.

Εικ. 140-141. Όστρακο με εγχάρακτη επιγραφή ΗΡΑ και τα λοιπά συνεννήματα με ταινιωτή και ερυθρόμορφη διακόσμηση.

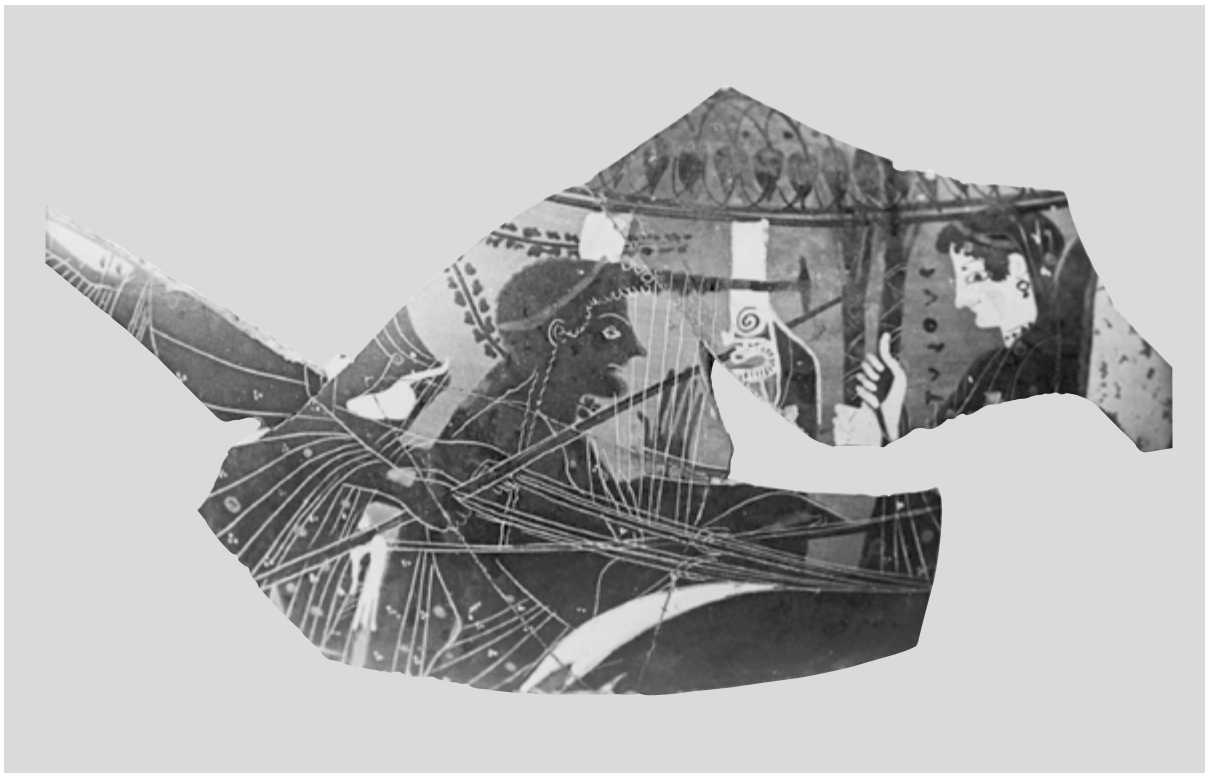

Εικ. 142. Όστρακο μελανόμορφου αγγείου με παράσταση Ηρακλή.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι βρέθηκε στο χώρο μεταξύ του ελλειψοειδούς κτιρίου και του τείχους Τ, μαζί με άλλα όστρακα μελανόμορφα και δύο ερυθρόμορφα, ένα όστρακο αττικού μελανόμορφου αγγείου (OM 485) με παράσταση Ηρακλή, του οποίου σώζεται η κεφαλή και ο κορμός με λεοντή και φαρέτρα, του τρίτου τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 142).

Είναι δύσκολο να συσχετίσει κανείς την παράσταση ενός αγγείου με τη θεότητα που λατρευόταν σε ένα χώρο, στην προκειμένη περίπτωση στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης. Ωστόσο, δεν είναι δυνατό να μην επισημανθεί μια ακόμη πιο ενδιαφέρονσα παράσταση που σώζεται σε (5) συγγκολλημένα όστρακα ενός μεγάλου μελανόμορφου αγγείου (Εικ. 143), πιθανόν κρατήρα⁴⁰⁴, τα οποία

404. Όπως αναγράφεται στις ανασκαφικές σημειώσεις. Δυστυχώς δεν ολοκληρώθηκε η συντήρηση και μελέτη του υλικού και ειδικότερα των μελανόμορφων οστράκων που βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο και ορισμένα φαίνεται να ανήκουν στο ίδιο ή όμοια αγγεία.

Εικ. 143. Τμήμα αττικού μελανόμορφου αγγείου με παράσταση γαμήλιας πομπής.

βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο μεταξύ του ελλειψοειδούς κτιρίου Α και του τείχους Τ. Σε αυτά σώζεται τμήμα παράστασης άρματος που κινείται προς τα δεξιά με δύο μορφές επ' αυτού. Διακρίνονται τα οπίσθια αλόγων, λευκού και μαύρου, τμήμα σώματος και τα χέρια του ηνίοχου, που κρατούν τα ηνία και μακριά ράβδο, και τμήμα γυναικείας μορφής η οποία με το αριστερό χέρι σύρει εμπρός από το πρόσωπό της το ιμάτιο-καλύπτρα, με τη γνωστή χειρονομία του «ανακαλύπτεσθαι» (ή «ηραίο σχήμα»). Σε δεύτερο επίπεδο πίσω από τα άλογα προβάλλει μικρότερη, κεντρική, η μορφή του Απόλλωνα που παίζει 7χορδη κιθάρα και δεξιά του γυναικεία μορφή η οποία κρατεί δύο δάδες, στραμμένη προς τα αριστερά, προς τον Απόλλωνα και το άρμα. Μεταξύ της τελευταίας μορφής και της δάδας, υπάρχει κάθετα, η γραπτή επιγραφή ΤΥΣΘΥΣ (;)⁴⁰⁵. Πάνω, αριστερά και πίσω από το κεφάλι του Απόλλωνα και την κιθάρα σώζονται δύο κλάδοι κισσού, ενώ στο υψηλότερο τμήμα ζώνη ανάστροφων λογοχοειδών ακτίνων, μεταξύ δύο οριζόντιων λεπτών ταινιών, όριζε επάνω την παράσταση.

Στην παράσταση αναγνωρίζεται ένα από τα αγαπημένα θέματα της μελανόμορφης αγγειογραφίας του τελευταίου τρίτου του βου αι. π.Χ., όπου εντάσσεται και το εν λόγω αγγείο. Είναι γαμήλια πομπή με θεϊκό ζεύγος σε άρμα, με τη συνοδεία του Απόλλωνα κιθαρωδού και άλλων θεοτήτων, που ακολουθούν το άρμα ή προηγούνται και στρέφονται προς το ζεύγος, στο πλαίσιο μιας μακράς εικονογραφικής παράδοσης που άρχισε με τις δημιουργίες του Σοφίλου και του Κλειτία (αγγείο François), με την παράσταση των γάμων του

405. Τα πρόσωπα και χέρια των ανδρικών μορφών αποδίδονται με μαύρο χρώμα ενώ των γυναικείων με λευκό επίθετο, όπως και το άνω μέρος της κιθάρας και το ένα άλογο. Χρησιμοποιείται χάραξη για τα περιγράμματα των μορφών, ιδιαίτερα για την κεφαλή του Απόλλωνα, τα μαλλιά (βοστρύχους μετώπου, κυματιστούς πλοκάμους) και τις λεπτομέρειες του προσώπου του, τα ηνία, τις πτυχές των ενδυμάτων, ενώ χρησιμοποιείται λευκό και ιώδες /ερυθρό χρώμα για διακοσμητικά μοτίβα των ενδυμάτων, την ταινία του Απόλλωνα και στο άλογο. Όστρακα με όμοια λευκά πρόσωπα γυναικών (του ίδιου αγγείου ή του ίδιου ζωγράφου;), όμοιοι κλάδοι κισσόφυλλων καθώς και πόδια γυναικών και αλόγων που φαίνεται να ανήκουν σε παράσταση πομπής, βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλο το χώρο μεταξύ του ελλειψοειδούς κτιρίου και του τείχους, καθώς και πάνω στη σωζόμενη επιφάνεια του τείχους, ακόμη και μέσα στο νοτιότερο αποθέτη Δ, στοιχείο που βεβαιώνει τη σύγχρονη καταστροφή και εγκατάλειψη του χώρου έως τη ρωμαϊοκρατία.

Πηλέα και της Θέτιδας⁴⁰⁶. Ο Απόλλωνας με την 7χορδη κιθάρα⁴⁰⁷ παρίσταται δεξιά του άρματος στις περισσότερες μελανόμορφες γαμήλιες πομπές⁴⁰⁸.

Το ερώτημα είναι ποιο είναι στο όστρακο της Μυτιλήνης το εικονιζόμενο ζεύγος στο γάμο του οποίου παρίσταται ο Απόλλων. Οι κλάδοι κισσού παραπέμπουν στον Διόνυσο και την Αριάδνη, όπως και η δαδούχος μορφή. Οι κλάδοι κισσού συνοδεύουν συνήθως από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. κ.ε. τον Διόνυσο, είτε παρίσταται μόνος, με άλλους θεούς και ήρωες ή και τον θίασό του⁴⁰⁹. Η επιγραφή ΤΥΣΘΥΣ δεν ταυτίστηκε ως τώρα με συγκεκριμένη μορφή, πιθανόν να είναι επιγραφή χωρίς νόημα (ή ίσως είναι το όνομα μιας από τις ακολούθους του Διονύσου, Μαινάδες – ή Θυιάδες;). Ωστόσο, δαδούχοι μορφές ταυτίζονται με την Άρτεμη - Εκάτη ή τη Λητώ ή τη Δήμητρα, με συναφείς ιδιότητες στις γαμήλιες σκηνές, στις οποίες φαίνεται να αναπληρώνουν τις μητέρες του ζεύγους. Η νύφη στη δεύτερη φάση της γαμήλιας τελετής, μετά το γεύμα και τις σπονδές με τα καρχήσια (σύμφωνα με το ποίημα της Σαπούς), οδηγούνταν με άμαξα, με τη συνοδεία του συζύγου και του παράνυμφου, στο νέο της σπίτι, όπου καταλήγουν, στην τρίτη φάση της τελετής, αργά πια το βράδυ και με τη συνοδεία δαδούχων, σύμφωνα με τα σχετικά αποσπάσματα από τα «Επιθαλάμια» της Σαπούς και μεταγενέστερων συγγραφέων⁴¹⁰.

Ορισμένες Μαινάδες επίσης εμφανίζονται να κρατούν δάδες⁴¹¹, «ως υπόμνηση της νυχτερινής ατμόσφαιρας των δραστηριοτήτων του θεού και των οπαδών του... ή ακόμη στον απόηχο του ρόλου τους στις γαμήλιες τελετές»⁴¹². Άλλωστε, η παρουσία του Διονύσου αποτελεί «υπαινιγμό» για ένα συμπόσιο και μάλιστα γαμήλιο⁴¹³.

Παραστάσεις Διονύσου και Αριάδνης είναι σχετικά πολυπληθείς. Συνήθως εικονίζονται μόνοι με τα σύμβολά τους, ο Διόνυσος κρατώντας κέρας ή κάνθαρο, ή και κλαδί κισσού, η Αριάδνη στέφανο, ή μαζί με τον διονυσιακό θίασο⁴¹⁴. Στις ταινιωτές κύλικες του Ζωγράφου του Άμαση και του Ζωγράφου του Oakeshott,

406. Boardman 1980, 24, 41, εικ. 46-47. M. Moore, M. Z. Philippides, *Attic Black Figured Pottery, The Athenian Agora XXII*, αριθ. 514, 516, 517, πίν. 49.

407. Στους αρχαϊκούς χρόνους η κιθάρα είναι το κύριο μουσικό όργανο του Απόλλωνα, ενώ στους κλασικούς αντικαθίσταται από τη λύρα, σχετικά βλ. Sh. D. Bundy, *Music and Image in Classical Athens*, Cambridge 2005, 18-20.

408. Όπως π.χ. στη μελανόμορφη αττική υδρία πάλι με γάμο Πηλέα και Θέτιδας «στον τρόπο του Ζωγράφου του Λυσιππίδη» (Μουσείο Φλωρεντίας 3790), στην αττική υδρία του Ζωγράφου του Μαστού με το ζεύγος Ηρακλή - Ήβης (N. Υόρκη, MMA 14.105.10), στον αττικό αμφορέα με λαιμό του Ζωγράφου του Διόσπου, με το ζεύγος Κάδμου και Αρμονίας (Λούβρο CA 1961 (F384b), επίσης *CVA*, 5, III, πίν. 261-262, 228, *LIMC* IV, λ. Hebe [A. F. Laurens]) αλλά και στον ερυθρόμορφο αμφορέα του Ζωγράφου του Πηλέα (Φερράρα, Mus. Naz. 2893), στον αμφορέα 10712 του Μουσείου του Λούβρου (Συλλογή Campana, F 212), στην υδρία του Würzburg, Martin v. Wagner M.L. 312, στο γαμικό λέβητα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών 19363 κ.ά. Σχετικά βλ. Μανακίδου 1994, 178-225.

409. Όπως π.χ. στον κιονωτό κρατήρα του Λυδού στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, βλ. G. Richter, *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, μτφρ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αθήνα 1974, 43-44, εικ. 445, στον αμφορέα του Ζωγράφου του Άμαση της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων 678, παράσταση Διονύσου με δύο Μαινάδες, βλ. R. M. Cook, *Ελληνική Αγγειογραφία*, μτφρ. Δ. Τσουκλίδου, Αθήνα 1994, εικ. 23, στην υδρία αριθ. 30, ΣΠ 134 της Συλλογής K. Πολίτη, βλ. X. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Συλλογή Καρόλου Πολίτη*, Αθήνα 1999, 61-64, «Η Αναχώρηση του Ηρακλή για τον Όλυμπο», αμφορέας αριθ. 31, ΣΠ 98, της ίδιας Συλλογής, Διονυσιακή σκηνή, 64-65, εικ. 55.

410. Bowra 1997, 309-314. Κατά τον Λόγγο (4.40) «με τον ερχομό της νύχτας, όλοι οι καλεσμένοι τους έστειλαν στη νυφική πασάδα, μερικοί με σουραύλια, άλλοι με αυλούς, άλλοι κρατώντας μεγάλους πυρσούς».

411. Βλ. π.χ. τον αμφορέα Β' αριθ. 10712, Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου, Campana Collection, F 212, παράσταση γαμήλιας πομπής, με ζεύγος επι άρματος, Απόλλωνα με κιθάρα, Διόνυσο και γυναίκα με δάδα, *CVA*, Paris. Louvre 3, III.He. 14, πίν. 160, 23.3.5.

412. Μανακίδου 1994, 183, 220.

413. Η άποψη ότι στη γαμήλια πομπή της Μυτιλήνης εικονίζονταν και Μαινάδες του Διονυσιακού θιάσου φαίνεται πιθανή από ορισμένα μελανόμορφα όστρακα τα οποία βρέθηκαν στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου και ιδιαίτερα στο χώρο μεταξύ αυτού και του τ. Τ, και τα οποία πιθανόν ανήκουν στο ίδιο αγγείο. Οι γυναικείες αυτές μορφές, (Εικ. 108), η μία από τις οποίες φαίνεται να κρατεί θύρσο, ανήκουν στη ζώνη μεταξύ των λαβών, κάτω από τη ζώνη των λογχοειδών ακτίνων, όμοια με τη δαδοφόρο της παράστασης που περιγράφηκε πιο πάνω.

414. Βλ. μεταξύ άλλων: το μελανόμορφο αμφορέα Α του Ζωγράφου του Λυσιππίδη, από τον Ακράγαντα στην Καρσλρούη, *CVA*, Karlsruhe, 1, 15-16, πίν. (305) 7.1-3 (Διόνυσος με κλαδί κισσού και γυναικεία μορφή - Αριάδνη μεταξύ Σατύρων, άνω ζώνη λογχοειδών ακτίνων), μελανόμορφο αμφορέα με λαιμό στη Φρανκφούρτη (Διόνυσος με κέρας και κλάδο κισσού και γυναικεία μορφή - Αριάδνη, *CVA* Frankfurt am Main 2, 10, πίν. (1433-34) 42-4), μελανόμορφο αμφορέα με λαιμό στην Τουρ (Διόνυσος με κέρας και Αριάδνη), *CVA*, Tours & Boutges, Musée des Beaux Arts, 13, πίν. (1344) 8.1-3, μελανόμορφο αμφορέα με λαιμό στο Βρετανικό

το ζεύγος εικονίζεται μεταξύ Μαινάδων και Σιληνών, η Αριάδνη πάντα σε στάση του «ανακαλύπτεσθαι»⁴¹⁵, όπως και στην υδρία της Συλλογής Κ. Πολίτη, έργο του Λυδού, που προαναφέρθηκε⁴¹⁶.

Μέσα στην πολυπληθή σχετικά ομάδα των παραστάσεων γαμήλιων πομπών σε λίγες αναγνωρίζεται το ζεύγος Διονύσου - Αριάδνης, από τα αντικείμενα - σύμβολα και τους συνοδούς τους: στην υδρία του Ζωγράφου Ready στο Λούβρο, Συλλογή Campana, 10666⁴¹⁷, όπου επίσης παρίστανται τρεις γυναίκες, δύο άνδρες και Σάτυρος παίζων αυλό, στον αμφορέα τύπου Α στο Capesthorne Hall (520 π.Χ.) και στην οφθαλμωτή κύλικα στη Villa Giulia 71439 (510-500 π.Χ.), όπου το κεντρικό άρμα πλαισιώνουν Σάτυροι και Μαινάδες⁴¹⁸. Στην υδρία ο Διόνυσος φέρει στεφάνι κισσού και η Αριάδνη κρατεί κέρας. Στον αμφορέα ο Διόνυσος αναβαίνει στο άρμα ενώ στα άλλα δύο αγγεία το ζεύγος ήδη στέκεται σε αυτό. Μια ακόμη παράσταση Διονύσου και πιθανότατα Αριάδνης σε άρμα αναγνωρίζεται στον καλυκωτό κρατήρα στο Τορόντο⁴¹⁹ όπου επίσης παρίστανται και ο Απόλλων, ο Ερμής και άλλοι θεοί.

Καθώς οι παραστάσεις γαμήλιων πομπών είναι σχεδόν πανομοιότυπες, το ζεύγος του αγγείου της Μυτιλήνης δεν μπορεί να ταυτιστεί με απόλυτη βεβαιότητα. Το στοιχείο που οδηγεί στην ταύτιση με το ζεύγος Διονύσου και Αριάδνης είναι οι κλάδοι κισσού και οι γυναικείες μορφές, δαδούχοι ή Μαινάδες, που συνοδεύουν το ζεύγος, σε συνδυασμό με αντίστοιχες παραστάσεις.

Θα μπορούσε ωστόσο να είναι η παράσταση του προτύπου γάμου, του ιερού γάμου Δία και Ήρας, καθώς ταυτόχρονα εικονίζεται η «ανακάλυψη» της νύφης, η γαμήλια τελετή και η «αγωγή» της νύφης στον οίκο του γαμπρού, μια παράσταση που θυμίζει τα «επιθαλάμια» ποιήματα της Σαπούζ⁴²⁰. Στην περίπτωση αυτή οι κλάδοι κισσού θα μπορούσαν να ανήκουν στον Διόνυσο που συνόδευε την πομπή.

Ανεξάρτητα από το ποιο είναι το εικονιζόμενο ζεύγος, αξιοσημείωτο είναι ότι τα περισσότερα αγγεία με παραστάσεις γαμήλιας πομπής ήταν αναθήματα – βρέθηκαν σε μεγάλα ιερά⁴²¹.

Οπωσδήποτε η ανεύρεση ενός αγγείου με τέτοια παράσταση στο χώρο του ανιδωτού κτιρίου δεν μπορεί να είναι τυχαία. Είτε εικονίζεται σ' αυτό η γαμήλια πομπή Δία - Ήρας ή Διονύσου - Αριάδνης, το συγκεκριμένο αγγείο δεν θα μπορούσε να ανήκει στον εξοπλισμό ενός σπιτιού, αλλά σαφώς ήταν αφιέρωμα στις θεότητες που λατρεύονταν στο χώρο, ενισχύοντας την άποψη για το λατρευτικό χαρακτήρα του ελλειψοειδούς κτιρίου Α της Μυτιλήνης. Ενισχύεται ίσως η άποψη ότι στο χώρο υπήρχε λατρεία της λεσβιακής θεϊκής Τριάδας, Δία - Ήρας - Διονύσου;

Ιδιότυπα σχήματα αγγείων

Σε όλο το χώρο της ανασκαφής αλλά ιδιαίτερα στη βόρεια ανίδα του ελλειψοειδούς κτιρίου, βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής μεγάλος αριθμός οστράκων *Bucchero*, τα οποία συγκολλημένα ή μη δίνουν μια σειρά από ιδιότυπα αγγεία που φαίνεται να έχουν σχέση με λατρεία που τελούνταν στο χώρο. Παράλληλα σημειώνεται ένας σημαντικός αριθμός οστών μικρών ζώων και ιδιαίτερα οστρέων, που βρέθηκαν διάσπαρτα μαζί με κάρβουνα, ίσως υπολείμματα γευμάτων.

Τα περισσότερα αγγεία και όστρακα προέρχονται από α) λεκάνες και πινάκια (Εικ. 63), ορισμένα μάλιστα όστρακα ήταν σε συστάδες σαν να ήταν τακτοποιημένα το ένα επί του άλλου, και β) αμφορίσκους. Λεκάνες και πινάκια είναι διαφόρων διαστάσεων, διαμόρφωσης χειλέων και διακόσμησης, με οριζόντιες ως

Μουσείο (Β' Διόνυσος με κάνθαρο και Αριάδνη, κλάδοι αμπελιού, Α' Απόλλων κιθαρωδός και Διόνυσος με κάνθαρο), *CVA* London, Brit. Museum 4, πίν. (208) 63.2Α-Β.

415. Βλ. Σ. Καρούζου, *The Amasis Painter*, Oxford 1956, 271, 278 κ.ε., εικ. 12, 20. J. Boardman, *Ελληνικά μελανόμορφα αγγεία*, μτφρ. Ο. Χατζηαναστασίου, Αθήνα 1984, 65, εικ. 81, 118, μελανόμορφο σκύφο του «Ζωγράφου στον τρόπο του Άμαση» στη Rennes, *Musée des Beaux Arts, CVA*, 21-22, πίν. (1296) 13.2-5.

416. Βλ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, ό.π. (υποσημ. 409), αριθ. 28, 57-59, με σχετική βιβλιογραφία του θέματος.

417. *CVA* Louvre, Coll. Campana, II, πίν. 144.

418. Μανακίδου 1994, 220-222.

419. *CVA* Toronto, Royal Ontario Museum, 22-13, πίν. 28.1-3.

420. Bowra 1997, 310-313.

421. Βλ. μεταξύ άλλων και Μανακίδου 1994, 217.

επί το πλείστον λαβές ή και κάθετες, του τύπου που είναι γνωστός από την Άντισσα⁴²² και άλλες θέσεις της Μυτιλήνης⁴²³.

Οι αμφορίσκοι όμως είναι, τουλάχιστον ως τώρα, μοναδικοί στη Λέσβο (Εικ. 62). Πρόκειται για ένα τύπο μικρού αμφορέα με πολύ υψηλό κυλινδρικό άνω μέρος του σώματος-λαιμού, πιεσμένο σφαιρικό σώμα, με 2 έντονα εξέχουσες λαβές, ταινιωτές ή διπλές κυκλικής διατομής οι οποίες εκφύονται από το ευρύτερο-παχύτερο τμήμα του σώματος και απολήγουν σχεδόν οριζόντια στο χείλος. Ο τύπος αυτός είναι ευρέως διαδεδομένος στην Ετρουρία και άλλες περιοχές της Δυτικής Μεσογείου (βλ. και πιο πάνω για αμφορίσκους Σαρδηνίας και Ετρουρίας) και θα μπορούσε να συσχετιστεί με την εξάπλωση της γκρίζας λειασμένης κεραμικής (Bucchero) στη Δύση.

Οι αμφορίσκοι της Μυτιλήνης θεωρώ ότι είναι μια εξέλιξη του Bucchero αμφορέα του *EYMAXOY* της Άντισσας⁴²⁴ ή ίσως μια εξέλιξη του καρχήσιου, του αγγείου - πρόδρομου του κανθάρου, παραδείγματα του οποίου βρέθηκαν επίσης στην Άντισσα, αλλά και τη Σμύρνη, την Τροία, ιδιαίτερα στα ιερά της Λήμνου⁴²⁵ και της Σαμοθράκης⁴²⁶. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, το όνομα *καρχήσιο* αναφέρεται για πρώτη φορά από τη Σαπφώ σε ένα από τα *επιθαλάμια* τραγούδια της όπου περιγράφεται μια θεϊκή γαμήλια τελετή, αντίστοιχη με των θνητών⁴²⁷:

*Κῆ δ' ἄμβροσίας μὲν
κράτηρ ἐκέκρατ'
Ἑρμαις δ' ἔλων ὄλπιν θεοῖσ' ὠινοχόαισε,
κῆνοι δ' ἄρα πάντες
καρχάσι· ἦχον
κᾶλειβον· ἀράσαντο δὲ πάμπαν ἔσλα
τῶι γάμβρωι.*

Συμπεραίνεται απ' αυτό ότι είναι ένα αγγείο που είχε από τον 7ο αι. π.Χ. κ.ε. μια συγκεκριμένη λειτουργία, λατρευτική ή ειδική χρήση, π.χ. σε γαμήλιες γιορτές. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση των αγγείων που ταυτίστηκαν με το συγκεκριμένο όνομα στο ιερό της Σαμοθράκης και ιδιαίτερα στο Καβείριο Λήμνου, και μάλιστα στο αρχαϊκό Τελεστήριο, όπου βρέθηκε ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός καρχήσιων και κανθάρων με γραπτές και κυρίως εγχάρακτες επιγραφές και σύμβολα, από το β' μισό του 7ου αι. π.Χ. και έως την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες το 512 π.Χ. Ιδιαίτερα σημειώνω τον κανθαροειδή αμφορέα αριθ. 26⁴²⁸, και την ομοιότητά του με τους αμφορίσκους της Μυτιλήνης. Κάνθαροι ήταν επίσης τα δημοφιλέστερα αγγεία στα τελετουργικά δείπνα στο ναό των Νικολαϊκών Αχαΐας⁴²⁹ και σε άλλα ιερά.

Θεωρώ λοιπόν ότι αυτοί οι αμφορίσκοι της Μυτιλήνης είχαν παρόμοια χρήση με την αναγραφόμενη στο τραγούδι της Σαπφούς και στα ιερά Λήμνου και Σαμοθράκης, χρησιμοποιούνταν δηλαδή ως κύπελλα πόσης κρασιού σε ιερά γεύματα και τελετές γαμήλιες.

Για τους λύχνους έγινε λόγος πιο πάνω. Σημειώνεται μόνον ότι πολλοί φέρουν ίχνη χρήσης (καύσης) και αυτό σε συνάρτηση με το σημαντικό σχετικά αριθμό τους οδηγεί στη σκέψη ότι χρησιμοποιούνταν σε πιθανές τελετές νυχτερινές ή ειδικές τελετές στις οποίες χρησιμοποιούνταν λύχνοι. Νυχτερινή τελετή (παννυχίς) αναφέρεται από αρχαίους συγγραφείς και επιγραφές σε πολλές περιοχές⁴³⁰, μεταξύ άλλων και για τη λατρεία Κυβέλης στην Κύζικο, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (IV, 76), και έχουν επίσης εντοπισθεί κατάλοιπα νυχτερινών ή ημερήσιων τελετουργιών σε ιερά στις οποίες χρησιμοποιούνταν λύχνοι από τους αρχαϊκούς χρόνους.

422. Βλ. παράλληλες λεκάνες από Άντισσα, Lamb 1932, 54-55, εικ. 8, πίν. 20, αριθ. 6, πίν. 21, αριθ. 15 και εικ. 3, αριθ. 4-6.

423. Από την περιοχή του Αγίου Συμεών.

424. Lamb 1931-1932, 178, πίν. XXVIII, 3a-3b.

425. Beschi 2000, 68-99, πίν. 8-17, 30-38 και με σχετική νεότερη βιβλιογραφία.

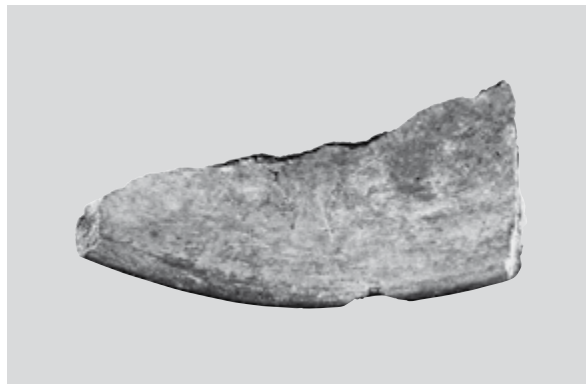
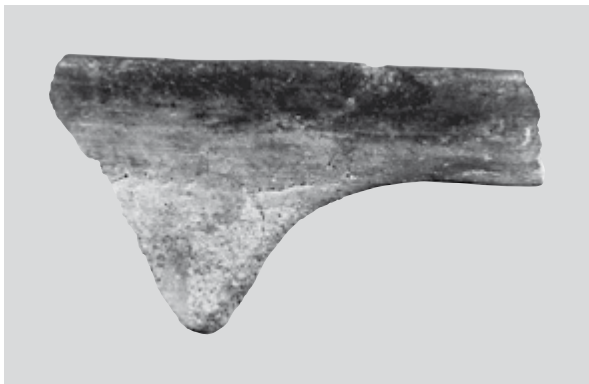
426. Love 1964, 204 κ.ε. Όπως διαπίστωσα η ίδια, τα καρχήσια της Σαμοθράκης έχουν κατασκευασθεί με την τεχνική Bucchero, αλλά δεν ψήθηκαν σε ατμόσφαιρα αναγωγική και είναι ερυθρά στην επιφάνεια και τον πυρήνα.

427. Σαπφώ, απόσπ. 141. Page 1955, 124-125. Bowra 1997, 309-312.

428. Beschi 2000, 77, πίν. 32.

429. Κόλια, Γκαδόλου 2011.

430. Βλ. *Lindos* II, 32-34.

Εικ. 144. Τμήμα πήλινης τράπεζας προσφορών.

Η χρήση λύχνων σε νυχτερινές τελετές από τον 7ο αι. π.Χ. κ.ε. αναφέρεται σε σχέση με λατρεία Κυβέλης στο ιερό της Σαμοθράκης⁴³¹.

Τέλος, ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ένα τμήμα πήλινης τριποδικής «τράπεζας προσφορών» (;) που βρέθηκε πλησίον του «φρέατος Γ'», στο δυτικό τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου, και σε μεγάλο βάθος (3,57 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) (Εικ. 144). Κατασκευασμένο από χονδρόκοκκο πηλό, είχε ιδιαίτερα επιμελημένη, επιχρισμένη και λειασμένη επιφάνεια γκριζα-γκριζόμαυρη, πιθανόν από δευτερογενή όπτηση. Τέτοιες «τράπεζες» της Μεσομινωικής / Μεσοελλαδικής και Μυκηναϊκής εποχής είναι γνωστές από πολλές περιοχές της Κρήτης (ανάκτορα Κνωσού, Φαιστού, Ζάκρου, Αρχάνες, Νίρου Χάνι, Κατσαμπά, Παχιά Άμμο κ.ά.), αλλά και της Κεντρικής Ελλάδας (Μυκήνες, Πύλο, Τίρυνθα) και νησιά (Θήρα, Φυλακωπή)⁴³², προερχόμενες από ανάκτορα, οικίες, τάφους αλλά και διαπιστωμένα ιερά, και σχετίζονται ή ερμηνεύτηκαν ως «φορητές εστίες», «τράπεζες προσφορών», για καθαρμούς ή λατρευτικές λειτουργίες. Όμοια παραδείγματα από τη Λέσβο δεν είναι γνωστά ως τώρα, τουλάχιστον σε μένα. Το εν λόγω αντικείμενο φαίνεται να είναι της ΥΕΧ, από τα αρχαιότερα, ίσως το αρχαιότερο από τα ανευρεθέντα στο χώρο του ελλειψοειδούς κτιρίου και εξετασθέντα από εμένα ως τώρα, και αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο ενισχυτικό της λατρευτικής χρήσης και λειτουργίας του, που μπορεί πιθανόν να ανάγεται στους Μυκηναϊκούς χρόνους σχετιζόμενο πιθανόν και με το πέρασμα των Ατρείδων.

ε. Αρχαίες μαρτυρίες και σύγχρονες έρευνες . Ταύτιση του ιερού

Από την εξέταση όλων των δεδομένων της ανασκαφής του ελλειψοειδούς κτιρίου, της αρχιτεκτονικής του μορφής και των κατασκευαστικών του στοιχείων, των ευρημάτων του χώρου, των συγκριτικών αντίστοιχων στοιχείων με όμοια ή και σύγχρονα της περιοχής και ευρύτερα του ελληνικού χώρου, οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι η χρήση του χώρου ήταν λατρευτική τουλάχιστον κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ.

Από τους στίχους της Σαφούς και του Αλκαίου⁴³³, είναι φανερό ότι υπήρχε στη Λέσβο στην εποχή τους (τέλη 7ου-αρχές 6ου αι. π.Χ.) λατρεία και ιερό της Ήρας ή Ήρας-Αιολής θεού. Βέβαια ο Αλκαίος αναφέρεται και σε άλλο ποίημά του στον Δία⁴³⁴, ενώ και η Σαπφώ μνημονεύει την Άρτεμη, τον Απόλλωνα και κυρίως τη θεά του Έρωτα, την Αφροδίτη, στην οποία διεξοδικά αναφέρεται και ιδιαίτερα προσεπικαλείται ⁴³⁵.

Η λατρεία όμως της Ήρας, μόνης ή στο πλαίσιο και της λεσβιακής Τριάδας – Ήρας «Αιολής θεού», Δία και Διονύσου, ήταν ίσως η πιο σημαντική στη Λέσβο σ' αυτούς τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Σ' αυτήν

431. Lehmann, Lehmann 1969, 24-25.

432. Βλ. για τράπεζες προσφορών P. Muhly, *Minoan Libation Tables*, PhD, 1981, 271-283, εικ. 34-36, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

433. Βλ. πιο πάνω σ. 238-241, ακόμη Page 1955, 56 κ.ε.· Bowra 1997, 216-220.

434. Bowra 1997, 214.

435. Βλ. ωραία ανάλυση Bowra 1997, 286-299, για τη σχέση της Σαφούς με την Αφροδίτη και την κύρια πηγή έμπνευσής της, τον έρωτα. Βλ και Caciagli 2006.

προσεύχονται - απευθύνονται άμεσα οι δύο ποιητές στα προαναφερθέντα ποιήματα, όπως έχει σημειώσει ο Page, αλλά και στο προσφάτως εκδοθέν (2014) «τραγούδι» της Σαπφούς η οποία στην Ήρα θα απευθυνθεί για τον αδελφό της Χάραξο⁴³⁶:

...αλλά στείλε με και ζήτησέ μου
πολλές να κάνω προσευχές
στην αρχόντισσα Ήρα, να
φτάσει ο Χάραξος εδώ,
φέροντας και το πλοίο σώο,
να βρει κι εμάς γερούς...

Σαφώς τονίζει η Σαπφώ ότι θα προσευχηθεί στην Ήρα να φτάσει ο Χάραξος με το πλοίο του «εδώ», προφανώς στη Μυτιλήνη, όπου βρίσκεται η ίδια αλλά και το ιερό της θεάς.

Στο ποίημα του Αλκαίου (G1)⁴³⁷ περιγράφεται ότι οι Λέσβιοι καθιέρωσαν κοινό ιερό «εὐδελον» και μέγα και σ' αυτό έστησαν βωμούς των αθανάτων Μακάρων, στον Δία ικέσιο, τον γιο της Σεμέλης Διόνυσο, και στην «αιολίδα ένδοξη θεά, μητέρα των πάντων», την οποία άμεσα καλεί (στ. 10-12) «να ακούσει τις προσευχές του και να τον λευτερώσει από τα βάσανα και την βαριά εξορία». Από τους τελευταίους στίχους (κυρίως από τη λ. φύγας) συμπέραναν οι φιλόλογοι ότι ο Αλκαίος έγραψε το ποίημα αυτό στον τόπο της εξορίας του που βρισκόταν κοντά στο κοινό ιερό της λεσβιακής Τριάδας.

Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από το δεύτερο αποσπασματικά σωζόμενο ποίημα του Αλκαίου (G2) που απευθύνεται στον φίλο του Αγεσολαΐδα⁴³⁸, όπου και πάλι περιγράφει μεταξύ άλλων ότι ο ίδιος βρίσκεται «διωγμένος και εξόριστος πάνω εδώ στις ερημίες» (στ. 23-26):

ἐγ[ώ] ᾿ά]πὸ τούτων ἀπελήλαμαι
φεύγων ἐσχατίαις, ὥς δ' ᾿Ονυμακλῆς
ἔνθα [δ'] ὁ ᾿ιος εὐόκησα λυκαίμαις...

Στο ίδιο ποίημα συνεχίζει (στ. 28) αναφέροντας και πάλι το

«...[...].[...].0. ..μακάρων ἐς τέμ[ε]νος θέων»

ἐοί[.....] με[λ]αίνας ἐπίβαις χθόνιος.

Χλ[ι].[...].[...].[...].ν συνόδοισι μ' αὔταις

Οἴκημμι κ[ά]κων ἔκτος ἔχων πόδας

Από τους στίχους αυτούς έχει συναχθεί το συμπέρασμα ότι το απομακρυσμένο ιερό της θεϊκής Τριάδας βρισκόταν στην περιοχή της Πύρρας, που αναγνωρίζεται ως τόπος εξορίας του Αλκαίου (αν και δεν θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι είναι τόσο μακριά ή απομονωμένος).

Το ίδιο ποίημα, επίσης, συμπληρώνεται με τους στίχους:

᾿Οππαι Λ[εσβί]αδες κρινόμεναι φύαν

πώλεντ' ἐλκεσίπεπλοι, περὶ δὲ βρέμει

αἶχῳ θεσπεσία γυναικῶν

᾿Ιρα[ς ὁ]λολύγας ἐνιαυσίας

[...].[...].[...], ἀπὸ πόλλων πότα δὴ θέοι

[...].[...].κ...ν Ὀλύμπιοι..

(«εδώ όπου πηγαίνονται δώθε - κείθε τα κορίτσια της Λέσβου με τα μακριά φορέματα και κρίνεται η ομορφιά τους, ενώ ολόγυρα αντηχεί η θαυμαστή ηχώ της ιερής φωνής των γυναικών κάθε χρόνο.. »).

Γίνεται στο ποίημα αυτό για πρώτη φορά μνεία στα ετήσια λ. «καλλιστεία» των γυναικών της Λέσβου, που ήταν περίφημες τόσο για το κάλλος τους ήδη στον Όμηρο⁴³⁹ όσο και τη σωφροσύνη τους, μια φήμη που επέζησε και επαναλαμβάνεται σε μεταγενέστερες μαρτυρίες.

436. Δ. Γιατρομανωλάκης, Εφημερίς Βήμα, 23.02.2014. Ο Χάραξος ήταν ο πρεσβύτερος από τα τρία αδέρφια της Σαπφούς, σχετικά βλ. Page 1955, 45-51 και Caciagli 2006, 342-354.

437. Βλ. πιο πάνω, σ. 239.

438. Page 1955, 198-209. Bowra 1997, 220-223.

439. Ιλιάδα, I, 128-131 «δώσω δ' ἐπὶ γυναικας ἀμύμονα ἔργα ιδυίας / Λεσβίδας, ἃς ὅτε Λέσβον εὐκτιμένην ἔλεν αὐτὸς / ἐξελόμην, αἱ κάλλει ἐνίκων φύλα γυναικῶν».

Επισημαίνω, επαναλαμβάνοντας, ότι στο πρώτο μέρος του ποιήματος αυτού (G2) του Αλκαίου, στίχο 15, διασώθηκε η φράση «ἐχέπ[.]·[.]α τείχος βασιλῆιον», που αμφισβητήθηκε αν ανήκει στο ίδιο ποίημα με τους υπόλοιπους στίχους (16 κ.ε.), αλλά η φράση αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξ αιτίας του γραμμένου στο περιθώριο του χειρογράφου, απέναντι από τη λέξη βασιλῆιον, σχολίου: «τὸ τῆς Ἥρας»⁴⁴⁰.

Είτε το πρώτο αυτό μέρος του ποιήματος G2 του Αλκαίου, οι πρώτοι στίχοι 1-15, ανήκει σε ξεχωριστό ποίημα, όπως δέχεται ο Page, και αφορά σε ιερό της Ἥρας, είτε είναι ενιαίο το ποίημα και αφορά πάλι στο «μακάρων τέμενος θέων», στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και το της Ἥρας, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι υπήρχε στην εποχή του Αλκαίου ιερό της Ἥρας όπου διεξάγονταν οι ετήσιοι χοροί και τα καλλιστεία των Λεσβίδων, που ο ίδιος μάλιστα παρακολούθησε.

Κατά την ελληνιστική παράδοση ο χορός των Λεσβίδων συνεχιζόταν στο «τέμενος γλαυκόπιδος ἀγλαὸν Ἥρης», η φήμη του οποίου φαίνεται ότι εξακολουθούσε να υπάρχει⁴⁴¹, τόσο για τη λατρεία της Ἥρας στη Λέσβο και το ιερό της όσο και για τους χορούς και τις κρίσεις κάλλους και σωφροσύνης των γυναικών, στις οποίες «συμμετείχε» και η Σαπφώ. Σε Ανώνυμο Επίγραμμα (*Anth. Pal.* IX 189) περιγράφεται:

ἔλθετε πρὸς τέμενος γλαυκόπιδος Ἥρης,
 Λεσβίδες, ἄβρὰ ποδῶν βήμαθ' ἐλίσσόμεναι.
 ἔνθα καλὸν στήσεσθαι θεῇ χορόν, ὅμι δ' ὑπάρξει
 Σαπφῶ χρυσεῖην χερσὶν ἔχουσα λύρην.

Κατά τον Ερέσιο Θεόφραστο στα περίφημα αυτά καλλιστεία της Λέσβου κρίνονταν μαζί με τη σωφροσύνη και το κάλλος των γυναικών ως μέρος της αρετής τους⁴⁴²:

φησὶν ὁ αὐτὸς Θεόφραστος καὶ κρίσεις γυναικῶν περὶ σωφροσύνης γίνεσθαι καὶ οἰκονομίας ὥσπερ ἐν τοῖς βαρβάροις. Ἐτέρωθι δὲ κάλλους, ὡς δέον καὶ τοῦτο τιμᾶσθαι, καθάπερ καὶ παρὰ Τενεδίοις καὶ Λεσβίοις.

Η μεταγενέστερη αναφορά του Ησύχιου: «Πυλαῖδες. αἱ ἐν κάλλει κρινόμεναι τῶν γυναικῶν καὶ νικᾶσαι» για τα «καλλιστεία» των Λεσβίδων, προκάλεσε προβληματισμό ως προς τη θέση του ιερού όπου αυτά διεξάγονταν, σε σχέση μάλιστα με το χαρακτηρισμό *εὐδελον* του Αλκαίου για το ιερό της Τριάδας. Το όνομα «Πυλαῖδες» συσχετίστηκε με το άπαξ αναφερόμενο από τον Στράβωνα (XIII 621) όρος Πύλαιον⁴⁴³: «Λέσβιοι δ' ὑπὸ Πυλαίῳ τετάχθαι σφᾶς τῷ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεγομένῳ τῶν Πελασγῶν ἄρχοντι, ἀφ' οὗ καὶ τὸ παρ' αὐτοῖς ὄρος ἔτι Πύλαιον καλεῖσθαι». Υποτίθεται ότι πάνω στην κορυφή ή στην περιοχή του Πυλαίου όρους υπήρχε το *εὐδελον* (ευδιάκριτο) ιερό της Ἥρας, όπου πραγματοποιούνταν τα καλλιστεία. Συσχετίστηκε μάλιστα αυτό με Ιερό Κορυφής ή την Ἥρα Ακραιά. Ωστόσο στη Λέσβο δεν ταυτοποιήθηκε ως σήμερα, απ' όσο γνωρίζω, όρος με το όνομα Πύλαιον.

Μήπως θα πρέπει να εξετασθεί η φράση αυτή του Ησύχιου σε συνάρτηση και με το στίχο του Αλκαίου για το «βασιλῆιον τείχος» και με πιθανή «πύλη» του κοντά στο εκεί ιερό της Ἥρας⁴⁴⁴:

Η πλήρης ταύτιση Ἥρας με την «Αιοληία θεό» έγινε από τον L. Robert στο πλαίσιο μελέτης μεταγενέστερων επιγραφών της Λέσβου, οι οποίες αναφέρονται στην Αγριππίνια Πρεσβυτέρα και την Αγριππίνια Νεωτέρα στις οποίες δόθηκε από τους Λεσβίους ο τίτλος της «θεᾶς Αιολίδος Καρποφόρου», σε συνάρτηση με άλλα κείμενα και φιλολογικές πηγές⁴⁴⁵. Ιδιαίτερα επισημάνθηκαν οι επιγραφές:

IG XII2: Ὁ δᾶμος θεὰν Αἰολίην Καρποφόρον Αἰγριππίναν
 Τᾶν γυμνασίᾳρχον ἐς τὸν αἰῶνα
 CIG 2183: Ὁ δᾶμος Νέρωνα Ἰουλίου Καίσαρα, παῖδα θεῶ
 Νεῶ Γερμανικοῦ Καίσαρος καὶ θεᾶς Αἰολίδος
 Καρποφόρου Αἰγριππίνας

Η συσχέτιση των επιγραφών αυτών με άλλες φιλολογικές πηγές και με νομίσματα Μυτιλήνης (*BMC* 204) που φέρουν παράσταση στον εμπροσθότυπο προτομών Γερμανικού και Αγριππίνας και στον οπισθότυπο την επιγραφή *Θεὸν Γερμανικὸν - θεὰν Αἰολίην Αἰγριππίναν*, ενίσχυσαν την άποψη ότι η παράδοση και το όνομα

440. Page 1955, 198-201. Stella 1956, 329. Caciagli 2006, 390-391.

441. Βλ. Gallavotti 1956, 228.

442. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, XIII, 610. *RE* X. 167 κ.ε., XII. 2122, 38.

443. Page 1955, 168. Robert 1960, 301-302, 311-312.

444. Κατά το Λεξικό των H.G. Liddell, R. Scott: λ. *πυλαῖος*, α,ον.: *κατά τὴν πύλην ἢ ἐμπροσθεν τῆς πύλης*.

445. Robert 1960, 285-315. Βλ. και Αχειλαρά 2004, 39.

της Αιολίδος θεάς παρέμεινε στη Λέσβο ζωντανά έως τον 1ο αι. μ.Χ. και οδήγησαν στην ταυτοποίησή της με την Ήρα.

Η Ήρα αναγνωρίστηκε ως η Αιοληία θεά, η «προστάτιδα της φυλής των Αιολέων». Θεωρήθηκε ότι «όνομα της θεάς ήταν το επίθετό της» το οποίο ως παράδοση διατηρήθηκε στη Μυτιλήνη από την εποχή του Αλκαίου τουλάχιστον έως τον 1ο αι. μ.Χ.⁴⁴⁶.

Η ταύτιση της θέσης αυτού του περίφημου ιερού της λεσβιακής Τριάδας, που περιγράφεται από τον Αλκαίο ως κοινό, μέγα και εὔδειλον και σχετίστηκε και με τον τόπο εξορίας του, αποτέλεσε ένα σοβαρό αντικείμενο έρευνας φιλολόγων και αρχαιολόγων. Αυτό το ευδιάκριτο ιερό αναζητήθηκε σε τόπο υψηλό και ορατό, ως Ιερό Κορυφής και σε συνάρτηση με το όρος Πύλαιον και τις Πυλαίδες του Ησύχιου.

Από τον Quinn⁴⁴⁷ προτάθηκε ως θέση του ιερού το Ακρωτήριο του Αγίου Φωκά στη νότια ακτή της Λέσβου, με βάση τους στίχους της Σαπφούς, του Αλκαίου και της Οδύσσειας (γ.130 κ.ε.) σε σχέση με το ταξίδι επιστροφής των Ατρειδών, τη γεωγραφική θέση του Ακρωτηρίου και την ταύτιση του χώρου από τον Koldewey με ιερό του Διονύσου Βρησαγενούς⁴⁴⁸. Ωστόσο στο χώρο του Ακρωτηρίου ούτε από τον Koldewey ούτε στη διάρκεια μικρής έρευνας που πραγματοποίησα η ίδια το 1972 βρέθηκαν στοιχεία που να δικαιολογούν και να χρονολογούν λατρευτική χρήση του χώρου στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους⁴⁴⁹, που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εκεί του σπουδαίου κοινού ιερού.

Τελικώς αναγνωρίστηκε από τον ίδιο τον L. Robert⁴⁵⁰ και ταυτίστηκε το τέμενος της λεσβιακής Τριάδας με το Ιερό των Μέσσω, το οποίο βρίσκεται στην ευρύτερη επικράτεια της αρχαίας Πύρρας, στο κέντρο περίπου της Λέσβου, κοντά στο μυχό του κόλπου της Καλλονής, 35 χλμ. από τη Μυτιλήνη. Το εν λόγω «*ιερό τὸ ἐμ Μέσσω*» ταυτίστηκε με βάση επιγραφές του 2ου αι. π.Χ.⁴⁵¹ με την έδρα του Κοινού των λεσβιακών πόλεων. Η αναφορά του Αλκαίου στον απομακρυσμένο τόπο εξορίας του, στην Πύρρα, σε σχέση με το τέμενος των Μακάρων θεών και το χορό των Λεσβίδων ενίσχυσε την άποψη ταύτισης του ιερού των Μέσσω με το κοινό ιερό της λεσβιακής Τριάδας⁴⁵².

Η ταύτιση του Ιερού των Μέσσω με το ιερό της λεσβιακής Τριάδας ήταν προβληματική ως πρόσφατα ακόμη, επειδή δεν είχαν εντοπισθεί στο ιερό αυτό αρχαϊκά στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη σύγχρονου με τους λυρικούς ποιητές ιερού⁴⁵³.

Ο χώρος του Μέσσω άρχισε να ανασκάπτεται από τον Koldewey⁴⁵⁴ στην περίοδο 1885-86. Η ανασκαφή συνεχίστηκε στη δεκαετία του 1960 και τα τελευταία χρόνια από την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων⁴⁵⁵. Αποκαλύφθηκε ήδη από τον Koldewey ένας ψευδοδίπτερος ιωνικός ναός που τελικώς χρονολογήθηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., μια παλαιοχριστιανική βασιλική και άλλα υστεροκλασικά κατάλοιπα και κεραμικοί κλίβανοι του 3ου-4ου αι. μ.Χ.⁴⁵⁶, όχι όμως και αρχαϊκά κτίσματα που να τεκμηριώνουν την ταύτιση με ιερό σύγχρονο της Σαπφούς και του Αλκαίου, καθώς τα νερά της περιοχής δεν επέτρεπαν ανασκαφή στα βαθύτερα

446. « Elle était la déesse Éolienne », Robert 1960, 294.

447. J. D. Quinn, Cape Phokas, Lesbos - Site of an Archaic Sanctuary for Zeus, Hera and Dionysus?, *AJA* 65 (1961), 391-393.

448. Koldewey 1890, 63 κ.ε. Περιέγραψε με βάση τα διασωθέντα ως την εποχή του αρχιτεκτονικά μέλη ναό εν παραστάσι που τον χρονολόγησε στον 1ο αι. π.Χ.

449. Βλ. Χατζή 1972β, 596-599, για μικρή ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως παλαιοχριστιανική βασιλική και άλλα κτίσματα και ευρήματα που δεν πιστοποιούν προς το παρόν λατρευτική χρήση του χώρου στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή.

450. Robert 1960, 301-307, βλ. και Κοντής 1978, 53-56.

451. Robert 1960, 302, 2 επιγραφές του 2ου αι. π.Χ. α) από Δήλο, *IG*, XI 4,1064, A, 1.5 (εμ Μέσσω) και B, 1.32 (εις μέσσω), Συνθήκη μεταξύ των πόλεων Μυτιλήνης, Μήθυνας, Άντισσας και Ερεσού (196 π.Χ.) και β) στη Μίλητο, Delphinion, αριθ. 152, τιμητική επιγραφή προς δικαστές από Μίλητο, Σάμο και Αιγαίς για επίλυση διαφορών μεταξύ πολιτών Μήθυνας και Ερεσού στο πλαίσιο συνθήκης των πόλεων (167 π.Χ.), που υπογράφηκαν «εν τῷ ἱρῷ τῷ ἐμ Μεσσω», βλ. επίσης Αχειλαρά 2004, 46.

452. Robert 1960, 305-307.

453. Caciagli 2006, 389 κ.ε., ιδιαίτερα 400-401.

454. Koldewey 1890, 47-61, πίν. 14-38.

455. Β. Πετράκος, Ο ναός των Μέσσω, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 458-459. Ο ίδιος, Ανασκαφή του Ναού των Μέσσω Λέσβου, *ΠΔΕ* 1967, 96-102. Ο ίδιος, Ανασκαφή του Ναού των Μέσσω Λέσβου, *ΠΔΕ* 1968, 84-86. Τελευταίως, στη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα στην περίοδο 2002-2004, πραγματοποιήθηκαν από την Κ' ΕΠΚΑ, αρχαιολογικές έρευνες στο πλαίσιο έργων προστασίας και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, βλ. Αχειλαρά 2004, 16 κ.ε.

456. Βλ. Αχειλαρά 2004, 20-37.

στρώματα. Με τις τελευταίες όμως εργασίες αποκαλύφθηκαν «λείψανα» αρχαϊκού κτιρίου «στο εσωτερικό του ιωνικού ναού» με τον ίδιο προσανατολισμό, στο οποίο «αναγνωρίζονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις». Μέσα στο κτίριο αποκαλύφθηκε «πλήνιος κυκλικός βωμός», ενώ έξω απ' αυτό αποκαλύφθηκε «ωοειδής εστία-βωμός (;)». Η χρονολόγηση του κτιρίου αυτού «στα αρχαϊκά χρόνια», λόγω της τεφρόχρωμης κεραμικής, και η «χρήση του ως ναού... θεωρείται βέβαιη λόγω των βωμών». Ωστόσο οι ανασκαφείς «δεν είναι βέβαιοι» για το ποιες θεότητες λατρεύονταν στο χώρο, αν ίσως λατρεύονταν οι «αθάνατοι μάκαρες»⁴⁵⁷. Από τα ως τώρα ανασκαφικά δεδομένα του ιερού του Μέσσου δεν αποδεικνύεται με βεβαιότητα λατρεία της Ήρας ή της λεσβιακής Τριάδας.

Αντίθετα, η παλαιότερη άποψη ότι «στην εποχή του Αλκαίου η λατρεία ήταν υπαίθρια και περιοριζόταν μόνον σε βωμούς», αποδεικνύεται ότι δεν ευσταθεί πλέον. Η ανασκαφή-αποκάλυψη του μεγάλου και καλοκτισμένου ελλειψοειδούς κτιρίου της Μυτιλήνης, του πλησίον αυτού (ανατολικά) ευρισκόμενου τείχους λεσβίας δομής και γενικότερα του τόσο σημαντικού μνημειακού συνόλου στο οικοπέδο του Ασύλου Ανιάτων στη Μυτιλήνη, που χρονολογούνται στην εποχή του Πιττακού, της Σαπφούς και του Αλκαίου, σε συνδυασμό με τα αξιοσημείωτα ευρήματα, το ανάγλυφο Ήρας- Μεγάλης Μητέρας ή «Αιολήης Θεού», τα περιρραντήρια, τα ειδώλια, τα αγγεία και ενεπίγραφα όστρακα, δημιουργούν νέα δεδομένα για την ταυτοποίηση των σύγχρονών τους ιερών και ειδικότερα του ιερού της Ήρας ή της λεσβιακής Τριάδας.

Συνδυάζοντας το στίχο του Αλκαίου (G2) για το «βασιλῆιον τείχος» με τη σημείωση στο περιθώριο του χειρογράφου «το της Ήρας» και όλα τα ανασκαφικά δεδομένα του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων στη Μυτιλήνη, δεν είναι δυνατό να μη προτείνω τη συσχέτιση του ελλειψοειδούς κτιρίου και του ανατολικά αυτού καλοκτισμένου τείχους, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «βασιλῆιον»⁴⁵⁸, με το περίφημο ιερό της Ήρας. Το κτίριο βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά από το τείχος αυτό, πολύ κοντά στον Εύριπο και σε μικρή απόσταση από το αρχαίο Βόρειο λιμάνι της Μυτιλήνης. Στη θέση αυτή ήταν «ευδιάκριτο» και εύκολα προσβάσιμο από το λιμάνι. Πιθανόν σε κοντινή απόσταση βρισκόταν μια πύλη αυτού του πρώιμου αρχαϊκού τείχους της προς το λιμάνι της πόλης και τον Εύριπο. Παρόμοιες σχέσεις θεότητας με τείχη πόλης και πύλες λατρευτικών κτιρίων και τειχών έχουν ήδη επισημανθεί. Ειδικότερα έχει εντοπιστεί ο ρόλος της Μεγάλης Μητέρας ως προστάτιδας των τειχών και η αναγνώριση της σχέσης της Ρέας-Κυβέλης με τη λατρεία των ιερών πυλών π.χ. στη Θάσο⁴⁵⁹, και ο λατρευτικός ρόλος που διακρίνεται να έχει αυτή στην κόσμηση των ιερών πυλών των τειχών⁴⁶⁰. Έχουν επισημανθεί ιδιαίτερα οι θρησκευτικές ιδιότητες της Ρέας-Κυβέλης ως «φύλακα των θυρών», π.χ. στις καθιστές θεές στο υπέρθυρο του ναού του Πρινιά (τελευταίο τέταρτο 7ου αι. π.χ)⁴⁶¹. Αξιοσημείωτη είναι η αναγνώριση του Fr. Salviat στη μορφή των αρχαϊκών οικίσκων της Θάσου της «Μητέρας των Θεών»⁴⁶², καθώς και η παρατήρησή του ότι η λατρεία της Μεγάλης Μητέρας ή Κυβέλης πέρασε με τα ανάγλυφα - οικίσκους από την Κύμη και τις άλλες αιολικές και ιωνικές περιοχές, με τον αποικισμό της Φώκαιας, στη Μασσαλία και άλλες πόλεις, «ως προστάτιδας των περασμάτων και των θυρών»⁴⁶³.

Όλα τα στοιχεία που ήδη εκτέθηκαν ενισχύουν την άποψη, ή ίσως δεν αφήνουν αμφιβολία, ότι το ελλειψοειδές κτίριο Α' της Μυτιλήνης ήταν λατρευτικό, ότι σ' αυτό λατρευόταν κυρίως γυναικεία θεότητα. Το θέμα είναι ποια ήταν αυτή η θεότητα στη διάρκεια των δύο αιώνων λειτουργίας του, τον 7ο και 6ο αι. π.Χ. ή ίσως και προηγουμένως στους ΥΓ χρόνους, στον ίδιο χώρο.

Όλες οι ενδείξεις, όλα τα στοιχεία οδηγούν στην ταύτιση του χώρου με το ιερό της Ήρας, μόνης ή στο πλαίσιο του ιερού της λεσβιακής Τριάδας.

457. Αχειλαρά 2004, 20, 38-39.

458. Βλ. πιο κάτω, σ. 269 κ.ε. και με κάθε επιφύλαξη ότι το αποκαλυφθέν τμήμα είναι πράγματι τμήμα του τείχους της αρχαϊκής πόλης.

459. Βλ. Picard 1962α, 259-266.

460. Picard 1962β, ιδιαίτερα 38-41.

461. L. Pernier, *Templi Arcaici sulla Patela di Prinias, Annuario I* (1914). M. D' Acunto, I Cavalieri di Prinias ed il Tempio, *Annali di Archeologia e Storia antica*, 1995, 15-53. D. Palermo, Luoghi di Culto sulle Patele di Prinias per la Storia della Città, fra la tarda eta del Bronzo e il VII secolo, *Creta Antica*, 2001. N. Johannonsky, *Il Santuario sull' Acropoli di Gortina 2*, Atene 2002. Βλ. και το μεταγενέστερο υπέρθυρο από την Αγορά Αθηνών, πιο πάνω σ. 236, υποσημ. 348.

462. Salviat 1964, 248-251.

463. Salviat 1962, 146-147.

Ο Ν. Spencer, που ασχολήθηκε με το θέμα, δέχεται χωρίς επιφυλάξεις ότι το κτίριο ήταν λατρευτικό, θεωρεί όμως ότι εκεί λατρευόταν η Ανατολική θεά Κυβέλη. Θεωρεί μάλιστα ότι εάν στο ιερό αυτό λατρευόνταν περισσότερες θεότητες από μία, δηλαδή αν λατρευόταν και ο Απόλλων, λόγω του προαναφερθέντος ενεπίγραφου οστράκου⁴⁶⁴, κατ' αναλογία με τη λεσβιακή Τριάδα που ταυτίστηκε με το ιερό των Μέσσω⁴⁶⁵, τότε «ο «ναός» της Μυτιλήνης θα χρησιμοποιούνταν από τους δύο λαούς της πόλης, τους Έλληνες και τους γηγενείς κατοίκους, ο καθένας από τους οποίους λάτρευε τον δικό του «πατρώο θεό», εννοείται οι Έλληνες τον Απόλλωνα και οι παλιοί-γγενείς κάτοικοι την Κυβέλη⁴⁶⁶. Θεωρώ ότι η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Δεν είναι δυνατόν να γίνει διαχωρισμός λαών και θρησκειών μέσα σε ένα λαμπρό κτίριο, μέσα σε μια προηγμένη πόλη όπως η Μυτιλήνη του 7ου και 6ου αι. π.Χ., που έλαμπε στο Βορειοανατολικό Αιγαίο και το ελληνικό στερέωμα με την ποίηση, τη μουσική, την αρχιτεκτονική, γενικά με τον πολιτισμό της, έστω και αν βρισκόταν πλησιέστερα στις ακτές της Μικράς Ασίας από την Κεντρική Ελλάδα.

Προφανώς υπάρχουν επιρροές και επιδράσεις στη Λέσβο από την Ανατολή, όπως αντίστοιχα και από την Κεντρική Ελλάδα, προφανώς οι Αιολείς άποικοι έφεραν τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία στο νησί και τις Μικρασιατικές περιοχές, αλλά τα δύο στοιχεία μέσα σε λίγες γενιές συγχωνεύθηκαν και αφομοιώθηκαν δημιουργώντας ήδη στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή, στην εποχή του Πιττακού, του Αλκαίου και της Σαπφούς, ένα μοναδικό πολιτισμό. Αυτή η εποχή ήταν κατά τον Page «the flower time of the Lesbians, their brief and brilliant spring»⁴⁶⁷. Ίσως το ελληνικό πνεύμα και η ελληνική γλώσσα υπερίσχυσαν με αποτέλεσμα τη δημιουργία των αριστουργημάτων της αιολικής ποίησης, της Σαπφούς και του Αλκαίου, της λεσβιακής αρχιτεκτονικής, της λεσβιακής δομής και των αιολικών κιονοκράνων. Δύσκολα πάντως θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή η άποψη του Ν. Spencer⁴⁶⁸ ότι «οι γραπτές πηγές της αρχαϊκής περιόδου αποκάλυψαν ένα ανθίζον νησί στο Ανατολικό Αιγαίο με ένα Αιολικό Ελληνικό στοιχείο στον πληθυσμό και την κουλτούρα του, αλλά ότι αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο δύσκολα θα πίστευε κανείς ότι υπήρξε ολότελο εάν δεν είχαν διασωθεί οι γραπτές πηγές και θα έπρεπε να κρίνει κανείς μόνον από τα υλικά κατάλοιπα». Θα ήταν άδικο και δεν είναι δυνατόν να αγνοήσει κανείς τα κτίρια της Άντισσας, τους ναούς της Κλοπεδής και τα αιολικά κιονόκρανα, το ελλειψοειδές κτίριο Α της Μυτιλήνης και όσα συνεχίζουν τώρα να αποκαλύπτονται, τη «λεσβία οικοδομή» στα κτίρια και τα τείχη, το λεγόμενο λέσβιο κυμάτιο, την ταπεινή αλλά συγχρόνως ιδιαίτερα εξελιγμένη θαυμάσια τεφρόχρωμη Bucchero κεραμική, δηλαδή τη λεγόμενη και αιολική κεραμική, όπως εκτέθηκε και πιο πάνω. Η άποψη του Χαριτωνίδη⁴⁶⁹ για την «ιδιομορφία» του λεσβιακού πολιτισμού στην αρχαϊκή εποχή δεν πρέπει να παρερμηνευτεί. Πέρα και μακριά από «φυλετικούς» προσδιορισμούς και διακρίσεις μεταξύ «λόγου», τέχνης και τεχνιτών, ο αρχαϊκός λεσβιακός πολιτισμός, όπως γίνεται φανερός με τα νεότερα αρχαιολογικά ευρήματα, χαρακτηρίζεται περισσότερο από μια ιδιόμορφη πολυφωνία, που προσδιορίζεται από την ιδιαίτερη θέση του νησιού, πλησίον της Μικρασιατικής ακτής – στο σταυροδρόμι από το Βόρειο Αιγαίο προς το Νότιο, το ιδιαίτερο, θα έλεγα, «φως» του, που ουδεμία σχέση έχει ή αφήνει περιθώρια για «γκρίζες» ζώνες κ.ά. παρόμοια.

Πάντως όλα τα τεκμήρια της αιολικής παρουσίας στο χώρο του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων συγκλίνουν στην αναγνώριση στο χώρο αυτό του τεμένους της Ήρας ως «Αιοληίας θεού» και του ναού της: καμπυλόγραμμο κτίριο, τείχος λεσβιακής δομής (που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και «βασιλίων»), τεφρόχρωμη κεραμική, ανάγλυφο γυναικείας θεότητας-λεοντοφόρου, όλα αναγνωρίζονται ως χαρακτηριστικά αιολικής καταγωγής και επιρροής. Μήπως πρέπει να ταυτισθεί τελικώς ο χώρος του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων, με βάση και τις αρχαίες μαρτυρίες, ιδιαίτερα τη σύγχρονή του αιολική ποίηση, με το τέμενος της Αιοληίας θεάς, της Θεάς Μητέρας από την οποία «κατάγονται» τα γένη των Αιολέων; Η λατρευόμενη εδώ θεά θα μπορούσε να είναι η Αιοληία θεά - Μητέρα όλων των αιολικών γενών και το ελλειψοειδές κτίριο θα μπορούσε να είναι ο πρώιμος αρχαϊκός ναός της Ήρας την οποία επικαλούνται η Σαπφώ και ο Αλκαίος και η φήμη της λατρείας της διασώθηκε ως τους ύστερους χρόνους της αρχαιότητας.

464. Σημ. ότι το ενεπίγραφο όστρακο με την εγχάρακτη επιγραφή HPA[δεν είχε ακόμη δημοσιευθεί.

465. Robert 1960, 285 κ.ε.

466. Spencer 1995b, 298: «with the temple being used by both Greeks and natives within the settlement, each to their own patron god».

467. Page 1955, 140. Βλ. και Caciagli 2006, για την ποίηση και κοινωνία στη Λέσβο του 7ου και 6ου αι. π.Χ.

468. Spencer 1995b, 305.

469. Χαριτωνίδης 1966, με όθησε ιδιαίτερα να επιδιώξω τη διερεύνηση των αρχαϊκών στρωμάτων της Λέσβου.

Είναι πράγματι συναρπαστική ως απίστευτη η σκέψη ότι το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης και το οικόπεδο του Ασύλου Ανιάτων θα μπορούσε να είναι χώρος του τεμένους της Ήρας - Αιολήας θεού, της θεάς από την οποία κατάγονται όλα τα αιολικά γένη και προφανώς λατρεύεται ως προστάτιδά τους· ότι ο χώρος αυτός είναι εκείνος όπου συνέβαιναν 87 αιώνες πριν οι χοροί των νέων κοριτσιών με την «καθοδήγηση» ή και παρουσία της Σαπφούς καθώς η ίδια γράφει σε ένα από τα ωραιότερα ποιήματά της⁴⁷⁰:

Κωῦτε [τις χόρος οὔτε [τι

ἴρον οὐδ' [...]]

ἔπλετ' ὄππ[οθεν ἄμ]μες ἀπέσκομεν,

οὐκ ἄλσος, [...].ρος ..

(δεν ήταν χορός ούτε ιερό ούτε... επ' όπου λείπαμε...ούτε τέμενος ..)⁴⁷¹

Είναι μια γοητευτική σκέψη που αξίζει να κρατήσουμε αναμένοντας νεότερα ευρήματα και στοιχεία που να επιβεβαιώσουν ή καταρρίψουν την πρόταση αυτή.

Ιστορικά δεδομένα

Η δεύτερη οικοδομική φάση του ελλειψοειδούς κτιρίου (Εικ. 50-55), όπως και η καταστροφή του, είναι πολύ πιθανό ότι συνδέονται με γνωστά ιστορικά γεγονότα της Μυτιλήνης και αποκτούν έτσι ένα εντελώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γνώση της πόλης στην εποχή της μεγάλης ακμής της.

Η λαμπρή εποχή της ιστορίας της Λέσβου, η καμπή του 7ου προς τον 6ο αι. π.Χ. και οι πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ., στη Μυτιλήνη δεν σημαδεύτηκαν μόνο από τη δραστηριότητα και το έργο του σοφού Πιττακού και των λυρικών ποιητών Αλκαίου και Σαπφούς⁴⁷², αλλά και από πολιτικοκοινωνικές αναταραχές και εσωτερικές συγκρούσεις, στις οποίες οι ίδιοι ήταν πρωταγωνιστές. «*Ἐτυραννήθη δὲ ἡ πόλις κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπὸ πλειόνων διὰ τὰς διχοστασίας, καὶ τὰ στασιωτικὰ καλούμενα τοῦ Ἀλκαίου ποιήματα περὶ τούτων ἐστὶν*» αναφέρει ο Στράβων⁴⁷³.

Είναι πολύ πιθανό το ελλειψοειδές κτίριο της Μυτιλήνης να καταστράφηκε στη διάρκεια αυτών των «διχοστασιών», και να ανοικοδομήθηκε αμέσως μετά, όταν ο αισυμνήτης Πιττακός στη δεκαετή διακυβέρνηση της πόλης, στην αρχή του 6ου αι. π.Χ., αποκατέστησε με σύνεση και μετριοπάθεια την τάξη στην πολιτεία.

Θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο πάντως ότι στα χρόνια που οι στίχοι της Σαπφούς και του Αλκαίου αντηχούσαν στη Μυτιλήνη, οι κάτοικοι της πόλης χαίρονταν και την πολυφωνική ομορφιά της «λεσβίας δομής» του ελλειψοειδούς κτιρίου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι το μόνο κτιριακό κατάλοιπο αυτής της εποχής και αυτής της ποιότητας που, ως τη δεκαετία του 1980, έχει βρεθεί στην πόλη της Μυτιλήνης.

Η ζωή και λειτουργία του κτιρίου θα πρέπει να συνεχίστηκε χωρίς διακοπή για εκατό περίπου χρόνια.

Τα τελευταία χρόνια του 6ου αι. π.Χ. ήταν και πάλι ταραγμένα στη Μυτιλήνη καθώς η περσική απειλή και επικυριαρχία γινόταν όλο και πιο ισχυρή στις ιωνικές και αιολικές πόλεις. Ο Δαρειός ύστερα από την εκστρατεία του εναντίον των Σκυθών (515 π.Χ.) εγκατέστησε στη Μυτιλήνη ως τύραννο τον στρατηγό Κώη του Ερξάνδρου. Με το ξέσπασμα της ιωνικής επανάστασης⁴⁷⁴ ο μισητός τύραννος θανατώθηκε με λιθοβολισμό και οι Λέσβιοι πήραν μέρος στις επιχειρήσεις. Πείστηκαν να δώσουν στον Ιστιαίο οκτώ τριήρεις με τις οποίες έπλευσαν στο Βυζάντιο και έστειλαν άλλες εβδομήντα στη ναυμαχία της Λάδης (494 π.Χ.), στην οποία όμως εγκατέλειψαν πρόωρα τον αγώνα μαζί με τους Σαμίους⁴⁷⁵.

Δύο χρόνια αργότερα από την ήττα της ναυμαχίας αυτής και την κατάληψη της Μιλήτου, η Λέσβος, η Χίος και η Τένεδος δέχτηκαν την καταστροφική εκδίκηση των Περσών, που έθεσε τέρμα στην πρώιμη ακμή του νησιού. Ο Ηρόδοτος (VI, 31) περιγράφει ως εξής το γεγονός: «*Ὁ δὲ ναυτικός στρατὸς ὁ Περσέων χειμερίσας περὶ Μίλητον τῷ δευτέρῳ ἔτει ὡς ἀνέπλευσε αἰρέει εὐπετέως τὰς νήσους τὰς πρὸς τῇ ἡπείρῳ κειμένας, Χίον*

470. Προσωπικά για μένα ιδιαίτερα συγκινητική είναι η συσχέτιση με το γεγονός ότι τον ίδιο χώρο (3,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του σημερινού εδάφους) επισκέφθηκε κατά την ανασκαφή ο ποιητής Οδυσσεύς Ελύτης.

471. Bowra 1997, 280-281, με θαυμάσια ανάλυση της εικόνας που δίνει το ποίημα για τη ζωή της Σαπφούς.

472. Βλ και Caciagli 2006 με νεότερη βιβλιογραφία.

473. Στράβων XIII, 617, βλ. και Bury, Meiggs 1978, 161· Caciagli 2006, 10-11, 48-51.

474. Ηρόδοτος IV, 97, V, 11, 38.

475. Ηρόδοτος IV, 5, VI, 8 και Bury, Meiggs 1978, 236-238.

και Λέσβον και Τένεδον. Ὅπως δὲ λάβοι τινὰ τῶν νήσων, ὡς ἐκάστην αἰρέοντες οἱ βάρβαροι ἐσαγήνευον τοὺς ἀνθρώπους. Σαγήνεοῦσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον: ἀνὴρ ἀνδρὸς ἀψάμενος τῆς χειρὸς ἐκ θαλάσσης τῆς βορρῆς ἐπὶ τὴν νοτίην διήκουσι καὶ ἔπειτα διὰ πάσης τῆς νήσου διέρχονται ἐκθηρεύοντες τοὺς ἀνθρώπους. Αἶρεον δὲ καὶ τὰς ἐν τῇ ἡπείρῳ πόλεις τὰς Ἰάδας κατὰ ταῦτά, πλὴν οὐκ ἐσαγήνευον τοὺς ἀνθρώπους»⁴⁷⁶.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των γεγονότων συμπίπτει χρονικά, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η καταστροφή του ελλειψοειδούς κτιρίου, όπως και των υπολοίπων αρχαϊκών κτιρίων του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων.

Η καταστροφή αυτή που προκλήθηκε από πυρκαγιά, ήταν ολοσχερής. Ο χώρος εγκαταλείφθηκε και επιχωματώθηκε και ουσιαστικά δεν ξαναοικοδομήθηκε παρά πολύ αργότερα στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η καταστροφή του κτιρίου δεν μπορεί να συντελέστηκε αργότερα από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ. και δεν είναι δυνατόν να μη δούμε σ' αυτήν έναν απόηχο των δραματικών γεγονότων που συντελέστηκαν στις πόλεις και τα νησιά της Ανατολικής Ελλάδας στην καμπή του 6ου προς τον 5ο αι. π.Χ.

Β. Άλλα καμπυλόγραμμα κτίσματα

Ο μικρός καμπύλος τοίχος Σ (Σχέδ. 2 και 12, τμ. 3/Δ)

Δυτικά της βόρειας ανίδας του ελλειψοειδούς κτιρίου, σε απόσταση σχεδόν 1 μ., αλλά σε επίπεδο πολύ βαθύτερο, σχεδόν στο επίπεδο της θεμελίωσης του τοίχου Μ, και 0,30-0,40 μ. βαθύτερα από το χείλος του πηγαδιού Β (βλ. σ. 262), άρχισε να αποκαλύπτεται ένας μικρός καμπύλος τοίχος, σχεδόν παράλληλος του τοίχου της βόρειας ανίδας, ο τοίχος Σ.

Ο τοίχος αυτός βγαίνει βόρεια, κάτω από τη θεμελίωση του τοίχου Ε' και είναι κτισμένος με μικρούς αργούς λίθους καστανού πώρου, τραχείτη, λίγο μεγαλύτερες «σιδηρόπετρες» και λεπτό στρώμα πηλού. Έχει πάχος 0,42 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,65 μ. (Εικ. 145) αλλά πιθανόν σώζεται σε μεγαλύτερο μήκος κάτω από τον τοίχο Ε'.

Γύρω από τον τοίχο Σ και κυρίως μεταξύ αυτού και του τοίχου Μ, ανατολικά, και του πηγαδιού Β, δυτικά, υπήρχε ένα πυκνό στρώμα από πεσμένες μικρές πέτρες που πρέπει να προέρχονται από την κατεστραμμένη ανωδομή του (βλ. και Εικ. 38).

Αποκαλύφθηκε μόνο σε ύψος 0,30 μ. γιατί η ανασκαφή δεν προχώρησε βαθύτερα. Το κτίσιμό του είναι όμοιο με εκείνο του δυτικού τοίχου Μ.

Όχι μόνον το γεγονός ότι άρχισε να αποκαλύπτεται στο βαθύτερο επίπεδο απ' όλα τα κτίσματα του οικοπέδου αλλά και η κεραμική που βρέθηκε κοντά του συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι είναι το αρχαιότερο κτίσμα που βρέθηκε στο οικόπεδο του Ασύλου Ανιάτων και (έως το χρόνο ανασκαφής) στην πόλη της Μυτιλήνης.

Στην επίχωση που σκέπαζε τον τοίχο Σ βρέθηκε κεραμική *Bucchero* και ωραιότατα όστρακα ιωνικής κεραμικής των αρχών και έως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.⁴⁷⁷. Μεταξύ αυτών όστρακα πινακίων και ημισφαιρικών κυπέλλων του τύπου των «ροδιακών» *bird and rosette bowls*, με απλή μαύρη βαφή στο εσωτερικό ή και με λεπτές ταινίες ή γραμμές στο χρώμα του πηλού (Εικ. 146-147), ανάλογα με τα ευρεθέντα στο *Deposit I* της *Tocra* (620-590 π.Χ.)⁴⁷⁸.

Βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνειά του (ως 0,30 μ.) στο στρώμα των πεσμένων λίθων, εκτός από την ντόπια αδρή και απλή *Bucchero* κεραμική, βρέθηκε ένα όστρακο μικρού κρατήρα με τυπική κυματοειδή διακόσμηση (Εικ. 148)⁴⁷⁹, ένα φθαρμένο υστερογεωμετρικό και ένα πρωτοκορινθιακό που φαίνεται να δίνουν τη χρονολόγηση της καταστροφής του τοίχου Σ.

Οδηγούμαστε λοιπόν ύστερα απ' όλα αυτά στην υπόθεση ότι ο τοίχος Σ ανήκει σε καμπυλόγραμμο κτίριο-πρόγονο του ελλειψοειδούς (τοίχος Μ), της γεωμετρικής εποχής, που καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε στο τέλος της εποχής αυτής και στη θέση του αμέσως κτίστηκε το αρχαιότερο ελλειψοειδές κτίριο από το

476. Ηρόδοτος VI, 31 και Boardman 1967, 251-252.

477. OM 107, 218, 129. Δυστυχώς δεν είχα την ευκαιρία να συντηρήσω και μελετήσω διεξοδικότερα την κεραμική αυτή.

478. *Tocra* II, 3 κ.ε., 20-24, εικ. 8-24. *Tocra* II, 12 κ.ε., πίν. 37, αριθ. 719-720.

479. OM 225. Όμοιος κρατήρας από την Αντισσα, φέρει την ένδειξη της *Lamb Ant.* 33, ACCW, 2.65-2.

Εικ. 145. Ο καμπύλος τοίχος Σ κάτω από τον τοίχο Ε, παράλληλος του τοίχου Μ της βόρειας αψίδας του ελλειψοειδούς κτιρίου.

οποίο σώθηκε ο δυτικός τοίχος. Η άποψη του Ν. Spencer⁴⁸⁰ ότι ο τοίχος αυτός αποτελεί τμήμα της βόρειας αψίδας αρχαιότερου ελλειψοειδούς κτιρίου, στο οποίο ανήκει η νότια αψίδα με τη βάση κίονα, δεν ευσταθεί για τους λόγους που εκτέθηκαν πιο πάνω.

Γ. Τμήμα άλλου καμπυλόγραμμου κτιρίου. Τοίχοι Κ, Ξ (Σχέδ. 2, 12, τμ. 3/Γ-Δ)

Δυτικότερα από το βόρειο τμήμα του ελλειψοειδούς κτιρίου, 2,60 μ. περίπου, βρέθηκε σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ένας άλλος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., ο τοίχος Ξ, ο οποίος επίσης παρουσιάζει καμπυλότητα στο νοτιότερο τμήμα του και κάποια μικρή κλίση προς τα δυτικά (Εικ. 149-150).

Ο τοίχος Ξ αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,60 μ., συνεχίζεται όμως βορειότερα πέρα από το όριο της ανασκαφής, ενώ το νότιο τμήμα του, όπου αρχίζει να σχηματίζεται η καμπυλότητα, είναι κατεστραμμένο και σχεδόν κάθετα κομμένο. Το τμήμα αυτό πρέπει να καταστράφηκε όταν κτίστηκαν οι τοίχοι ΞΙ και ΙΙ (Εικ. 9 και Σχέδ. 12, 13).

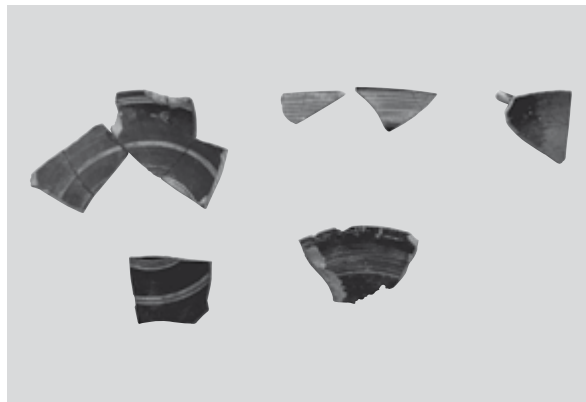
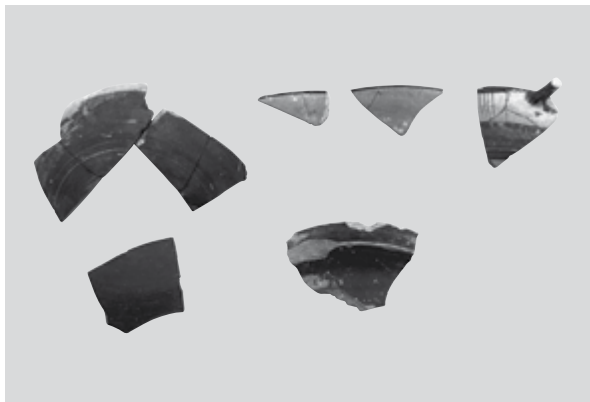
Ο τοίχος Ξ έχει πάχος μόλις 0,30-0,36 μ. και είναι κτισμένος με μικρές μάλλον πλακοειδείς πέτρες από τραχειή. Σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος (0,80-0,90 μ.) στο νότιο τμήμα του, που ήταν καλυμμένο από στρώμα χώματος κάτω από το μεταγενέστερο τοίχο Ξ2 (Σχέδ. 6α, τομή 5-5 και Εικ. 149-150), ενώ το βόρειο τμήμα βρέθηκε να σώζεται σε πολύ μικρότερο ύψος και σε χαμηλότερο επίπεδο (3,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους).

Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος από 3,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, γιατί ανέβλυζαν νερά ακατάπαυστα παρά τη συνεχή άντληση και γιατί η ανασκαφή διακόπηκε πρόωρα, έτσι ώστε δεν κατέστη δυνατός ο καθαρισμός ούτε ο έλεγχος του θεμελίου του τοίχου Ξ⁴⁸¹.

Κάθετος στον τοίχο Ξ, στην ανατολική του παρειά και στο σημείο όπου αυτός αρχίζει να καμπυλώνεται, απολήγει ένας άλλος όμοια κτισμένος τοίχος, ο τοίχος Κ. Αυτός έχει πάχος 0,30-0,35 μ., σώζεται σε μήκος 1,70 μ. και ανατολικά φθάνει έως τον τοίχο Ε', η θεμελίωση του οποίου εν μέρει στηρίχθηκε σ' εκείνον (Εικ. 151).

480. Spencer 1995β, 297, εικ. 11.

481. Όπως φαίνεται και στο Σχέδ. 2, αριστερά, ήδη είχε αρχίσει η κατασκευή πεδύλων της προγραμματισμένης οικοδομής και επιβλήθηκε διακοπή της ανασκαφής.

Εικ. 146-147. Ιωνική κεραμική του τύπου των «ροδιακών» bird and rosette bowls.

Εικ. 148. Όστρακα κρατήρα bucchero με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών και άλλα (ΥΤ-7ου αι. π.Χ.).

Στην γωνία των τοίχων Κ και Ξ, οι λίθοι του τ. Κ εφάπτονται στην εξωτερική παρειά του τ. Ξ χωρίς να εμπλέκονται μ' αυτόν (Σχέδ. 6α και Εικ. 149-150). Στη γωνία των δύο τοίχων σχηματίζεται στο κάτω μέρος του τ. Κ ένα τετράπλευρο διαμπερές άνοιγμα από επιμήκεις ορθογώνιους λίθους του τ. Κ και την εξωτερική παρειά του τ. Ξ (Σχέδ. 2, 12, 6, τομή 5-5). Το άνοιγμα αυτό, που βρέθηκε γεμάτο με χώμα, καμένο ξύλο και όστρακα Bucchero και ιωνικής Β2 κύλικας, αποτελεί την κατάληξη του αγωγού, ο οποίος βρέθηκε κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του τ. Ξ. Ο αγωγός, μήκ. 2,18 και πλ. 0,10-0,25 μ., σχηματίζεται από τον τ. Ξ και σειρά πετρών μεγαλύτερου μεγέθους.

Εκατέρωθεν των τοίχων Ξ και Κ στο βαθύτερο επίπεδο της ανασκαφής το χώμα ήταν πρασινωπό πηλώδες, προερχόμενο πιθανότατα από διαλυμένες πλίνθους της ανωδομής των δύο τοίχων. Ίσως το μικρό πά-

χος των τοίχων (0,36 μ.) μας δίνει το μήκος της πλίνθου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο αγωγός βρίσκεται στην εξωτερική, ανατολική, πλευρά του καμπυλόγραμμου κτιρίου στο οποίο ανήκει ο τοίχος Ξ, ενώ ο τοίχος Κ φαίνεται ότι ανήκει σε μια μάλλον σύγχρονη προσθήκη ή επέκταση του κτιρίου αυτού.

Η κεραμική που βρέθηκε μεταξύ των τοίχων Ξ και Κ στο χαμηλότερο επίπεδο της ανασκαφής, στο επίπεδο του αγωγού, αποτελούνταν από ντόπια κεραμική Bucchero και θαυμάσια, δυστυχώς θρυμματισμένη, ιωνική (κυρίως από κύλικες) των μέσων του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 152, 154).

Αυτή φαίνεται να είναι και η πιθανή χρονολόγηση της καταστροφής-εγκατάλειψης του τρίτου καμπυλόγραμμου κτιρίου (τ. Ξ), όπως συμπεραίνεται και από το επίπεδο θεμελίωσης και την οικοδόμηση του επίσης αρχαϊκού κτιρίου Π-Ξ1 μέσα στο νότιο τμήμα του, προφανώς μετά την καταστροφή του.

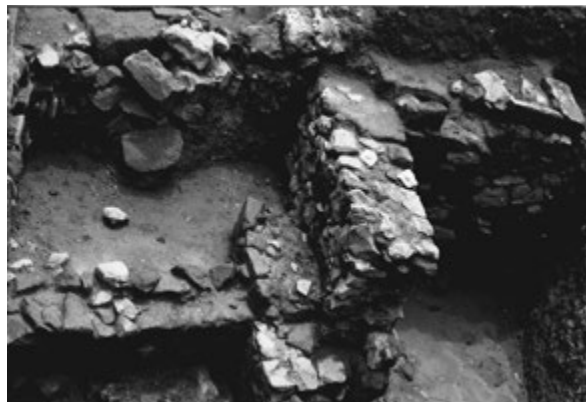
Δ. Ορθογώνιο κτίσμα, τοίχοι Π-Ξ1 (Σχέδ. 12, τμ. 2-3/Γ).

Του κτίσματος αυτού ανασκάφηκε μόνο η νοτιοανατολική γωνία. Ο τοίχος Ξ1 που αποκαλύφθηκε εν μέρει κάτω από τον τοίχο Ξ2 (Σχέδ. 6 και Εικ. 149-150) σώζεται σε μήκος 1,65 μ. ενώ ο τοίχος Π συνεχίζεται δυτικότερα πιθανότατα πέρα από το όριο της ανασκαφής, έχοντας μήκος περισσότερο από 2 μ. Ο τοίχος Ξ1 θεμελιώθηκε στην εσωτερική (δυτική) πλευρά του τοίχου Ξ, σε επαφή με εκείνον (Εικ. 151).

Οι δύο τοίχοι, πάχους 0,50-0,55 μ., είναι επιμελώς κτισμένοι με μικρές πλακοειδείς επιμήκεις και μερικές ορθογώνιες πέτρες ντόπιου τραχείτη, καθώς και ασβεστολιθικές, με πηλό ως συνδετική ύλη. Ο τοίχος Ξ1 σώζεται σε ύψος 1,25 μ. και ο τοίχος Π σε ύψος 1,70 μ. Στη νότια πλευρά του τοίχου Π κοντά στο θεμέλιό του, υπήρχε πήλινος σωλήνας μήκ. 0,40, διαμ. 0,10 μ.

Οι δύο τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι στην επίχωση του κατεστραμμένου καμπυλόγραμμου κτιρίου Ξ, και φαίνεται ότι κτίστηκαν αμέσως μετά την καταστροφή του καθώς η κεραμική που βρέθηκε στα βαθύτερα στρώματα μεταξύ των τοίχων Ξ1 και Π ήταν όμοια μ' εκείνη που βρέθηκε στο χώρο μεταξύ των τοίχων Ξ και Κ, δηλαδή του β' τετάρτου και έως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.⁴⁸². Χαρακτηριστικά είναι κυρίως τα όστρακα ιωνικών ή και αττικών ταινιωτών κυλίκων και χιώτικων καλύκων (Εικ. 152-153), αγγείων δηλαδή παρόμοιων και σύγχρονων με ευρεθέντα στην Ανατολική Ελλάδα, την Αττική και στις ιωνικές και αιολικές αποικίες της Δυτικής Μεσογείου⁴⁸³. Αξιοσημείωτη είναι η συγκολληθείσα υψίποδη ταινιωτή κύλικα⁴⁸⁴ (ύψ. 0,078, ύψ. ποδιού 0,035 μ.) (Εικ. 154) αττικού εργαστηρίου. Όλη η εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια καλυμμένη με μαύρο – ανομοιογενές – βερνίκι, εκτός μιας ταινίας (ύψ. 0,014 μ.) στο ύψος μεταξύ των λαβών στην εξωτερική επιφάνεια και μιας λεπτότερης ταινίας (ύψ. 0,07-0,02 μ.) στην εσωτερική επιφάνεια κάτω από τα χείλη, που παρέμεναν άβαφες στο χρώμα του πηλού. Οι ταινιωτές κύλικες είναι αγαπημένο είδος αγγείου γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (560-530 π.Χ.) και είναι ενυπόγραφες πολλές φορές από σημαντικούς κεραμείς και ζωγράφους της εποχής⁴⁸⁵. Το πλησιέστερο παράδειγμα είναι η κύλικα 389 από την Αγορά Αθηνών, που χρονολογήθηκε στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., πριν από τα μέσα του⁴⁸⁶, αν και η κύλικα της Μυτιλήνης έχει πόδι υψηλότερο και σχεδόν κυλινδρικό ενώ το πόδι της κύλικας της Αγοράς είναι χαμηλότερο και σχεδόν κωνικό.

Υψηλότερα, το στρώμα της καταστροφής του χώρου μεταξύ των τοίχων Ξ1 και Π, έδωσε λίγα όστρακα αττικά του τέλους του 6ου-αρχών 5ου αι. π.Χ. που χρονολογούν την εγκατάλειψη και αυτού του κτιρίου σύγχρονα με του ελλειψοειδούς. Η επίχωση στα υψηλότερα στρώματα περιείχε όστρακα διαφόρων εποχών και κυρίως ελληνιστικά και ρωμαϊκά προερχόμενα από τα νεότερα κτίρια.

Εικ. 149-150. Οι τ. Κ και Ξ, από Β. και Α., αντίστοιχα.

Εικ. 151. Ο τοίχος Κ από Β.

482. OM 104, 106, 205

483. Βλ. πιο πάνω σ. 222-223, υποσημ. 285, 287 και *Tocra* I, αριθ. 771, πίν. 39, χιώτικο κάλυκα από το Deposit II, χρονολογούμενο προ του 565 π.Χ., όμοιο το όστρακο χιώτικου κάλυκα της OM 205, και αριθ. 1397 και *Tocra* II, αριθ. 2217 και 2229 για ταινιωτές κύλικες. Βλ. επίσης, *Athenian Agora* XII, 90, πίν. 18, αριθ. 389-391 · M. Robertson, Attic or East Greek?, *AE* 21 (1953-1954), 145-148, πίν. I.

484. Συγκολληθήκε από όστρακα των ομάδων 104 και 106, που βρέθηκαν σε βάθος 2,87-3,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

485. Βλ. Boardman 1980, 72-74, εικ. 108, 109, 114, 116-117. Η μορφή του αγγείου είναι όμοια με τη διακοσμημένη ταινιωτή κύλικα του Αντικλή και Γλαυκύτη στο Μόναχο, η οποία χρονολογήθηκε στο 540 π.Χ. Βλ. E. Buschor, *Griechische Vasen*, München 1945, 126, εικ. 143 και P. E. Arias, M. Hirmer, *Greek Vase Painting*, London 1962, αριθ. 50.

486. Βλ. *Athenian Agora* XII, 90, αριθ. 389, πίν. 18, εικ. 4.

Ε. Πηγάδι Β (Σχέδ. 2, 12, τμ. 3/Δ, 13)

Ανατολικά του τοίχου Ξ (1,20 μ.), βορειοδυτικά του τοίχου Σ και βόρεια του τοίχου Κ (1,90 μ.), στο χώρο που πρέπει να ήταν μια υπαίθρια αυλή, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, δηλαδή σε επίπεδο υψηλότερο της θεμελίωσης του τοίχου Κ (κατά 0,40 μ.) και βέβαια του τοίχου Σ, το στόμιο ενός πηγαδιού, του πηγαδιού Β (Εικ. 155). Γύρω από αυτό και ιδιαίτερα προς τον τοίχο Σ, υπήρχε ένας σωρός από μετρίου μεγέθους πέτρες, που προέρχονται πιθανόν από τον τοίχο Σ ή και από το ίδιο το πηγάδι. Στα νότια αυτού του σωρού και σε απόσταση 1 μ. από το χείλος του πηγαδιού υπήρχε ένας πολύ μικρός σχεδόν ημικυκλικός τοίχος (τ. Λ), κτισμένος όμοια με τους τοίχους Κ και Ξ (Εικ. 156).

Το πηγάδι Β είναι κτισμένο με επιμέλεια, με επιμήκεις λίθους από ντόπιο τραχείτη (Εικ. 157) και το στόμιό του είναι σχεδόν ελλειψοειδές, διαστ. 0,40×0,48 μ. Ανασκάφηκε σε βάθος έως 2,30 μ. από το χείλος του. Έως το βάθος 1,50 μ. βρέθηκαν λίγα όστρακα κλασικά, μελαμβαφή μικρών αγγείων, ανάμεσα στα οποία ενός αττικού σκύφου, χρονολογούμενου στη δεκαετία 430-420 π.Χ.⁴⁸⁷, και το μεγαλύτερο μέρος του σώματος μιας πρόχου ψευδο-Bucchero (Εικ. 160γ).

Βαθύτερα βρέθηκαν πολλά όστρακα πρόχων με στρογγυλά στόμια, ευρύ ωοειδές ή σφαιρικό σώμα, δακτυλιοειδή βάση, μία ταινιωτή λαβή και χαρακτηριστική γραπτή ταινιωτή διακόσμηση – δύο ή τρεις ταινίες καστανέρυθρου χρώματος λίγο υψηλότερα από το παχύτερο σημείο του σώματος, πάνω στην επιφάνεια του ανοιχτόχρωμου μπεζ πηλού (Εικ. 160α-β). Το σχήμα και η διακόσμηση των αγγείων αυτών ομοιάζει με τις πρόχους της Αγοράς Αθηνών το πλείστον προερχόμενες από πηγάδια και χρονολογούμενες στον 6ο αι. π.Χ., οι με ωοειδές σώμα στις αρχές του αιώνα και οι με σφαιρικό σώμα έως το τέλος του, στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ.⁴⁸⁸. Βαθύτερα (σε βάθος 1,50-1,82 μ. από το χείλος του πηγαδιού) βρέθηκαν όστρακα μικρής σκυφοειδούς κοτύλης των αρχών του 6ου αι. π.Χ.⁴⁸⁹ (Εικ. 158) καθώς και όστρακα αμφορέων γκρίζου πηλού και αγγείων

Εικ. 152-153. Ιωνική και χιώτικη κεραμική από τον χώρο μεταξύ των τ. ΙΙ-ΞΙ.

Εικ. 154. Υψίποδη ταινιωτή κύλικα από το χώρο των τ. ΙΙ-ΞΙ.

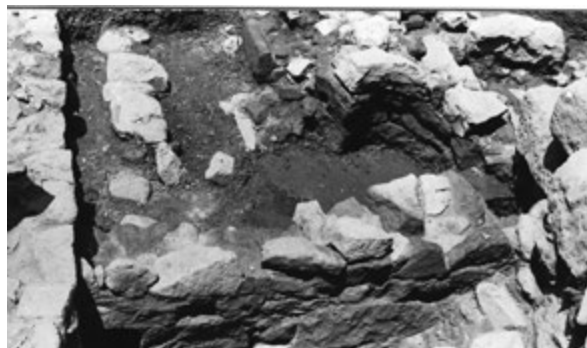
487. Βλ. *Athenian Agora* XII, 273, αριθ. 534, εικ. 6, πίν. 24.

488. Βλ. *Athenian Agora* XII, 63-65, αριθ. 139-155, πίν. 8.

489. Αποτελέστηκε από όστρακα των OM 159, 168, 169. Έχει ύψος 0,06, διάμετρο χείλους 0,112 μ. Αμελώς κατασκευασμένη από πηλό καστανόγκριζο είναι μάλλον ντόπιου εργαστηρίου. Φέρει διακόσμηση εξωτερικά ταινίες καστανόμαυρου χρώματος κάτω από το χείλος και πάνω από τη βάση, ενώ το εσωτερικό φέρει καστανόμαυρη βαφή απολεπισμένη, εκτός ταινίας στο χείλος και τη βάση στο χρώμα του πηλού. Σχετικά βλ. *Samos* V, 119, πίν. 85, αριθ. 484ε · *Samos* VI, 74, πίν. 101, αριθ. 874 · F. G. Lo Porto. Satyrion (Taranto): Scavi e ricerche nel luogo più antico insediamento laconico in Puglia, *Notizie degli scavi di Antichità* 1964, 260-264, εικ. 79 · *Perachora* II, 240, πίν. 100, αριθ. 2471.

Εικ. 155. Το πηγάδι Β.

Εικ. 156. Ημικυκλικός τ. Α.

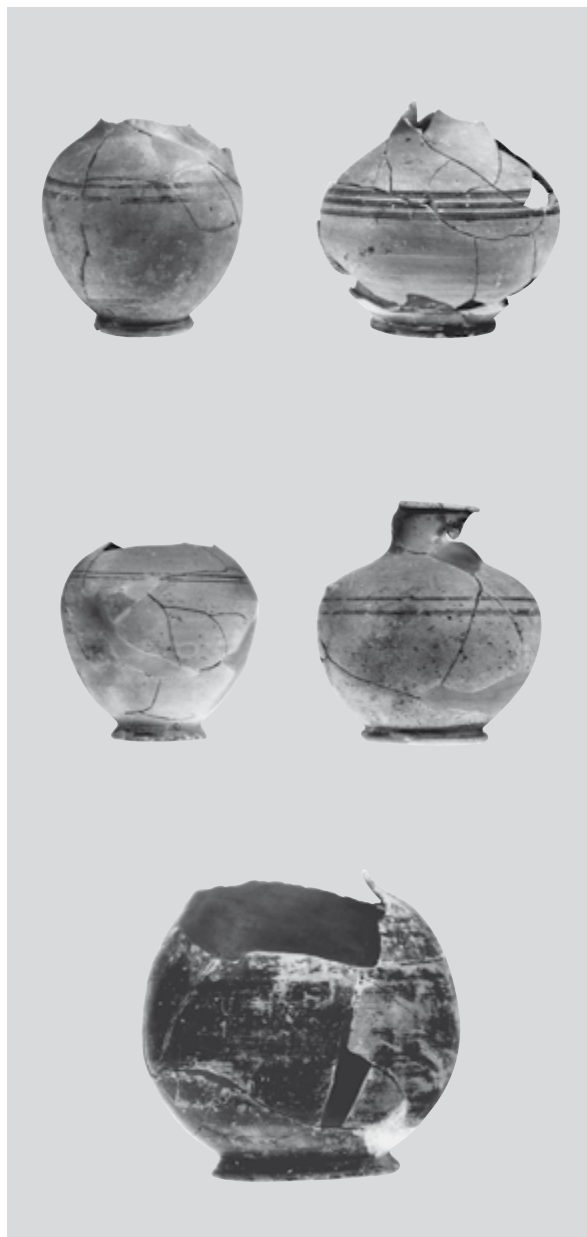
Εικ. 157. Πηγάδι Β, εσωτερικό.

Εικ. 158. Σκυφοειδής κοτύλη από το πηγάδι Β.

Εικ. 159. Τμήμα ταινιωτής κύλικας από το πηγάδι Β.

Εικ. 160. Πρόχοι από το πηγάδι Β.

Bucchero υστεροαρχαϊκών χρόνων. Επίσης, σε βάθος 2-2,20 μ. βρέθηκαν οστά ζώων μεταξύ των οποίων πιθανόν και αλόγου.

Χωρίς να μπορούμε να πούμε πότε κτίστηκε και πρωτολειτούργησε το πηγάδι Β (η ανασκαφή στο εσωτερικό του δεν έφτασε ως τον πυθμένα), οι σειρές των γραπτών «ιωνικών» πρόχων και η υπόλοιπη υστεροαρχαϊκή κεραμική που βρέθηκαν σε βάθος 2 μ. από το χείλος του αποτελούν ένδειξη ότι και αυτό χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και αχρηστεύτηκε και εγκαταλείφθηκε σύγχρονα με το ελλειψοειδές και τα άλλα αρχαϊκά κτίρια του οικοπέδου, στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Αλλωστε και εξωτερικά γύρω από το στόμιο του πηγαδιού βρέθηκαν επίσης όστρακα Bucchero και αττικά υστεροαρχαϊκά, ενώ σε βαθύτερο επίπεδο, π.χ. ανάμεσα στους λίθους που το περιέβαλλαν, βρέθηκαν όστρακα Bucchero και «ιωνικά» του β' και του γ' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.⁴⁹⁰.

Αξιοσημείωτο είναι τμήμα κύλικας ταινιωτής, που βρέθηκε 0,70 μ. βαθύτερα από το χείλος του πηγαδιού, του β' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. (Εικ. 159)⁴⁹¹ αλλά και όστρακο ΠΚ κοτύλης⁴⁹², που σηματοδοτούν τη χρήση του χώρου γύρω από το πηγάδι στη διάρκεια του α' μισού του 6ου αι. π.Χ.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί η παρουσία πηγαδιών στο συγκεκριμένο χώρο του οικοπέδου Α.Α., και μάλιστα των αρχαϊκού πηγαδιού Β', δηλαδή η ύπαρξη νερού στο συγκεκριμένο χώρο που ίσως ήταν και ένας από τους λόγους ιδιαίτερης χρήσης του και πιθανόν της ανάπτυξης εργαστηριακών δραστηριοτήτων στην περιοχή σχετιζομένων και με μεταλλοτεχνία.

Ζ. Αποθέτης Δ (Σχέδ. 12, τμ. 5/Β, και 58, τομή α-β)

Ανατολικά του ελλειψοειδούς κτιρίου και ως το ρείθρο της οδού Αχιλλέως, δεν βρέθηκαν άλλα αρχαϊκά κτίσματα εκτός από το τείχος Τα, που καταλαμβάνει τον περισσότερο ανασκαμμένο χώρο σ' αυτό το τμήμα του οικοπέδου του Ασύλου Ανιάτων.

Ο χώρος μεταξύ του τοίχου Μ και του τείχους Τ, κάτω από τους ρωμαϊκούς τοίχους, όπως είδαμε πιο πάνω (σ. 194), ήταν γεμάτος από υλικά της ανωδομής τους. Η μόνη αρχαϊκή «κατασκευή» που βρέθηκε στο χώρο αυτό ήταν στο νοτιότερο τμήμα (Σχέδ. 12, τμ. 5/Β), νότια από το ρωμαϊκό τοίχο Χ1, όπου σε βάθος 2,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και κάτω από μια επίχωση που περιείχε όστρακα όλων των εποχών, ως και σύγχρονα, αποκαλύφθηκε ένα σχετικά συμπαγές στρώμα λατύπης από ντόπιο ερυθρωπό τραχείτη (σαρμωσάκι), που κατά κάποιο τρόπο ήταν ομαλά στρωμένη. Ενδιάμεσα στη λατύπη υπήρχε καθαρό αμμουδερό χώμα. Το στρώμα αυτό, διαστ. 1,50×2 μ. και πάχ. περισσότερο από 0,50 μ., περιείχε κεραμική μόνο αρχαϊκή.

Κάτω από το στρώμα τούτο, περίπου στο ύψος της σωζόμενης νότιας αψίδας του τοίχου Μ, και σε απόσταση 0,20-0,30 μ. ανατολικά από τον τοίχο Μ, βρέθηκε μια σειρά από μεγάλες πέτρες που πιθανόν ανήκαν σε κάποιο πρόχειρο τοίχο (τ. Ψ).

Ενσωματωμένο μέσα στο στρώμα της λατύπης, βρέθηκε με την ανασκαφή του, σε απόσταση 1 μ. περίπου από τον τοίχο Μ, το επάνω μέρος πίθου σπασμένου, χωρίς το χείλος, διαμ. 0,80 μ. Με την ανασκαφή στο εσωτερικό του πίθου αποδείχθηκε ότι πρόκειται για το χείλος / επιστόμιο ενός ακανόνιστου κτισμένου «πηγαδιού», πιθανόν ενός «αποθέτη» (Εικ. 161).

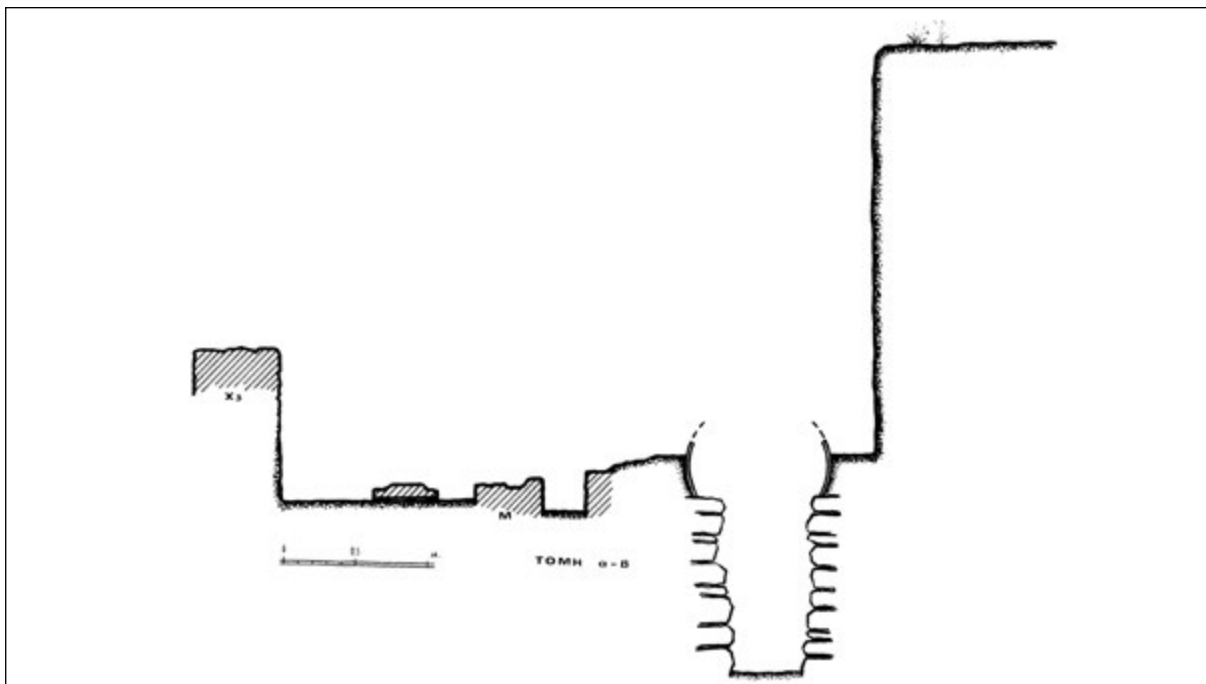
Το εσωτερικό του πίθου-αποθέτη ανασκάφηκε έως 1,60 μ. βαθύτερα από το σωζόμενο χείλος του (Σχέδ. 58). Είναι κτισμένο με μικρές μάλλον πέτρες που πολλές φορές εισέχουν στο εσωτερικό του. Περιείχε τη συνηθισμένη κεραμική γκριζα μονόχρωμη, αδρή και Bucchero, όμοια μ' εκείνη που βρέθηκε στο ελλειψοειδές κτίριο, με χαρακτηριστικά μεγάλο αριθμό οστράκων λεκανών, αρκετά όστρακα ιωνικών κυλίκων, λίγα όστρακα μελαμβαφή αττικά και δύο μελανόμορφα, χρονολογούμενα στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι. π.Χ. Ένα από τα όστρακα αυτά (Εικ. 108) φαίνεται ν' ανήκει στο ίδιο αγγείο ή να είναι έργο του ίδιου αγγειογράφου του αγγείου της Γαμήλιας πομπής, του οποίου όστρακα βρέθηκαν μέσα στο ελλειψοειδές κτίριο κοντά στη θύρα και στη σωζόμενη επιφάνεια του τ. Τ. (βλ. πιο πάνω σ. 227).

Το υπερυψωμένο σε σχέση με το δάπεδο του ελλειψοειδούς κτιρίου επίπεδο του «συμπαγούς στρώματος», η ενσωμάτωση μέσα σ' αυτό του πίθου-αποθέτη, η τόση κοντινή απόστασή τους από την είσοδο

490. OM 125, 130-131.

491. Βλ. *Athenian Agora* XII, I, 88-89, αριθ. 378-386, πίν. 18, εικ. 4· *Tocra* I, 83, αριθ. 949, πίν. 64, 69, 87.

492. Από OM 131.

Σχέδ. 58. Τομή α-β. Νότιο τμήμα ελλειψοειδούς κτιρίου και «αποθέτης».

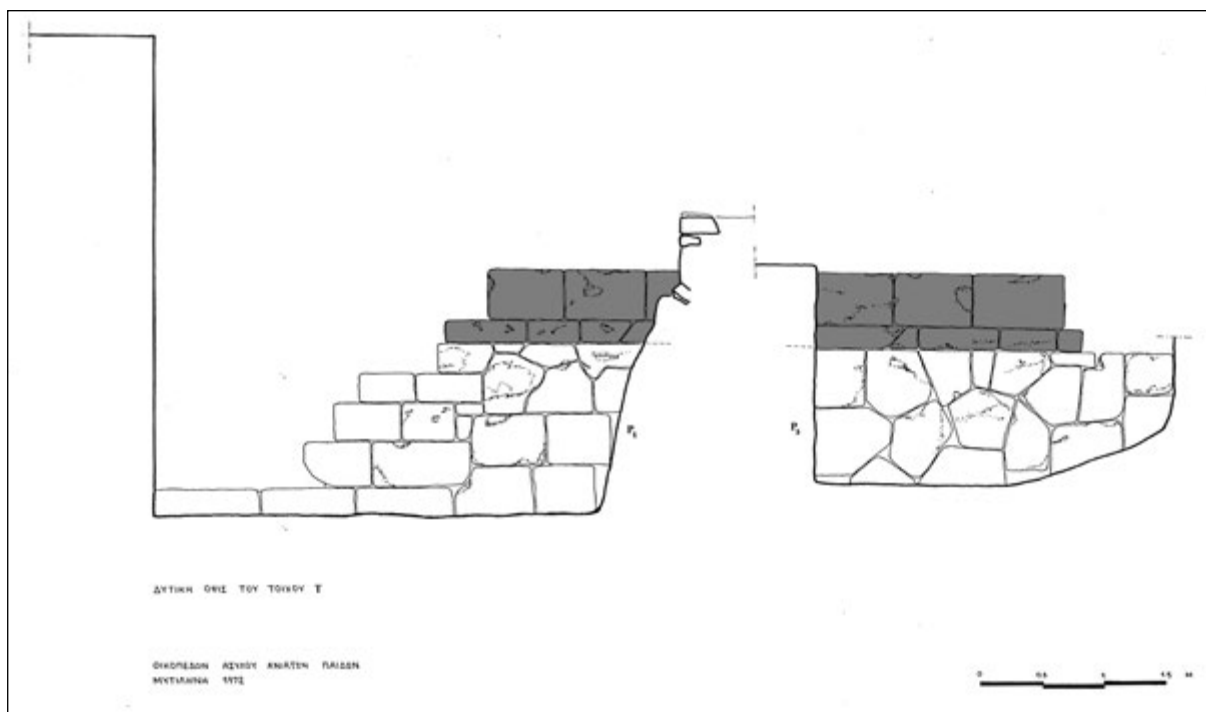
του ελλειψοειδούς κτιρίου (Σχέδ. 12 και 58), υποδηλώνουν μια άμεση σχέση τους με τη λειτουργία του ελλειψοειδούς κτιρίου και μια άμεση σύνδεση με εκείνο. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του δεν έδωσε ιδιαίτερα ευρήματα, εκτός από όστρακα, αγνύθες και λίγα κόκκαλα και θαλασσινά όστρεα, ώστε να εξακριβωθεί ο προσδιορισμός του. Θα ήταν περισσότερο βέβαιος ο χαρακτηρισμός του ως «αποθήκη» αν η ανασκαφή είχε φθάσει βαθύτερα. Ωστόσο αυτή δεν προχώρησε βαθύτερα από 1,60 μ. Πάντως στο κατώτερο στρώμα της ανασκαφής του εσωτερικού του (σε βάθος 1,40-1,60 μ.) βρέθηκαν λίγα όστρακα, γκρίζα μονόχρωμα και Bucchero γκρίζα και μαύρα, που μοιάζουν με τ' αρχαιότερα του είδους που βρέθηκαν στην Άντισσα. Είναι βέβαιο πάντως ότι και αυτό το πηγάδι/αποθήκη λειτούργησε και αχρηστεύθηκε σύγχρονα με τα άλλα αρχαϊκά κτίσματα, όπως δηλώνουν τα αττικά μελανόμορφα όστρακα.

Εικ. 161. Τμήμα της νότιας ανίδα και η βάση κίονα. Δεξιά ο «αποθήτης».

Η. Το τείχος Τ (Σχέδ. 2, 12, τμ. 5-6/Β-Δ, 13, 59)

Είναι το πιο εντυπωσιακό κτίσμα που ανασκάφηκε στο οικοπέδο του Ασύλου Ανιάτων. Καταλαμβάνει όλη τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Η πρόσοψή του αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,70 μ. αλλά συνεχίζεται προς Β. και Ν. έξω από τα όρια της ανασκαφής (Εικ. 162-163). Το πάχος του δεν είναι ακόμα γνωστό γιατί

Σχέδ. 59. Δυτική όψη τείχους T (Σχέδιο αρχικό 1973).

εκτείνεται ανατολικότερα από τα όρια του οικοπέδου, κάτω από την παρακείμενη οδό Αχιλλέως. Οπωσδήποτε είναι μεγαλύτερο από 4,80 μ. Η κατεύθυνσή του είναι ΒΔ. προς ΝΑ., δηλαδή πλάγια σχετικά με το ελλειψοειδές κτίριο έτσι ώστε μεταξύ τους να σχηματίζεται ένας τριγωνικός σχεδόν χώρος και στο βορειότερο τμήμα να μένει μεταξύ τους ένα στενό πέρασμα πλ. 0,80 μ., ενώ στο νοτιότερο το κενό είναι σχεδόν 3 μ. (Εικ. 164).

Σώζεται σε μεγάλο ύψος, περισσότερο από 2 μ. Η ανασκαφή δεν έφθασε ως τη θεμελίωσή του εξαιτίας της συνεχούς ανάβλυσης νερών. Αποκαλύφθηκε μόνον η εξωτερική όψη (δυτική), ως το επίπεδο της θεμελίωσης του ελλειψοειδούς κτιρίου, δηλαδή 2,05 μ. από τη σωζόμενη επιφάνειά του, ενώ δεν εντοπίστηκε, ως τα όρια του οικοπέδου, η εσωτερική του πλευρά.

Η άνω σωζόμενη επιφάνεια του τείχους, έτσι όπως αποκαλύφθηκε ως τώρα, βρίσκεται 1,80 μ. βαθύτερα από το κράσπεδο της οδού Αχιλλέως και αποτελείται από δύο μέρη: α) την εξωτερική παρειά και β) το γέμισμα.

Η εξωτερική παρειά, πάχ. 1,15 μ., είναι συμπαγής, κτισμένη κατά το έμπλεκτο σύστημα με καλά προσαρμοσμένους λίθους και λάσπη σε αλληπάλληλες επίπεδες στρώσεις (Εικ. 165-167). Οι πέτρες είναι μετρίου ή μικρού μεγέθους και μάλλον πλακοειδείς εκτός από τους λίθους της εξωτερικής όψης.

Η εξωτερική (δυτική) όψη είναι εξαιρετικά επιμελημένη και ενδιαφέρουσα, κτισμένη ως εξής (Εικ. 162-163, Σχέδ. 59): το υψηλότερο σωζόμενο τμήμα με δύο σειρές ορθογώνιων λίθων από καστανό τραχείτη, από τις οποίες η επάνω έχει ύψος 0,40 και κάτω 0,18 μ., κατά τον ψευδοϊσόδομο τρόπο. Το πάχος των λίθων της επάνω σειράς είναι 0,13-0,25 μ., ενώ της κάτω είναι μεγαλύτερο (0,49-0,59 μ.).

Το κατώτερο τμήμα, ύψ. 1,50 μ., είναι κτισμένο με μεγάλους υπόλευκους λίθους σκληρούς ασβεστολιθικούς κατά τη «λεσβία δομή». Η εξωτερική επιφάνεια των λίθων είναι αδρά δουλεμένη, αντίθετα με την τέλεια δουλεμένη επιφάνεια της ανατολικής όψης του τοίχου Μ, ενώ οι αρμοί είναι λεπτότατοι. Οι λίθοι είναι διαφόρων σχημάτων, ακανόνιστοι, οι περισσότεροι πεντάπλευροι και τετράπλευροι αλλά και εξάπλευροι και τριγωνικοί. Οι πλευρές προσαρμογής είναι ευθύγραμμες ή ελαφρώς καμπυλούμενες, η συνεχόμενη όμως γραμμή πολλών αρμών δημιουργεί καμπυλόγραμμα σχήματα, όπως είναι το τριπλό επάλληλο ημικύκλιο στο νότιο τμήμα του τείχους, ανατολικά από το άνοιγμα της «θύρας» (είσοδο) του ελλειψοειδούς κτιρίου (Εικ. 162-163).

Στο βορειότερο τμήμα του τείχους, το πλησιέστερο στη βόρεια αυίδα του ελλειψοειδούς κτιρίου, οι λίθοι είναι ορθογώνιοι και κτισμένοι κατά το ισόδομο σύστημα (Εικ. 162, 164, Σχέδ. 59), ίσως γιατί η στενότητα

Εικ. 162. Το τείχος Τ. Δυτική όψη, από Ν.

Εικ. 163. Το τείχος Τ. Δυτική όψη, νοτιότερο τμήμα, από Δ.

του χώρου στο σημείο αυτό (απόσταση 1 μ. από τον τοίχο Μ) δεν επέτρεπε τη δύσκολη τεχνική της «λεσβίας δομής».

Το γέμισμα του τείχους αποτελείται από λίθους ακανόνιστους, διαφόρων μεγεθών, άτακτα ριγμένους, λατύπη σε μικρό ποσοστό και χώμα (Εικ. 167-168).

Οι λίθοι που βρέθηκαν στο ύψος της σωζόμενης επιφάνειας της εξωτερικής παρειάς και λίγο βαθύτερα ήταν μεγαλύτεροι, προερχόμενοι ίσως από άλλα κτίρια ανατολικότερα του δρόμου, οπωσδήποτε όμως σε αυτό το ύψος δεν βρέθηκαν λίθοι του γεμίσματος τακτικά τοποθετημένοι.

Στη βορειοανατολική γωνία του τείχους υπήρχε στρώμα πρασινωπού αμμονδερύ χώματος, ενώ σε άλλα σημεία δυτικότερα, στο βόρειο πάντα τμήμα, ανάμεσα στις πέτρες υπήρχαν μικρά στρώματα χώματος αμμονδερύ καστανόχρωμου ή ξανθού, στο τελευταίο κυρίως μαζί με λατύπη.

Το τείχος ήταν κτισμένο με το έμπλεκτο λεγόμενο σύστημα⁴⁹³. Το στρώμα λίθων και χώματος που αποκαλύψαμε στην επιφάνειά του ήταν το στρώμα καταστροφής του τείχους. Από την ανασκαφή του χώματος ανάμεσα στους λίθους στο στρώμα αυτό βγήκε ένας αρκετά μεγάλος αριθμός οστράκων εγχώριας κεραμικής Bucchero και γκρίζας αδρής καθώς και

λίγα ιωνικά και μελαμβαφή (μεταξύ αυτών το προαναφερθέν με την εγχάρακτη επιγραφή ΗΡΑ.) και αττικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα⁴⁹⁴, όμοια και σύγχρονα μ' εκείνα που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του ελλειψοειδούς κτιρίου και των υπόλοιπων αρχαϊκών κτιρίων του οικοπέδου.

Η καταστροφή λοιπόν του τείχους είναι σύγχρονη μ' εκείνη του ελλειψοειδούς κτιρίου, όπως έχει εκτεθεί πιο πάνω (σ. 257).

Αλλά και η οικοδόμηση του τείχους πρέπει να ήταν σύγχρονη με τη β' οικοδομική φάση του ελλειψοειδούς κτιρίου. Στο χώρο μεταξύ του ελλειψοειδούς και του τείχους δεν υπήρχε διαφορά στη στρωματογραφία και η κεραμική που βρέθηκε κατά μήκος του τείχους, ακόμα και στο στρώμα του κιτρινοπράσινου πηλώδους

493. Βλ. Ορλάνδος 1958, Β', 205-206 και Θουκυδίδης, 1, 93. Γενικά για τα τείχη, Ορλάνδος 1958, Α', 203 κ.ε., Β', 66 κ.ε. Ειδικότερα για μεγάλου πάχους τείχη, βλ. Picard 1962β· Scranton, ό.π. (υποσημ. 174), ιδιαίτερα τον κατάλογο σ. 159 κ.ε.· Wrede 1933, εικ. 5. Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 197-200 και περισσότερη βιβλιογραφία, υποσημ. 173-185, ιδιαίτερα υποσημ. 186-187 και Spencer 1995α για τα τείχη της Λέσβου.

494. ΟΜ 495, 496, 497, 498.

Εικ. 164. Άποψη της εσωτερικής και άνω επιφάνειας του τείχους Μ και της δυτικής εξωτερικής του τείχους Τ, από Α.

χώματος των διαλυμένων πλίνθων της ανωδομής του, δεν διέφερε από εκείνη που βρέθηκε στο καστανόχρωμο χώμα κατά μήκος του ελλειψοειδούς, η οποία χρονολογήθηκε σε όλη τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ.

Στη θεμελίωση όμως του τείχους, και συγκεκριμένα ανάμεσα στους λίθους του βορειότερου τμήματος, όπου η ανασκαφή προχώρησε βαθύτερα, βρέθηκαν λίγα όστρακα γκριζας μονόχρωμης κεραμικής και Bucchero τα οποία δεν μπορεί να είναι νεότερα από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.⁴⁹⁵. Ανάμεσά τους και συμπαγής διάτρητη τριγωνική λαβή πινακίου με εγχάρκτη κυματοειδή γραμμή (Εικ. 82) που δεν μπορεί να χρονολογηθεί, απ' όσο γνωρίζω, μετά το 600 π.Χ.

Η ανατολική (εσωτερική) παρειά του τείχους δεν βρέθηκε, όμως το τόσο μεγάλο πάχος του τμήματος που αποκαλύφθηκε, η όλη κατασκευή – γερή αλλά χωρίς κλίση ή κλιμακωτή διάρθρωση – και κυρίως το γεγονός ότι η μορφολογία του εδάφους ανατολικά δεν είναι τέτοια που να δικαιολογεί με βεβαιότητα ένα ανάλημμα σ' αυτό το χώρο (η απότομη υψομετρική διαφορά του εδάφους αρχίζει πιο μακριά), μας οδηγεί στην άποψη ότι πρόκειται για τείχος, για ένα άριστο τμήμα τείχους της αρχαϊκής Μυτιλήνης που έχει αποκαλυφθεί έως τώρα και όχι για απλό αναλημματικό τοίχο. Η άποψη αυτή, παρόλα αυτά, θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τη χρήση του χώρου (εφόσον στο οικόπεδο της οδού Αχιλλέως πιστοποιείται ιερό), την τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής και τα ευρήματα των νεότερων ανασκαφών. Ήδη στη δεκαετία του 1960 ο Χαριτωνίδης⁴⁹⁶ εντόπισε τμήματα της οχύρωσης της πόλης πλησίον του Ευρίπου και κάποια νεότερα ευρήματα θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση ενός νέου τοπογραφικού χάρτη της Μυτιλήνης και με τα τμήματα της οχύρωσής της κατά περιόδους.

495. OM 305.

496. Σ. Χαριτωνίδης, *ΑΔ* 17 (1961-1962), 264 κ.ε. *ΑΔ* 19 (1964), 396 κ.ε. *ΑΔ* 20 (1965), 488 κ.ε. *ΑΔ* 21 (1966), 483 κ.ε. *ΑΔ* 22 (1967), 453 κ.ε. *ΑΔ* 24 (1969), 368. Βλ. και σ.145-146, υποσημ. 6 και σ. 172, υποσημ. 29.

Εικ. 165. Άποψη της άνω επιφάνειας του τείχους T και των τ. P2, P3.

Εικ. 166. Άνω σωζόμενη επιφάνεια του τείχους T, νοτιότερο άκρο του, από Δ.

Πάντως εφόσον γίνει αποδεκτό ότι το αποκαλυφθέν τμήμα στο οικόπεδο Α.Α. ανήκει στο αρχαίο τείχος που περιέβαλλε την πόλη της Μυτιλήνης στη νησίδα ανατολικά του Ευρίπου, τότε το ελλειψοειδές κτίριο και το ιερό της «Αιολής θεού» βρίσκονταν εκτός των τειχών, πολύ κοντά στον Εύριπο αλλά και το Βόρειο λιμάνι της πόλης.

Η θαυμάσια κατασκευή του μπορεί να παραπέμπει στο χαρακτηρισμό «βασιλήιον τείχος» του ποιήματος του Αλκαίου (G2)⁴⁹⁷.

Το τμήμα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο του Α.Α. αποτελεί τη λιθοκτιστή κρηπίδα του τείχους, ενώ η ανωδομή του θα ήταν πλινθοκτιστή, όπως μαρτυρά το στρώμα του πρασινωπού χώματος που ανασκάφηκε κατά μήκος της δυτικής παρειάς του και η σωζόμενη επίπεδη άνω επιφάνεια της δυτικής παρειάς του (Εικ. 165-166).

Τα παραδείγματα τειχών με λίθινο κρηπίδωμα «λεσβίας δομής» και πλίνθινη ανωδομή δεν είναι λίγα στην αρχαϊκή εποχή σε πολλές περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας (π.χ. Αθήνα, Ελευσίνα, Δελφοί, Θεσσαλία, Βοιωτία) και στις περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας, νησιά και Δυτική Μικρά Ασία (Λέσβος, Θάσος, Λάρισα του Έρμου, Σμύρνη, Άσος)⁴⁹⁸. Τα τείχη μάλιστα τα κτισμένα με το λέσβιο σύστημα θεωρούνται τα αρχαιότερα από τα σωζόμενα και

οπωσδήποτε προγενέστερα των περσικών πολέμων⁴⁹⁹.

Το τείχος της Μυτιλήνης παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιότητα ως προς το πάχος, την κατασκευή και την εξωτερική μορφή με τα τείχη της Σμύρνης⁵⁰⁰ και της Λάρισας της Έρμου⁵⁰¹. Ιδιαίτερα ενδεικτικές είναι οι αναπαραστάσεις των τειχών αυτών⁵⁰². Οι τρεις πρώτες διαδοχικές φάσεις των τειχών της Σμύρνης, χρονολογούμενες από τα μέσα του 9ου έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ., από τα παλαιότερα παραδείγματα ελληνικών τειχών, παρουσιάζουν τα κύρια χαρακτηριστικά των τειχών της Ανατολικής Ελλάδας, το μεγάλο πάχος⁵⁰³ και συνδυασμό λιθοδομής και πλινθοδομής, χαρακτηριστικά που βρίσκουμε και στο τείχος της Μυτιλήνης. Ήδη ο συνδυασμός διαφορετικού

497. Βλ. τα αναλυθέντα πιο πάνω.

498. Για τη «λεσβία δομή» και τα αντίστοιχα τείχη, βλ. πιο πάνω σ. 194-201 και υποσημ. 176-187.

499. Scranton, ό.π. (υποσημ. 174), 137-138.

500. Cook, Nicholls 1959, ιδιαίτερα 36-137. Nicholls 1958-1959, ιδιαίτερα 95 κ.ε. για την κατασκευή, επίσης Cook, Nicholls 1998 και πιο πάνω, υποσημ. 186-187.

501. *Larissa am Hermos* I, 19 κ.ε., 44 κ.ε., 116 κ.ε., εικ. 3-4, πίν. 2-6, 32-33.

502. Nicholls 1958-1959, εικ. 51, 112-113. Cook, Nicholls 1998, 15, εικ. 6, 27, 97-99, εικ. 21. Boehlau, Schefold 1940, πίν. 28-29.

503. Έστω και αν το τείχος I της Σμύρνης είχε πολύ λιγότερο πάχος από τα δύο νεότερα, βλ. Nicholls 1958-1959, 122.

Εικ. 167. Άνω επιφάνεια τείχους T κατά την ανασκαφή και στα αριστερά ο τ. M, από N.

Εικ. 168. Άνω σωζόμενη επιφάνεια (το γέμισμα) του τείχους T.

χρώματος πέτρας και συστήματος δομής που συναντούμε στο τείχος της Μυτιλήνης (λέσβιου-ισοδομικού), είχε χρησιμοποιηθεί στο τείχος της Σμύρνης της Μέσης Γεωμετρικής εποχής (850-800 π.Χ.)⁵⁰⁴ και στο τείχος 3 (του 7ου αι. π.Χ. και μάλιστα προς το τέλος του), του οποίου η εξωτερική λιθόκτιστη παρειά ήταν οικοδομημένη κυρίως με το λέσβιο σύστημα⁵⁰⁵.

Τα υστεροαρχαϊκά τείχη της Λάρισας του Έρμου, οικοδομημένα έναν αιώνα μεταγενέστερα από το τείχος 3 της Σμύρνης, έχουν περισσότερο επιμελημένη τη λέσβια οικοδομή με χαρακτηριστικές οριζόντιες ζώνες ορθογωνίων λίθων⁵⁰⁶, που δίνουν μια επιτηδευμένη μορφή στο μνημείο. Ανεξάρτητα από το αν οι ζώνες αυτές αποτελούν μίμηση ξύλινων δοκών μεταξύ της λιθοδομής και πλινθοδομής⁵⁰⁷ ή είναι κατασκευαστικά στοιχεία απαραίτητα για τη στατική στερεότητα των τειχών, η χρησιμοποίηση μεγάλων, διαφορετικής υφής, λίθων σε συνδυασμό με διαφορετικό σύστημα δόμησης στο μικρό τμήμα του τείχους της Μυτιλήνης, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο του Ασύλου Ανιάτων, έχουν ως αποτέλεσμα εκτός από την «οπτική», τουλάχιστον, στερεότητα του μνημείου, μια όμορφη, διακοσμημένη, μεγάλη επιφάνεια, που αποτελούσε την «πρόσοψη» της πόλης της Μυτιλήνης σε κάθε Λέσβιο, Έλληνα ή ξένο που πλησίαζε στο ιερό και την πόλη.

504. Nicholls 1958-1959, 96-98, 122, εικ. 32 και Cook, Nicholls 1998, 97-122. Η πέτρα που χρησιμοποιήθηκε στα τείχη της Σμύρνης ήταν κόκκινος ή γκριζός τραχείτης από την πλαγιά του λόφου βόρεια και 2 χλμ. βορειοανατολικά της πόλης, και μια λευκή πέτρα από την περιοχή της Φώκαιας (ό.π., 94). Ο ερυθροκάστανος τραχείτης, επίσης, χρησιμοποιήθηκε πολύ στη Λέσβο στην αρχαιότητα αλλά και σε νεότερες εποχές ακόμη και ως σήμερα (σε εκκλησίες, σπίτια) και αναφέρεται ότι προέρχεται είτε από λεσβιακά λατομεία είτε από την απέναντι Μικρασιατική ακτή. Λατομεία λευκού ασβεστόλιθου, όπως και γκριζού τραχείτη, υπάρχουν στη Λέσβο, τα οποία επίσης συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται.

505. Cook, Nicholls 1998, 98, και 127: «The wall 3 outer face was mainly of a hammer – dressed rubble – Lesbian construction, but apparently with finer horizontal courses stepped back at the crown of the socle on the east side of the city». Πάντως από τους εικονιζόμενους μόνον ο τοίχος της εικ. 20, που χρονολογήθηκε πριν τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. (ό.π., 127) έχει τα χαρακτηριστικά της λέσβιας δομής. Στα άλλα τμήματα του τείχους (εικ. 12c, 19 b, c) ανάμεσα στους μεγάλους και καμπυλόσχημους λίθους υπάρχουν μικρότεροι έτσι ώστε δεν δημιουργούνται καμπυλόγραμμοι αρμοί.

506. Βλ. Boehlau, Schefold 1940, πίν. 2-6 και 28-29 (αναπαραστάσεις).

507. Nicholls 1958-1959.

Το αρχαϊκό τείχος της Μυτιλήνης είναι από τα ωραιότερα παραδείγματα «λεσβίας δομής» και μπορούμε να πούμε ότι είναι κλασική δημιουργία του είδους που δικαιολογεί την ονομασία του πιο δύσκολου και πολύπλοκου και συνάμα όμορφου συστήματος οικοδόμησης της αρχαιότητας, δημιουργία ενός νησιώτικου λαού χαρακτηριστικά ευαίσθητου και καλλιτεχνικά δημιουργικού, ιδιαίτερα στη μεγάλη εποχή της πρώιμης ιστορίας του.

Η οικοδόμηση του τείχους στην καμπή του 7ου προς 6ο αι. π.Χ., ή στις αρχές του 6ου, όπως συμπεραίνεται από λίγα όστρακα που βρέθηκαν στο ανασκαμμένο τμήμα της θεμελίωσής του, τη σχέση του με το ελλειψοειδές κτίριο αλλά και από την εν γένει μορφή και κατασκευή του σε σχέση με τα άλλα τείχη της Ανατολικής Ελλάδας και κυρίως της Σμύρνης και Λάρισας της Έρμου⁵⁰⁹, μπορεί να συσχετισθεί με ιστορικά γεγονότα που συνέβηκαν αυτή την εποχή στην Ανατολή και επηρέασαν την πολιτική ζωή και κοινωνική οργάνωση των νησιών και πόλεων της Ανατολικής Ελλάδας.

Ο απόηχος από την εξάπλωση του κράτους της Βαβυλώνας, την καταστροφή της Νινευή (612 π.Χ.), τη διάλυση του Ασσυριακού κράτους και κυρίως η εξάπλωση των Μήδων με τον Κυαξάρη προς τη Μικρά Ασία και η προσέγγισή του στις ελληνικές περιοχές⁵⁰⁹, ήταν γεγονότα που δεν μπορούσαν ν' αφήσουν ασυγκίνητους τους Έλληνες των ανατολικών νησιών. Η αναστάτωση που προκάλεσαν στη Μικρά Ασία επί πλέον οι επιθέσεις των Λυδών στις ελληνικές πόλεις της Μικρασιατικής ακτής⁵¹⁰, αποτελούν μια σοβαρή απειλή από την Ανατολή, την οποία η Μυτιλήνη, ως πρωτεύουσα της Λέσβου αλλά και της «Μυτιληναίων χώρας» στην απέναντι Μικρασιατική ακτή, θα πρέπει εγκαίρως να αντιμετωπίσει.

Το μικρό τμήμα αρχαϊκού τείχους που αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο Ασύλου Ανιάτων δυτικά της οδού Αχιλλέως, είναι το μοναδικό δείγμα, που είχαμε ως τώρα, του τείχους που περιέβαλλε την αρχαϊκή Μυτιλήνη, το οποίο θα πρέπει να άρχισε να κτίζεται στην εποχή της μεγάλης ακμής της πόλης και ενώ ο κίνδυνος μιας εχθρικής από ανατολικά επιβολής είχε γίνει πιο αισθητός.

Οπωσδήποτε όμως μια τόσο περίτεχνη και δύσκολη οικοδόμηση όπως του τείχους της οδού Αχιλλέως, δεν είναι έργο που γίνεται βιαστικά και σε σύντομο χρόνο. Η έκταση και μορφή του τείχους αυτού θα εντοπισθεί πιθανόν με μελλοντικές ανασκαφές και τότε θα μπορεί κανείς να μιλήσει ακριβέστερα για την τοπογραφία και πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Μυτιλήνης. Σημειώνεται προς το παρόν ότι το οικοπέδο Ασύλου Ανιάτων και τα εντός αυτού αποκαλυφθέντα μνημεία βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά του αρχαίου Ευρίπου, που χώριζε την αρχαία πόλη της Μυτιλήνης σε δύο τμήματα, και κοντά στο Βόρειο λιμάνι της πόλης.

Θα πρέπει να εξετασθεί η σχέση του ιερού του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων με το ευρύτερο τείχος της αρχαϊκής πόλης, κατά πόσο αυτό το ιερό βρισκόταν εκτός τειχών, ή μήπως το συγκεκριμένο αποκαλυφθέν τμήμα – το «τείχος Τ» – αποτελεί τμήμα ενός ισχυρού «περιβόλου» που όριζε το χώρο του ιερού ή ίσως και κάποιες λειτουργικές εγκαταστάσεις που βρίσκονταν στην περιοχή αυτή, π.χ. μεταλλοτεχνικά εργαστήρια με τα οποία πιθανόν έχουν σχέση τα καμπυλόγραμμα κτίρια και η γκρίζα κεραμική⁵¹¹, αλλά και η λατρεία της Μεγάλης Θεάς, της Ήρας - Αιολής θεού, ή ίσως και της Κυβέλης. Οι μελλοντικές έρευνες αναμένεται να διευκρινίσουν το θέμα.

Οπωσδήποτε όμως ούτε η γκρίζα κεραμική ούτε οι λατρείες της Λέσβου μπορούν να οδηγήσουν σε χαρακτηρισμούς «γκρίζων ζωνών»⁵¹² μέσα στα όρια του ελληνικού κόσμου. Μαζί με τα διαχρονικά στοιχεία⁵¹³

508. Έστω και αν δεχτούμε ότι η μορφή της λεσβίας δομής δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο χρονολόγησης, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση στη δομή των γεωμετρικών τειχών της Σμύρνης και των υστεροαρχαϊκών της Λάρισας του Έρμου και ότι η οικοδόμηση του τείχους της Μυτιλήνης πρέπει να είναι μεταγενέστερη των πρώτων και προγενέστερη των δεύτερων, βρίσκεται όμως πιο κοντά στα τείχη 3 της Σμύρνης, του τέλους του 7ου αι. π.Χ. και στο κάτω σωζόμενο τμήμα των Πύργων Ι και 7 της Λάρισας που χρονολογήθηκαν στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (βλ. Boehlau, Schefold 1940, πίν. 36).

509. Bury, Meiggs 1978, 216 κ.ε.

510. Η κατάληψη και καταστροφή της Σμύρνης από τον Αλυάτη γίνεται στο 600 π.Χ.

511. Βλ. πιο πάνω σ. 209. Σχετική η υπό έκδοση μελέτη Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, *Η Γκρίζα μονόχρωμη κεραμική της Λέσβου*.

512. Spencer 1995β.

513. Η ανασκαφή του οικοπέδου Ασύλου Ανιάτων πραγματοποιήθηκε σε δύσκολους καιρούς (κυρίως 1972-1973, 1978) σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, ευτυχώς με τη στήριξη της τοπικής κοινωνίας αλλά τελικώς και του τότε Γεν. Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων Σπ. Μαρινάτου. Ευτυχώς τότε σημαντικά μνημεία διασώθηκαν και η πρότασή μου να ενταχθούν σε ένα «αρχαιολογικό πάρκο» με το πλησίον Γενή Τζαμί και τα Μεγάλα Λουτρά, έγινε πραγματικότητα πρόσφατα από τους συναδέλφους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μυτιλήνης Ο. Φιλανιώτου, Α.Χρ. Λούπου, Κ. Ρούγγου, Π. Τριανταφυλλίδη, με τη διαμόρφωση του χώρου και την ανάδειξη των μνημείων σε έναν επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο στο κέντρο της Μυτιλήνης (βλ. Π. Τριανταφυλλίδη, Ι. Κουρτζέλλη κ.ά., *Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Πόλης της Μυτιλήνης*, εκδ. ΥΠΠΟ & Α, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, Μυτιλήνη 2015).

του υλικού πολιτισμού της Λέσβου και της ευρύτερης περιοχής της πρέπει να συνυπολογίζονται πρωταρχικά οι γραπτές πηγές, η υψηλή τέχνη της ποίησης και η γλώσσα που παρέμεινε στον τόπο αναλλοίωτη στους αιώνες και ως σήμερα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auberson, P. 1974, La reconstitution du Daphnéphoréion d'Erétrie, *AntK* 17, 1, 60 κ.ε.
- Akurgal, E. 1961, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, Berlin
- Akurgal, E. 1962, The Early Period and the Golden Age of Ionia, *AJA* 66, 369 κ.ε. .
- Akurgal, E. 1983, *Alt Smyrna I. Wohnschichten und Athenatempel*, Ankara.
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1910, Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 252-259.
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1911, Ανασκαφικά Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 315
- Aslan, C. C. 2011, A Place of Burning. Hero or Ancestor Cult at Troy, *Hesperia*, 381-429.
- Athenian Agora IV* = R. H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora IV*, Princeton 1958.
- Athenian Agora VIII* = E. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery. The Athenian Agora VIII*, Princeton 1962.
- Athenian Agora XII* = Br. A. Sparkes, L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton 1970.
- Athenian Agora XXIII* = M. B. Moore, M. Z. Philippides, *Attic Black-figured Pottery. Athenian Agora XXIII*, Princeton 1986.
- Αχειλαρά, Α. 2004, *Εν τω ίρω τω εμ Μέσσω*, Μυτιλήνη.
- Αχειλαρά, Α., Α. Αρχοντίδου 1999, *Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης*, Οδηγός, Μυτιλήνη
- Bayburtluoglu, C. 1978, Les céramiques chiotes d'Anatolie, *Les céramiques de la Grèce de l'Est*, 17-30.
- Bats, M., B. d'Agostino (επιμ.) 1998, *Euboica. L'Euboea e la Presenza Euboica in Calcidica e in Occidente*, *Atti del Convegno internazionale Napoli 13-16 Novembre 1996. Napoli. Coll. Centre J. Berard 16/AION, ArchStancQuad* 12
- Benoît, F. 1980, *Recherches sur l'Hellenisation du Midi de la Gaule*, Marseille.
- Beschi, L. 1997, Cabirio di Lemno: Testimonianze Letterare ed Epigraphiche, *Annuario LXXIV-LXXV*, 7-192.
- Boardman, J. 1967, *Excavations in Chios 1952-1955, Greek Emporio, BSA Suppl.* 6.
- Boardman, J. 1974, *Athenian Black-Figured Vases, A Handbook*, London
- Boardman, J. 1980, *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*, μτφρ. Ό. Χατζηαναστασίου, Αθήνα.
- Bowra, C. M. 1997, *Greek Lyric Poetry. From Alkman to Simonides*, Oxford, Α' (= *Ελληνική Λυρική Ποίηση. Αλκμάν, Στησίχορος, Αλκαίος, Σαπφώ*, μτφρ. Ι. Ν. Καζάζης, Δ' έκδοση, Αθήνα 2012).
- Buchner, W. 1970-1971, Recent Work at Pithikoussai (Ischia) 1965-1971, *AR*, 63-67.
- Buccholz, H.-G. 1973, Grey Trojan Ware in Cyprus and Northern Syria, στο R. A. Crossland, A. Birchall (επιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, London
- Burr, D. 1933, A Geometric House and a Protoattic Votives Deposit, *Hesperia* 2, 540-640.
- Bury, J. B., R. Meiggs 1978, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Ρ. Τατάκη, Κ. Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Κ. Μπουραζέλης, Άγγ. Ματθαίου, Αθήνα.
- Caciagli, St. 2006, 'Poesia e Societa', *Comunicazione poetica e Formazioni Sociali nella Lesbo del VII-VI secolo*, Università degli Studi di Bologna, Anni Accademici 2003/4, 2004/5, 2005/6.
- Coldstream, J. N. 1977, *Geometric Greece*, London.
- Coldstream, J. N. 1997, *Γεωμετρική Ελλάδα*, μτφρ. Ευρ. Κεφαλίδου, Αθήνα.
- Collection Julien Gréau : verrerie antique, émaillerie et poterie appartenant à M. John Pierpont Morgan*, Paris 1903
- Cook, J. M., R. V. Nicholls 1959, Old Smyrna, 1948-1951, *BSA* 53/54, 1-181.
- Cook, J. M. 1962, *The Greeks and the East*, London 1962.
- Cook, M., R. V. Nicholls 1998, Old Smyrna Excavations. The Temples of Athena, *BSA Suppl.* 30.
- Coulié, A. 2013, *La céramique grecque aux époques géométrique et orientalisante (XIe-Ve siècle av. J.C.)*, Paris.
- Courbin, P. 1978, La céramique de la Grèce de l'Est à Ras el Bassit, *Les céramiques de la Grèce de l'Est*, 42 κ.ε.
- Desborough, V. R. d' A. 1972, *The Greek Dark Ages*, London.
- Dinsmoor, W. B. 1950, *The Architecture of Ancient Greece*, 1950.
- Dreier, H. 1969, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit. Zur Typologie des griechischen Hauses* (ArchHom, Kap. O), Göttingen.
- Dyggve, E. 1948, *Das Laphrion. Der Tempel Bezirk von Kalydon*, Kopenhagen.
- Ebert, S. J. 1980, *Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin*, Leipzig.
- Eretria XXII* = S. Verdán, *Le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à l'époque géométrique*, Gollion 2013.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1924-1925, Ανασκαφικά έρευναι εν Λέσβω, *ΑΔ* 9 (1924-1925), Παράρτημα, 41-54.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1927, Ανασκαφαί εν Λέσβω, *ΠΑΕ*, 57-59.

- Ευαγγελίδης, Δ. 1928, Ανασκαφή Κλοπεδής Λέσβου, *ΠΑΕ*, 126-137.
- Fagerstrom, K. 1988, *Greek Iron Age Architecture, Developments through Changing Times*, SIMA 81, Göteborg.
- Fusaro, D. 1982, Note di Architettura domestica nel periodo tardo-geometrico e arcaico, *Dialoghi di Archeologia* N.S. 4, 4-50.
- Gallavotti, C. 1956, La Triade Lesbica in un Testo Miceneo, *Rivista de Filologia et di Istruzione Classica* XXXIV, 225-236.
- Graillot, H. 1912, *Le culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Paris.
- Hägg, R. (επιμ.) 1983, *The Greek Renaissance of the 8th Century B.C.*, Stockholm.
- Herbig, R. 1928, Archäologische Funde in den Jahren 1927-28, *AA*, 569-635.
- Isler, H. P. 1978, Samos: La Ceramica Arcaica, *Les céramiques de la Grèce de l'Est*, 1978, 71-94.
- Jones, M. W. 2014, *Origins of Classical Architecture*, London.
- Kinch, K. F. 1914, *Fouilles de Vroulia (Rhodes)*, Berlin.
- Koldewey, R. 1890, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, Berlin.
- Κόλια, Ε., Α. Γκαδόλου 2011, Ναός γεωμετρικών χρόνων στα Νικολαΐκα Αχαΐας, Πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής, στο Mazarakis-Ainian (επιμ.) 2011, 193 κ.ε.
- Κοντής, Ι. Δ. 1973, *Λεσβιακό Πολύπτυχο*, Αθήνα.
- Κοντής, Ι. Δ. 1978, *Η Λέσβος και η Μικρασιατική της Περιοχή*, Αθήνα.
- Κουρτζέλλης, Ι. 2012, Ανασκαφική Έρευνα στην Αρχαϊκή Πόλη της Μυτιλήνης. Ευρήματα Πλαστικής, στο W. D. Niemeier, G. Kokkorou-Alevras (επιμ.), *Neue Funde Archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen: Athenaiia*, Band 3, 213-228.
- Lamb, W. 1930-1931, Antissa, *BSA* XXXI, 166-78.
- Lamb, W. 1931-1932, Antissa, *BSA* XXXII, 41-67.
- Lamb, W. 1932, Gray Wares from Lesbos, *JHS* 52, 1-12.
- Langlotz, E. 1966, *Die Kulturelle und Kunsthistorische Hellenisierung der Küsten des Mittelmeers durch die Stadt Phokaia*, Köln.
- Langlotz, E. 1975, *Studien zur Nordostgriechischen Kunst*, Mainz.
- Larissa am Hermos I = J. Boehlau, K. Schefold, *Larissa am Hermos I, Die Bauten*, Berlin 1940.
- Larissa am Hermos III = J. Boehlau, K. Schefold, *Larissa am Hermos III, Die Kleinfunde*, Berlin 1942.
- Lauter, H. 1985, *Der Kultplatz auf dem Tourkovouni*, *AM*, Beiheft 12.
- Lehmann, Ph. W., K. Lehmann 1969, *Samothrace* III, Princeton.
- Lefkandi I = M. Popham, L. H. Sackett, P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I: The Iron Age*, *BSA* 11 Suppl. 20, Oxford 1979.
- Lefkandi II, I = P. Calligas, I. S. Lemos, The Pottery, στο M. Popham, P. Calligas, L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba*, Part I, *BSA* Suppl. 20, Oxford 1990.
- Lefkandi II, II = J. Coulton, *The Excavation, Architecture and the Finds*, στο M. Popham, P. Calligas, L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba*, Part 2, *BSA* Suppl. 23, Oxford 1993.
- Les céramiques de la Grèce de l'Est* 1978 = *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident, Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique* n. 569, Paris - Naples 1978.
- Levêque, P. 1949, Héra et le lion, d'après les statuettes de Délos, *BCH* 73, 125-132.
- Lindos I = Chr. Blinkenberg, *Lindos I*, Berlin 1931.
- Lindos II = Chr. Blinkenberg, *Lindos II*, Copenhagen 1941.
- Love, I. C. 1964, Kantharos or Karchesion?, *Essays in Memory of Karl Lehmann*, New York, 204-222.
- Λυρικοί Ποιητές = Δ. Βλασσοπούλου (επιμ.), *Λυρικοί Ποιητές 1. Αλκαίος - Σαπφώ, Αρχαία Ελληνική Ποίηση, Οι Έλληνες*, αριθ. 387, 1996.
- MacDonald, W. A., W. D. E. Coulson, J. Rossen (επιμ.) 1983, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. III. *Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis.
- Mallwitz, A. 1972, *Olympia und seine Bauten*, München.
- Mallwitz, A. 1981, Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert, *AA*, 599-609.
- Μαρινάτος, Σπ. 1964, Αετός, *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, 1, Αθήνα, 12-22.
- Martin, R. 1965, *Manuel d'architecture grecque I. Matériaux et techniques*, Paris.
- Martin, R. 1970, Le Probleme de l'Appareil Polygonal à Velia, 25, 92-107.
- Μανακίδου, Ε. 1994, *Παραστάσεις με άρματα 8ου-5ου αι. π.Χ. Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους*, Αθήνα.
- Mazarakis-Ainian, A. 1997, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece*, SIMA 121, Jonsered.
- Mazarakis-Ainian, A. 2001, From Huts to Houses in Early Iron Age Greece, στο J. R. Brand, L. Karlsson (επιμ.), *From Huts to Houses: Transformations of Ancient Societies, Proceedings of an International Seminar Organized by the Norwegian and Swedish Institutes in Rome*, 1997, Stockholm, 139-161.

- Mazarakis-Ainian, A. 2002, Les fouilles d'Oropos et la fonction des péríboles dans les agglomérations du début de l'Age du Fer, στο J. M. Luce (επιμ.), *Habitat et urbanisme dans le Monde Grec de la fin des palais Mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.C.)*, Table ronde internationale organisée à Toulouse, 2001, Pallas (Toulouse), 183-127.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2004, Η Συμβολή του Ωρωπού στη Μελέτη των Οικισμών του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 2002*, Αθήνα, 369-389.
- Mazarakis-Ainian, A. (επιμ.) 2007, *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, Acts of International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004*, Volos.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2007, Γεωμετρική Ερέτρια. Αρχιτεκτονική, Πολεοδομία, Οργάνωση, στο Mazarakis-Ainian, A. (επιμ.), 2007, 955-977.
- Mazarakis-Ainian, A. (επιμ.) 2011, *The «Dark Ages Revisited», II, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson on University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007*, Volos.
- Messineo, G. 2001, *Efestia, Scavi Adriani 1928-1930*, Padova.
- Müller-Wiener, W. 1968, Panionion und Melie, στο G. Kleiner, P. Hommel, W. Müller-Wiener, *Panionien und Melie, JdI* 23 (1968).
- Nicholls, R. V. 1958-1959, Old Smyrna: The Iron Age Fortifications and Associated Remains on the City Perimeter, *BSA* 53-54, 35-137.
- Nickels, A. N. 1976, Les maisons à absides de l'époque grecque archaïque de la Monédière à Bessan (Hérault), *Gallia* 34, τχ. 1, 95-128.
- Οικονόμος, Γ. Π. 1931, Ο εκ του Αργείου Ηραίου πήλινος οικίσκος κατά νέαν συμπλήρωσιν, *AE*, 1-53.
- Ορλάνδος, Α. 1958, *Υλικά Δομής*, Α, Β, Αθήνα.
- Ozgunel, C. 1978, Spätgeometrische Keramik in Bayrakli (Alt Smyrna), *Les céramiques de la Grèce de l'Est* 1978, 17-30.
- Page, D. 1955, *Sappho and Alkaios*, Oxford.
- Παπαποστόλου, Ι. 2008, *Θέρμος. Το Μέγαρο Β' και το πρωιμότερο ιερό. Η ανασκαφή 1992-2003*, Αθήνα.
- Payne, H. 1933, Archaeology in Greece, 1932-33, *JHS* 53, 266-299.
- Perachora I = H. Payne, *Perachora I, Sanctuaries of Hera Akraia and Hera Limenia, Excavations of the British School of Archaeology of Athens 1933-1939: Architecture, Bronzes, Terracottas*, Oxford 1940.
- Perachora II = H. Payne, T. J. Dunbabin (επιμ.), *Perachora II, Sanctuaries of Hera Akraia and Hera Limenia, Excavations of the British School of Archaeology of Athens 1930-1933: Pottery, Ivories, Scarabs, and other objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962.
- Picard, Ch. 1962α, Rhéa-Kybele et le Culte des Portes Sacrées, *Essays in Memory of Karl Lehmann*, 1962, 259-266.
- Picard, Ch. 1962β, Le Role Culturel et le Décor Sculptural des Portes Sacrées de l'Enceinte, *Études Thasiennes* VIII, 1962, 13-41.
- Reinach, S. 1889, Statuettes archaïques de Cybèle découvertes à Cyme (Éolide), *BCH* 13, 543-599.
- Rhodes 2014 = A. Coulié, M. Filimonos (επιμ.), *Rhodes XVè-Vè s. av. J.-C. Une île grecque aux portes de l'Orient*, Catalogue d'Exposition au Louvre, Paris.
- Ρούγγου κ. ά. 2014 = Κ. Ρούγγου, Ν. Δουλουμπέκης, Γ. Κοσσυφίδου, Ε. Στεφάνου, *Αιολικό Ιερό Κλοπεδής Λέσβου*, εκδόσεις ΥΠΠΟΑ - Κ' ΕΚΠΑ, Μυτιλήνη.
- Ρούγγου κ. ά. 2017 = Κ. Ρούγγου, Ν. Δουλουμπέκης, Γ. Κοσσυφίδου, *Νέα ευρήματα από το αιολικό ιερό στην Κλοπεδή Λέσβου, Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου*, στο Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013*, Μυτιλήνη, Β', 111-122.
- Robert, L. R. 1960, Recherches épigraphiques, *REA* LXII, 276-315.
- Ρωμαιοί, Κ. 1915, Εκ του Προϊστορικού Θέρμου, *AA* 1 (1915), 225-279, ειδικότερα 245.
- Salviat, Fr. 1962, *Les portes sculptées à images divines*, Paris, 140-147.
- Salviat, Fr. 1964, Stèles et Naïskoi de Cybèle à Thasos, *BCH* 88, 239-251.
- Samos III = A. E. Furtwängler, H. J. Kienast, *Der Nordbau in Heraion von Samos*, Bonn 1989.
- Samos IV = H. D. Isler, *Das Archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos*, Bonn 1978.
- Samos V = H. Walter, *Frühe Samische Gefässe*, Bonn 1968.
- Samos VI = E. Walter-Karydi, *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr.*, Bonn 1973.
- Schattner, Th. G. 1990, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frü griechischen Architektur*, AM, Beiheft 15, Berlin.
- Schiering, W. 1989, Pyrra auf Lesbos, *AA*, 339-377.
- Shields, E. L. 1917, *The Cults of Lesbos*, Wisconsin.
- Sinos, S. 1971, *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz.
- Snodgrass, A. M. 1971, *Dark Age of Greece*, Edinburgh.

- Spencer, N. 1995α, *A Gazetter of Archaeological Sites in Lesbos*, BAR I. S. 623 (Appendix 2, p. 53-64: The Lesbian Style of Polygonal Masonry).
- Spencer, N. 1995β, Early Lesbos between East and West: A “Grey Area” of Aegean Archaeology, *BSA* 90, 269-306.
- Stella, L. A. 1956, Gli Dei di Lesbo in Alceo, FR. 129 LP, *La Parola del Passato*, 11, 321-334.
- Tarsus I = H. Coldman, G. M. A. Hanfmann, *Excavations at Goglu Kule, Tarsus I, The Iron Age Pottery*, Princeton 1950.
- Tarsus III = H. Coldman, G. M. A. Hanfmann, *Excavations at Goglu Kule, Tarsus III, The Iron Age Pottery*, Princeton 1963.
- Technau, W. 1929, Griechische Keramik im Samischen Heraion, *AM* LIV, 6 κ.ε.
- Tocra I = J. Hayes, J. Boardman 1966, *Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits I*, *BSA* Suppl. 4.
- Tocra II = J. Boardman, J. Hayes 1973, *Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits II and later Deposits*, *BSA* Suppl. 10.
- Troy III = C. Blegen, J. Caskey, M. Rawson, *Troy III*, Princeton 1953.
- Troy IV = C. Blegen, C. Boulter, J. Caskey, M. Rawson, *Troy IV*, Princeton 1958.
- Χαριτωνίδης, Σ. Ι. 1966, Η Ιδιομορφία του Λεσβιακού Πολιτισμού, *Λεσβιακά. Δελτίον της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών* Ε΄, Μυτιλήνη 1966.
- Χατζή, Δ. 1971, Αρχαιότητες και μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 26, Χρονικά, 448-458, πίν. 447-462.
- Χατζή, Δ. 1972α, Ειδήσεις εκ Λέσβου, *ΑΔ* V, 39-46.
- Χατζή, Δ. 1972β, Αρχαιότητες και μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 27, Χρονικά, 579-602, πίν. 529-557.
- Χατζή, Δ. 1973, Αρχαιότητες και μνημεία νήσων Αιγαίου, *ΑΔ* 28, Χρονικά, 507-520, πίν. 471-493.
- Villard, Fr. 1960, *La céramique grecque de Marseille*, Paris 1960.
- Walter, H., K. Vierneisel 1959, Heraion von Samos, Die Funde der Kampagnen 1958 und 1959, *AM* 74 (1959), 10-34.
- Weickert, C. 1929, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, Augsburg.
- Wiegand, Th. 1904, *Die archaische Poros. Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel.
- Will, E. (επιμ.) 1960 = La grande-mère en Grèce, στο *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Actes du colloque de Strasbourg, 22-25 mai 1958*, Paris, σ. 95-110.
- Wrede, W. 1933, *Attische Mauern*, Athens.

Summary

ARCHAIC MYTILENE. EXCAVATION OF AN ELLIPSOIDAL BUILDING AND OTHER ARCHAIC AND LATE GEOMETRIC STRUCTURES: THE SANCTUARY OF HERA – “ΑΙΟΛΗΙΗΣ ΘΕΟΥ” (THE AEOLIAN GODDESS)?

A rescue excavation at the site of Asylo Aniaton, within short distance of the North Harbour of ancient Mytilene and in very close proximity and east of the ancient channel of Euripus connecting the North and the South harbours of the city revealed, at a great depth and under a mass of Roman and other buildings and well-shafts, a large ellipsoidal edifice alongside smaller curved and other types of structures, as well as a well, demarcated to the east by part of a monumental fortification wall.

The largest portion of Building A (wall M), as this has been unearthed, comprises an oblong and tripartite structure, at least as regards its last building phase, of symmetrical ground plan. This measures 5.50 m wide (with an inner width of 4.50 m), reaching an estimated length of 14 m; set on a north-south orientation, it has a potential entrance situated in the south part of east wall. The apse to the north is divided off by a transverse wall (N) set at the end of the parallel long walls, whereas the southern apse is possibly partitioned off by a row of columns, as evidenced by the start of the curve visible in the east wall and a base of stone found in the appropriate position.

The walls of the structure show evidence of two building phases, clearly distinguished from one another at the point where they are attached to the northern apse, so confirming their respective dates. The preserved west wall and the largest section of the northern apse have been built in the “emplecton” technique, from small components of unworked stone and of clay, laid in the same manner on the outer as well as the inner face. The east Wall (M), preserved to a maximum height of 1.60 m, is also built in the “emplecton” technique, employing the local trachyte stone in accordance with Aristotle’s “Lesbian rule” and demonstrating here a particular meticulousness. The inner face of the wall is built of small irregular blocks of brown trachyte, coarsely worked, with a very thin clay layer in between, whereas the outer face consists of larger blocks of finely dressed red trachyte and with slightly curved joints, arranged in rows in this order: a) a straight euthynteria, b) one of the “Lesbian rule” of 0.70 m high, c) a course of rectangular stone blocks and d) a second “Lesbian rule”, together giving an estimated height of 1.80 m in total.

The superstructure of the walls (M and N) was made of bricks, as is attested by the fragments of the so-called “Lydian” bricks, frequently encountered in Eastern Greece, but also in the Western Mediterranean: these were found fired as a result of the blaze that devastated the building. This upper portion has an estimated height of at least 0.70 m. It is presumed that the roof was a high gabled structure made of timber that rested on the structure’s long walls, on the partition of the north apse and the pillars of the south apse: it was insulated by a thick layer of a special clay, coated with purer one that turned it waterproof. With its slightly curved outer surface, the roof at both apses with their projecting cornices formed a cap that protected the brick walls there, as can be deduced from the pieces of fired clay that were recovered on the site. The form of the building can be compared with the apsidal oikiskoi (small dwellings) of Perachora and the Heraion of Samos, particularly the ellipsoidal oikiskos made of poros stone at the Heraion of Samos and the elliptical Etruscan-Italian kalpes, according to the reconstructions of curved buildings at Smyrna, Eretria, Tourkovounia, Antissa etc. It also recalls the so-called “damia”, the traditional elongated rural buildings of Lesbos that consist of but a single space.

As seen in Wall M of the ellipsoidal Building A, the “Lesbian rule”, known from many examples of buildings and mainly fortification walls on Lesbos, as well as in the wider region of Aeolia-Ionia and mainland Greece, is considered so far as the best preserved example on Lesbos and more generally too. The closest parallels are the walls of Building IV found at Antissa and also others in Smyrna and Larissa at Hermos. Accordingly, and taking into account the Aeolian capitals, Lesbos with its capital city Mytilene is regarded as the centre in which the “Early monumental Architecture” of the 7th century BC developed and from which it was spread.

The large size of the ellipsoidal edifice in conjunction with the symmetrical width to length proportions (1:2.20 m) and particularly its construction in accordance with the “Lesbian rule” endow the building with a monumental character.

The two building phases of the structure and its destruction have been dated with relative accuracy based on the finds, particularly pottery, and comparisons based on elements of its construction and architecture. According to the Late Geometric pottery that was recovered from the foundation layer, the earliest phase, namely the west wall and the largest portion of the north apse, dates from the turn of the 8th to 7th centuries BC, whereas the east section of the edifice and generally its rebuilding dates to around 600 BC, as can be inferred from the local grey pottery (known as *Bucchero*) and the imported wares mainly from Ionia. The local grey pottery, bearing an incised decoration, chiefly of undulating (wavy) lines, and retrieved from the deeper layers, is also encountered pre-eminently in Aeolian areas and from their colonies in the Western Mediterranean: it is indeed worthy of note. The destruction of the first building took place possibly during the political dissension at Mytilene (a period of internal socio-political unrest); its rebuilding would have followed soon afterwards, during the ten-year rule of the *aesymnetes* (a sort of tyrant) Pittacus, in the heyday of Lesbos - when the lyric poets Sappho and Alcaeus were at their peak.

The other curved structures and Well B that were excavated to the north-west of the ellipsoidal building date back to same period, apart from the curved Wall Σ that was found underneath the west end of the north apse and seems to constitute the earliest remains on the site dating from the Geometric period.

It appears that the building of the imposing section of the fortification wall T revealed at the north-east side of the excavated site was also contemporary with the second building phase of the ellipsoidal structure: judging by the small number of potsherds of the early 6th century BC that were found near its foundations, by its relation with the ellipsoidal building, as well as by its construction and form compared to other fortification walls of eastern Greece. Its existence fits well with the historical events unfolding at the time. The crepidoma, preserved to 2 m in height and more than 4.5 m in width, consisted of two parts: the outer face, 1.15 m thick, and the infill material of unknown thickness. The exceptionally meticulous outer (west) face of the wall is built in zones: a) the lower part, to a height of 1.50 m, is composed of large off-white blocks of limestone, in line with the “Lesbian rule”, being given a rough surface, yet with thin joints; b) two courses of rectangular blocks of brown trachyte, 0.18 and 0.40 m in height respectively and built in the pseudo-isodomic system, take it up to its maximum preserved height. Only the northernmost section of the fortification wall, next to the northern apse of the ellipsoidal building, was built in the isodomic system, apparently due to the narrowness of the space that prevented the use of the more complicated “Lesbian rule”. The superstructure of the fortification wall was made of bricks, as evidenced by their recovered shattered remnants and by the example of similar examples – those of Smyrna and Larissa at Hermos share the closest affinity. The colourful, beautiful and solid construction of this fortification wall could explain its characterization as “*βασιλῆιον τείχος*” (royal wall) in the poem by Alcaeus.

The ellipsoidal building, the rest of the Archaic structures and the fortification wall were completely destroyed by fire in the early 5th century BC, possibly during the incursion of the Persians and the desolation they brought about following the naval battle of Lade (494 BC). The date can be deduced mainly from the Attic pottery, figurines and so on that were unearthed in the destruction and abandonment layers of the buildings.

A brief review of the curved buildings and *oikiskoi* in the wider ancient Greek regions, from Asia Minor to the Westernmost Mediterranean, confirms that: A) apsidal and ellipsoidal buildings were scattered across the entire Greek sphere, apart from Crete, the Dodecanese and most of the Cyclades, the Ionian Islands and the Sporades, from the early historical times (Early Geometric period), being particularly prevalent in the Late Geometric and the Archaic periods, right on down to the Hellenistic times. A particular concentration is observed in Aeolis (mainly on Lesbos, Larissa at Hermos and Smyrna that was originally inhabited by Aeolians), Ionia (Asia Minor coast, Chios, Naxos), Euboea (Eretria, Lefkandi, Kymi - Chalkis), as well as in the parts of Boeotia and Attica opposite (predominantly Lathouriza, Oropos). Also they turn up in areas along the Corinthian Gulf (Perachora, Corinth - Rakita), in settlements near harbours in the Argolid (Asine), Messenia (Nichoria) and further westwards, in areas either colonized by the Greeks or within their sphere of influence in the Western Mediterranean, Southern Italy and Sicily (such as Pithecusae, Metapontum, Paestum, S. Mauro di Caltagirone, Imera) all the way to Bessan in Southern France and even Granada in Spain. Without making too general a conclusion, it is not a coincidence that the greatest frequency of curved buildings is encountered in sites inhabited and colonized by the Aeolians and the Boeotians-Euboeans, in places associated with metallurgical activities or on the route of those in quest of metals from the East all the way to the Iberian Peninsula. B) In the Geometric-Late Geometric years the large curved structures are characterized as cult buildings, heroa or

residences of overlords; the somewhat smaller installations are mostly considered plain dwellings, with the really small, mainly apsidal, buildings dating between the Late Archaic and the Hellenistic period being found in major Greek sanctuaries and places of worship. These last include, among the most notable instances, the sanctuary of the Cabeiri in Thebes, and on Samothrace right across to the far-flung Nymphaion on the Black Sea. C) Of the total number of curved buildings, the structures that have been determined as ellipsoidal beyond doubt are fewer. So far the following structures have been identified with certainty: “Building B” of the Early Geometric II period in Asine, the Early Geometric house at Smyrna, Building C at the ancient Agora of Athens, the Geometric building of Klopei, the Late Geometric building at Tourkovounia in Athens, the Late Geometric houses of Smyrna, the Late Geometric buildings A and B (also of the 7th century BC) in Miletus, the Building at Melia (7th century BC), Building IV at Antissa, the Geometric cult building of Klopei, Building C at the Mouzalas plot in Mytilene, the Late Geometric-Archaic building at Pyrrha, Building IV of the Late Geometric period at Pithecusae, the Archaic temple of Athena Polias at Gonnoi in Thessaly, two Early Archaic buildings in Larissa at Hermos, the Archaic Building C in the sanctuary of Poseidon at Posidi in Chalcidice, the cult building (7th century BC) at Nikolaiika in Achaea and also the dedicatory oikiskos made of poros stone at the Heraion of Samos and the hut-shaped Etrusco-Italian kalpes. D) There is a large number of remarkable Late Geometric ellipsoidal buildings on Euboea, particularly in Eretria (three Geometric buildings at Daphnephorio, three or four in the South sector of the town (at the Roussos site), the building in the Arvanitis plot, and elsewhere; the Late Geometric buildings A and B in the North sector of the town), and also in Lefkandi and Viglatouri (Kymi), most of which are encircled by enclosure walls and have been associated with heavy metalworking and goldsmithing activities etc. Finally, the largest number of ellipsoidal buildings were excavated at Skala Oropos (identified as the Homeric Graia) opposite Eretria (eight in the Central sector and seven from the West sector, with six building phases from the mid-8th to the late 7th centuries BC): these also possess characteristic enclosure walls and hosted metalworking installations. Similar distinctive features, the enclosure walls and workshops, have also been identified near ellipsoidal buildings in the colony of the Eretrians at Pithecusae and recently at Platamonas in Pieria (the ancient settlement of Herakleion) that attest to the contacts between Euboea and the Eastern Aegean. These observations suggest a connection exists between the curved, and especially the ellipsoidal, buildings and the sheltering of mining and other workshop activities.

Among the aforementioned ellipsoidal buildings, that of Mytilene bears the closest resemblance, with respect to the symmetry of the apses and the straight lateral walls, to Building B at Miletus and particularly to Building IV of Antissa and Building C at Posidi, with all of which it seems to share both similar length-width proportions and also dressed masonry. The apsidal hecatompedon temple at Rakita and the cult building at Nikoleaika in Achaea (after the addition of its semi-circular prostoia) may possibly be included among them. Moreover, these buildings display the large size and the oblong character of the earliest rectangular, as well as apsidal, Greek temples.

With reference to its date, the relatively large size and the proportions of the ellipsoidal building of Mytilene, with its perfect stone-built construction, belong to the final examples of the large curved buildings. However, its correlation with the devotional or special use of the smaller apsidal structures belonging mainly to the Archaic or later years, as well as other factors, lead one to a similar conclusion for this building also.

The religious purpose of the building is further reinforced and ascertained by the special finds retrieved at the site, and receives more confirmation both from written sources contemporary with the building, and from the latest research.

Certain noteworthy artefacts recovered from the destruction layer of the building and associated with special uses include: a) peculiar shapes of vases of the Lesbian or Aeolian technique, known as *Bucchero*, that imitates metal forms and texture. These include a calyx krater, *lekane*, dishes, lamps, several *amphoriskoi* associated with the “*carchesia*” referred to by Sappho (to do with libations, sacred symposia and wedding ceremonies), and known from similar votive offerings dedicated to sanctuaries (e.g. of Lemnos, the Sanctuary of the Cabeiri on Samothrace); b) part of a table intended for votive offerings; c) seated female figurines and such; d) black-figure potsherds from significant vases, some of which depict a wedding procession of a divine couple (Zeus-Hera or Dionysus-Ariadne?), or Herakles etc. that apparently served as votive offerings at a sacred site and were not household items.

Attention is to be drawn to two potsherds with incised inscriptions: a) ΑΠΟΛΛ[...] (APOLLO), b) ΗΡΑ [...] (HERA) that can be related to votive offerings dedicated at the respective sanctuaries of the two gods.

Special emphasis is to be placed on certain objects made of stone that were found set into Roman walls over the ellipsoidal building: 1) two Archaic marble perirrhanteria colonnettes – such characterize “sacred” and “divine” spaces; 2) a stone relief depicting a headless female figure that sits on a bench holding a lion cub on her lap. The type is known from a series of stone reliefs that usually take the form of naiskos, which were extensively popular across Eastern Greece and the Aegean islands, particularly in the cities of Aeolis and Ionia, as well as in their colonies in the West, especially the colony of Phocaea Massalia.

The type of the figure with a lion has been identified with the Great Goddess, the Mother of the Gods, Cybele, but also Hera as “Potnia Therōn”: an extensive enough bibliography exists on the matter. Even though originally I had considered this relief “as portraying Cybele”, eventually I identify it with the veneration of Hera and, in keeping, the ellipsoidal building and the site west of the fortification wall T are to be therefore associated with the Sanctuary of “Potnia Hera”, the Great Goddess. A Sanctuary of Hera is repeatedly mentioned in the poems by Sappho and Alcaeus, who appeal directly to the goddess, describing her as the most significant deity of the Lesbian Triad (Zeus, Hera and Dionysus). Furthermore, Alcaeus in particular characterizes the goddess as “Αιοληίαν κυδάλιμον θεόν πάντων γενέθλαν” (the Aeolian glorious goddess, mother of all”) and it seems that Hera and “Αιολήια θεός” (the Aeolian goddess) were identified as one and the same during the time of the two poets, which coincides with the reconstruction and operation of the ellipsoidal building.

Hera was identified with “Αιοληία θεό” (the Aeolian goddess) by L. Robert in his study of inscriptions dated to the 1st century AD that refer to Agrippina the Elder and Agrippina the Younger who have been given the title “*θεάς Αιολίδος Καρποφόρου*” (Aeolian fruit-bearing goddess), which, together with similar inscriptions found on coins of the time, indicate that the name and the tradition of the Aeolian goddess as “protector of the Aeolians” was preserved until the 1st century AD. The same researcher also identified the temenos of the Lesbian Triad with the Sanctuary of Messa in the heart of the Bay of Kalloni. However, so far the Archaic finds of this sanctuary do not justify sufficiently this identification.

In contrast, the combination of the verses of Alcaeus and Sappho, the correlation of Alcaeus’ verse (G2) concerning the “*βασιλῆιον τεῖχος*” (royal wall) – with the scribal gloss in the manuscript “*το της Ηρας*” (of Hera) – with the ellipsoidal building and the finely built Fortification Wall, possibly the inscribed potsherd HPA [...] (Hera) and all the excavated, archaeological and historical data to do with the site Asylo Aniaton in Mytilene – all this together attest to the identification of the location with the Sanctuary of Hera “Αιοληίης θεόν”, the Aeolian goddess.

It is by no mere chance that many factors point to the identification of the site with the Sanctuary of Hera, “Αιοληίας θεού” (Aeolian goddess). The list of such is considerable: the large ellipsoidal building itself and its long existence and operation, from the Late Geometric period to the late 6th century BC; its construction in accordance with the primary Aeolian building system, the “Lesbian rule”, in the heyday of the main Aeolian city, Mytilene; the age-old tradition of curved-ellipsoidal buildings par excellence in Aeolian regions and in areas associated with metalworking and the concurrent spread of the grey burnished pottery with its metallic influences; the presence of the relief of the female figure with a lion, which is encountered mostly in Aeolian lands or in areas within the Aeolian sphere of influence, at the site of the sanctuary; the references-invocations to “Potnia Hera” or “Αιοληίαν θεόν πάντων γενέθλαν” (the Aeolian goddess, mother of all), “protector of the Aeolian tribe”, by the Mytilenean lyric poets who lived at the time of the rebuilding and operation of the ellipsoidal cult building; the survival of such acts down into the Hellenistic tradition in such as the contemporary dance of the Lesbian women at the “*τέμενος γλαυκώπιδος αἰγλαόν Ἡρης*” (glorious temple of bright-eyed Hera); the location of the ellipsoidal building near the Early Archaic fortification wall of the city and the verses by Sappho, that “*Κω’ ὅτε τις [...] τι ἱρόν οὐδ [...] ἐπλετ’ ὅππ [οθε ἀμ]μες ἀπέσκομεν*” – (There was neither ...nor shrine.. from which were absent, no grove..nor dance ...sound...). Such are the myriad contributing factors that give for the identification of the ellipsoidal building with the temple of Hera – “Αιοληίης θεού” (the Aeolian goddess), enhanced by the presence of Sappho. This proposition remains to be fully confirmed by future research.

